

आर्य विद्या
व्याख्यान भाष्य

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૬૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રૂ. ૨૧ વિદ્યા, શાસ્ત્રાભ્યાસ

વિષય ૧૦૨૨૭

गुजरात
पुरातत्त्व मंदिर
ग्रन्थावली

ग्रन्थांक ३

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર અન્ધાવણી

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા

[ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી અપાએલાં ભિન્ન ભિન્ન
વિષયનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ]

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

વિ સં ૧૯૭૮.]

[ઇ સ ૧૯૨૨.

સંગ્રહક પ્રકાશક
રસિકલાલ છો. પરીખ,
મંત્રી, ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ

૧૨૩૯૩

૯૦૨૬૭

[પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦]

મુદ્રક
કેવીદાસ હનનલાલ પરીખ,
અવમ ડ બુચિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

આગ્રથમા પુરાતત્વ મંદિરમાથી અનાએલા વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે જે ક્રમમા વ્યાખ્યાનો અપાયા હતા તે જ ક્રમમા અમે તે છપાવ્યા છે આ સંગ્રહમા અધ્યાપક રા બ આડવલેતુ 'કવિ માધ' વિષયક વ્યાખ્યાન છાપી શકાય નથી, કારણ કે મૂળ મરાઠીમા આપેલ વ્યાખ્યાનનો તે બેળાસર ગૂજરાતીમા અનુવાદ મોકલી શક્યા નથી મૌલવી સાહેબ અબદુલ ઝકર નદવીએ પોતાતુ વ્યાખ્યાન ઉર્દુમા આપ્યું હતું તેનો ગુજરાતીમા અનુવાદ કરી આપવા માટે અમે ના નદલાલ મણિલાલ શાહના આભારી છીએ 'ચાલુક્ય કૌટિલ્ય' વિષયક અને 'યોગદર્શન' વિષયક વ્યાખ્યાનો સાર રહે અપાયા હતા છેલ્લુ વ્યાખ્યાન સમય નહિ હોવાથી મંદિરની પ્રબંધ-સિમિતિના કેટલાક સભ્યો આગળ જ વાચી બતાવવામા આવ્યું હતું

પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનના ભાષા અને વિચાર માટે તેના વ્યાખ્યાતા જવાબદાર છે.

વ્યાખ્યાનોના ગુણદોષ વિષે અમે કાંઈ કહીએ એ અનુચિત ગણાય, ગુણચાહી ગુર્જર સમાજ તેની કદર કરશે એવી આશા છે

આ ગ્રંથ છપાવવામા તથા પ્રસિદ્ધ કરવામા રા ન્હાનાલાલ નાથાભાઈ શાહે મને જે મદદ આપી છે તે માટે હું તેમનો આભાર માતું છું

અમદાવાદ.
સ ૧૯૭૮,
આવણી પૂર્ણિમા, સોમવાર.

}

ર. છા. પરીખ.
મંત્રી, ગુ પુ મંદિર,
અમદાવાદ.

ગુજ્જર સાહિત્યમાં અપૂર્વ ત્રૈમાસિક “ પુરાતત્ત્વ ”

(રાંચલ ઑક્ટેવો સાધઝના લગભગ ૧૫ ફર્મા જેટલુ)

જેમા ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોને લગતા સ્વતંત્ર લેખો તથા અન્ય ભાષાઓના ઉપર્યુક્ત વિષયોના લેખો તથા ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રકટ થશે તાકીદે નામ નોધાવો. પ્રથમ અંક ભાદ્રપદ-આશ્વિનમાં બહાર પડશે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલા નવીન પુસ્તકો—

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાથ ઠાકૂર વિરચિત) સોળપેજ કાન, પાન ૧૨૫ [અનુવાદક મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમા રામાયણ, કુમારસભવ, મેઘદૂત, શાકુંતલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરના ચર્યાત્મક બગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે ક્રી ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સપાદક મુનિ જિનવિજય પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રાથમિક ગ્રંથ ડેમી આઈપેજ, પાન ૧૧૬ ક્રી ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, સપાદક મુનિ જિનવિજય મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામા પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ડેમી આઈપેજ, પાન ૧૦૬ ક્રી ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્પાઠાવલી, સપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળભૂત રસપદ્ર તથા હૃપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન શબ્દોના કોષ સાથે ડેમી આઈ પેજ, પાન ૧૦૦ ક્રી ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત, સપાદક મુનિ જિનવિજય આ પ્રાચીન ગ્રંથમા સુલલિત પાલી પદ્યમા મહાત્મા ગોતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે (૭૫૫ પેજ)

૬. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમા પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. ધર્માનંદ કોસબીએ લખેલું છે આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે તેમા બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપરેલ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે બૌદ્ધધર્મના નિયમમા આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે (ચોખ વખતમા બહાર પડશે)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસ બ્રીજ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

વિષય,	વ્યાખ્યાતા	પૃષ્ઠ.
૧ પુરાતત્ત્વનો પૂર્વ ઇતિહાસ મુનિ જિનવિજય...	...	૧
૨. મત્યનારાયણ ...	અધ્યાપક દ બા કાલેલકર	૩૧
૩. ચાણક્ય કૌટિલ્ય	અધ્યાપક રા વિ પાડક	૪૧
૪. ઉત્તર ખચ્યામ ...	મૌ અબદુલ ઝકર નદવી	૧૦૭
૫ પ્રાચીન ગણિતશાસ્ત્ર ...	અધ્યાપક જે ચી સ્વામીનારાયણ	૧૩૧
૬ યોગદર્શન . . .	પ મુખલાલ સઘજી સઘવી.	૧૫૩
૭ પ્રાકૃતભાષા અને સાહિત્ય	પ બેચગદામ જીવરાજ દોશી	૧૬૫
૮. નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ	અધ્યાપક ગ છો પરીખ	૨૩૩

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬	જાતા.	જાતા
૬	૧૮	દેયળન્ધુ	દેશળન્ધુ
૮	૧૩	હજી	તે હજી
૧૩	૧૯	ગનેક	અનેક
૩૬	૨૩	મહાકાર્યનુ	મહાકાર્યનુ
૩૭	૪	રીકરાઓએ	દીકરાઓએ
૪૧	૯	શક્તિધરાપમ	શક્તિધરોપમ
૫૧	૪	અમર્વેળા-	અમર્વેળો-
૫૬	૨૫	વૈશ્યને	વૈશ્યનો
૬૪	૨૫	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૬૬	૧૭	પ્રસંગે	સમયે
૬૮	૧૭	‘સામાન્ય રીતે’ પછી ઉમેરો	‘તમ સમયે’
૭૫	૭	અધિકારી	અનધિકારી
૮૮	૧૬	હસ્તધ્યક્ષ	હસ્તધ્યક્ષ
૯૯	૨૯	રાજસભા	રાજસભા
૧૦૩	૧	સાધનાના	સાધનોના
૧૦૮	૮	આધ્યમિક	માધ્યમિક
૧૧૭	૧૪	અમ	અને
૧૨૧	૧૬	દુષ્પ્રાપ્તિયાતોથી	દુષ્પ્રાપ્તિયાતોથી
૧૩૪	૨૬	ક્ષયો	ક્ષયો
૧૪૨	૧૮	$\sqrt{૧૫૦} \sqrt{૨૪}$	$\sqrt{૨૪}$
૧૪૭	૨૮	સમ્મત્તે	સમ્મત્તે
૧૪૮	૧૭	પ્લુજ	પ્લુજ
૧૮૮	૨	હાદિક	હાદિક

પુરાતત્ત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ

મુનિ જિનવિજય

(ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય, ગ્રાવણી પર્ણિમા, સવત ૧૯૭૭)

પુરાતત્ત્વ એ એક સરકૃત શબ્દ છે સામાન્ય રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં જેને “ એન્ટીક્વીટીઝ ” (Antiquities) કહે છે તે અર્થમાં આ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે પુરાતત્ત્વ એટલે પુરાતન-જૂનુ-પુરાણ, અને સંશોધન એટલે શોધખોળ જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવી તે પુરાતત્ત્વ સંશોધન કહેવાય હિન્દુસ્તાનની જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાની રાઝઆન ક્યારથી થઈ અને કઈ કઈ સ્થાનોએ તથા કઈ કઈ વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં વિશેષ ભાગ લીધો તેનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવવાનો આજના આ મારા વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

મનુષ્ય એક વિશેષ બુદ્ધિશાલી પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાનો અથવા જાણવાની જાણાસા હોવાનો તેનો મુખ્ય સ્વભાવ છે આત્માનું અમરત્વ માનનારા દરેક આસ્તિક મનુષ્યના મતે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેના પૂર્વસચિત મુન્કારો પ્રમાણે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે મનુષ્ય પ્રાણી જે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે તેનું કારણ એ છે કે બીજી જીવજાતિઓ કરતા મનુષ્ય જાતિમાં જ્ઞાનનો વિકાસ સર્વાધિક થયેલો છે જ્ઞાનના વિકાસ અથવા પ્રસારનું મુખ્ય સાધન વાણી એટલે ભાષા છે, અને એ વાણીનું વ્યક્ત સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ બીજેલું છે તેથી બીજા બધા દેહધારી જીવાત્માઓ કરતા મનુષ્યાત્મામાં જ્ઞાનનો વિશેષ વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે મનુષ્ય જાતિમાં પણ વ્યક્તિગત પૂર્વસચિતાનુસાર જ્ઞાનના વિકાસનું અપ્રમિત તારતમ્ય ગ્રંથેલું છે સમારમાં એવા પણ મનુષ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિનો લગભગ છેક અભાવ જ હોય છે અને જેઓ મનુષ્યરૂપમાં પણ સાક્ષાત્ અપ્રયુક્ત પણ જેવા હોય છે બીજા બાળુએ એવા પણ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિ અપ્રમેયરૂપે ખીલેલી હોઈ જેઓ પૂર્ણ પ્રયુક્ત

ગણાય છે પ્રાચીન ભારતવાસીઓના મોટા ભાગનો તો એવો પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, કે એ જ્ઞાનશક્તિ કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં એટલે સુધી સંપૂર્ણ ખીલેલી હોય છે અથવા ખીલી શકે છે કે જેથી તે જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે, વિશ્વની દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એવી એક પણ વસ્તુ કે બાબત તેનાથી અજ્ઞાત હોતી નથી આવી વ્યક્તિને આર્યો સર્વજ્ઞના નામે ઓળખે છે આર્યોની આ મોટા ભાગની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આવી કોઈ યથાર્થ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે કે નહિ એ એક પ્રાચીનકાળથી જ મોટો વિવાદ-અસ્ત વિષય થઈ પડ્યો છે અને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના વિષયમાં આજ સુધીમાં અસંખ્ય વિદ્વાનોએ અને ત શકા-સંમાધાનો કર્યા છે પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે નરી આખે જોઈ શકાય એવા સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સાબીત કરનાર તો કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજ સુધીમાં ચિકિત્સક સંસાર આગળ રળું કરવામાં આવ્યું નથી અસ્તુ એ “ સર્વજ્ઞ ” ના વિષયમાં ગમે તેમ હો, પણ એટલી બાબત તો ચોક્કસ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય વ્યક્તિમાં જ્ઞાનશક્તિનો એટલો બધો વિકાસ અને પ્રકર્ષ થયેલો પ્રત્યક્ષ જોવાયો છે અને જોવાય છે કે જેનું માપ કાઢવું ખીજના માટે અશક્ય છે શબ્દશાસ્ત્રની ખીજને લીધે આપણે એવી પ્રચુદ્ધ વ્યક્તિને જો સર્વજ્ઞ ન કહી શકીએ તો પણ બહુજ-અનર્પણ તો અવશ્ય કહી શકીએ છીએ એવી એક બહુજ વ્યક્તિની જ્ઞાનશક્તિની તુલનામાં ખીજ સાધારણ એવા લાખો કરોડો મનુષ્યોની એકત્રિત જ્ઞાનશક્તિ પણ પૂરી થઈ રહે તેમ નથી

ઇતિહાસ-અતીત કાલથી સંસારમાં આવી અસંખ્ય અને-દૃષ્ય વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે, અને જગતને તેઓ પોતાની એ અગાધ જ્ઞાનશક્તિનો અમૂલ્ય વારસો સોંપતી રહી છે છતાં મનુષ્ય જાતિએ જગતના વિષયમાં હજી બહુ જ અલ્પ જાણ છે જગત અધાપિ એવું ને એવું જ અગમ્ય અને અજ્ઞેય છે જગતની ખીજ અને ત વસ્તુઓને તો બાબુએ મૂકીએ પણ મનુષ્ય જાતિએ પોતાના વિષયમાં જ હજી કેટલું જાણ્યું છે ? જેવી રીતે માનવી સંસ્કૃતિના પ્રથમ નિદર્શક અને સંસારના સાહિત્યના આદ્ય અથ ઋગ્વેદમાના ઋષિઓ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસને અનુલક્ષીને પૂછતા હતા કે

કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનમ્ ?

‘સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનારને કોણે જાણ્યો છે ?’ તેવી જ રીતે આજે વીસમી શતાબ્દીના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હજી એ જ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે જેવી રીતે જગતના પ્રાદુર્ભાવના વિષયમાં સત્ યુગીન નાસદીય સૂક્તનો રચયિતા મહર્ષિ જાણુવા ધ્વંચતો હતો કે

કો અદ્વા વેદ ક इह प्रवोचत्

कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टि ।

‘આ જગતનો પસારો ક્યાથી આવ્યો છે—અને ક્યાથી નીકળ્યો છે, એ કોઈ જાણે છે ? અને કોઈ ખતાવે છે ?’ તેવી જ રીતે આજના આ કલિયુગનો તત્ત્વજ્ઞાસુ પણ હજી તે જ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણુવા તલપી રહે છે જે કે આવી રીતે જગત—તત્ત્વ બહુ ગૂઢ અને અગમ્ય છે, ગૂંજરાની ભક્ત કવિ અખો કહે છે તેમ એ ખરેખર “અધારો કુઓ” છે અને એનો ભેદ પાછા કોઈ મુઓ નથી છતાં માનવી જ્ઞાસા અને જ્ઞાનશક્તિએ એ “અધારા કુઆ” નાએ કેટલાક ખડકો ખોળી કાઢવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે એ કુઆના ઉંઠા પાણી ઉપર ધરી વળેલી નીળી શેવાળને જ્યાં ત્યાંથી ખસેડી એના જળકણ્ઠોનો આસ્વાદ મેળવવા મોટી આપત્તિઓ ઉઠાવી છે ગૂઢતર અને ગૂઢતમ જણાતા એ જગતનાએ કઈ કઈ રૂપોને મનુષ્યે ઓળખ્યા છે

સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ચોમાસાની મોસમમાં આ-કાશ ઉપર ચડી આવતા વાદળા અને તેમાં થતી ગર્જના તથા વિજળીઓને જોઈને જેમ આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો મહા ભયભીત થતા હતા અને કુદરતના એ ઉપયોગી કાર્યને પણ મોટી આશન રૂપે માનતા હતા તેમ આજે આપણે માનતા નથી પોતાની અસાવધાનતાને લીધે જેમતેમ પ્રજ્વળેલા અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ જતી પોતાની પર્યુકુટિઓને જોઈને, કોઈ રાક્ષસ કે દેવ પોતાના ઉપર કુપિત થઈ આ અગ્નિમાં રૂપે આવેલો છે એમ સમજી તેની આગળ દૂરથી ઉભા ઉભા હાથ જોડી જેમ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી વાયુના વેગથી ઉડી જતા ઝુપડા અને ધાસના ઢગલાઓને જોઈને જેમ તેઓ તેને કોઈ મોટા અદૃષ્ટ ચોર સમજી ધંદ્ર પાસે તેને શિક્ષા કરાવવા માટે ધન્દ્રની વિવિધ પ્રાર્થનાઓ કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી આપણા પૂર્વજો અને આપણામાં થયેલા આ ફેરફારનું કારણ શું છે ? વેદકાલીન આર્યો પછી તેમની સતતિએ

કરેલી કુદરતના એ ગૂઢતત્ત્વોની કેટલીક શોધખોળો તે જ તેનું કારણ છે નિશ્ચિત રહસ્યને સમજવા માટે જેમ જેમ પાછળના મનુષ્યો વધારે યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેમને સંપ્તિના એ સાધારણ નિયમો સમજાતા ગયા તેઓએ મેઘના સ્વરૂપને જાણ્યું, અગ્નિના સ્વભાવને જાણ્યો, વાયુની પ્રકૃતિને પહેચાણી, અને તેથી, પછી નિર્ભય અને નિશ્ચિત થવાના ઉપાયો યોજ્યા તેનાથી પણ આગળ વધી આધુનિક યુગના મનુષ્ય પ્રાણીએ કુદરતની એ સ્વચ્છન્દ શક્તિઓના આતર મર્મને સમજી, તેમને કાયુમા આણી, તેમની પામ્યેથી કેવા કેવા કામો લેવા માડ્યા છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ અને અનુભવી રહ્યા છીએ

મનુષ્ય પોતાના ઇન્દ્રિય બલથી માત્ર પોતાના સમય દરમિયાન મત્તા ધરાવતી અને પોતાના સર્ગ કે અનુભવમા આવતી બાબતોનું જ જ્ઞાન પામી શકે છે સર્ગાતીત કે અનુભવાતીત બાબતોનું જ્ઞાન મનુષ્યોને પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા થઈ શકતું નથી તેમ છતાં આપણે જેટલા વિશ્વાસથી આજના બનાવોની ચર્ચા કરીએ છીએ તેટલા જ વિશ્વાસથી હજારો લાખો વર્ષો પહેલાં બની ગયેલા બનાવોની પણ ચર્ચા કરીએ છીએ શિવાળ કે પ્રતાપ, અકબર કે અશોકને આપણા યુગના કોઈ પણ મનુષ્યે પ્રત્યક્ષ જોયા નથી, છતાં જેમ આપણને આપણા પોતાના અસ્તિત્વની ખાતરી છે તેટલી જ તેમના અસ્તિત્વની પણ ખાતરી છે. જેમ આજે આપણે આપણી વચ્ચે વિચરતા સંસારના એક મહાત્માના આદર્શમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ તેમ જ આજથી અઠીહજાર વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલા તીર્થંકર કે યુદ્ધના આદર્શમા પણ તેટલી જ પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ જેવી રીતે આપણે ભગવદ્ગીતાના અંતિમ ગુહ્યકાર લોક માન્ય તિલકની પ્રથમ શ્રદ્ધા તિથિ ગયા પરમ દિવસે ઉજવી છે, તેવી જ રીતે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં જન્મ લેનાર અને ભગવદ્ગીતાના મૂળ ઉપદેશ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની જન્મતિથિ આવતા પરમ દિવસે ઉજવવાના છીએ. આ અનુભવાતીત અને સમયાતીત બાબતોનું જ્ઞાન કરાવનાર કોણ છે? કયા સાધનદ્વારા આપણે એ ભૂતકાલની વાતોને જાણીએ છીએ? કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે એ બાબતોનું જ્ઞાન કરાવનાર ઇતિહાસ નાસ્ત્ર છે ઐતિહાસિક સાહિત્ય દ્વારા જ આપણે ભૂતકાલની વાતોને જાણી શકીએ છીએ ઇતિહાસ જેટલો

યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોય તેટલું જ આપણું સૂતકાલીન જ્ઞાન પણ
 યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોઈ ગયું, એ જ્ઞાન સિદ્ધ છે આપણા કમ-
 નસીએ આપણા પૂર્વજોએ ગ્યેલો આપણા દેગનો યથાર્થ કે વિસ્તૃત
 ઇતિહાસ ટિપલખ્ય નથી જગત્તી બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓને તેમના
 દેશોના વિષયમાં જેટલો પ્રાચીન તથા વિખ્યાત ઇતિહાસ મળી આવે
 છે તેટલો આપણા આ વિશ્વવ્રદ આધારવર્તનો ઇતિહાસ મળી આવતો
 નથી પ્રાચીન અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ તો બાબુએ રહ્યો પંતુ આ
 પણ માટે તો આપણી પહેલાની ત્રીજી પેઢીના ય ઇતિહાસ બહુ
 દુર્લભ છે વર્તમાન શતાબ્દી પહેલાની શતાબ્દીનો પણ પૂરો વૃત્તાન્ત
 આપણે જાણતા નથી અધિક તો શુ જે રાષ્ટ્રીય રાક અને સવ-
 તનો આપણા પૂર્વજો અનેક મહાઓથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે
 અને જેના આધાર ઉપર આપણી આખી મધ્યકાલીન કાવગણના
 અવલભેલી છે, તેના પ્રવર્તક કોણ છે એ હજી પણ અજ્ઞાત કે અનિ-
 શ્ચિત છે આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્ત્વસંશોધન એ જ આપણા ઇતિ-
 હાસના નિર્માણનો પાયો છે આપણો ઇતિહાસ જૂની પુરાણી વસ્તુ-
 ઓની શોધખોળ કરીને તેના ઉપરથી નીકળતા પરિણામો ઉપર
 રચાયેલો છે અને રચાવાનો છે એમ તો સાધારણ રીતે દુનીઆના
 દરેક પ્રાચીન પ્રદેશની પુરાતન પરિસ્થિતિ કે જેતુ દર્શન ઇતિહાસ-
 રૂપી દૂરદર્શક યત્નથી પણ થઈ શકતું નથી, તેને જાણવા માટે જૂની
 પુરાણી વસ્તુઓ જ આધારભૂત હોય છે, પરંતુ ભારતવર્ષને માટે તો
 આપણા જન્મદિવસથીજ લઈને ઠેક યુગની આદિ સુધીની પરિસ્થિતિ
 જાણવા માટે બધો આધાર જૂની પુરાણી વસ્તુઓ ઉપર જ રાખવો
 પડે છે કારણ કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ
 તેવા ઇતિહાસ તો ભારતનામીઓએ નાનો મોટો એક પણ લખેલો
 નથી, અથવા તો, છેવટે તે મળતો નથી ઇતિહાસ નિર્માણમાં કામ
 આવે તેવી જૂની પુરાણી વસ્તુઓમાં જૂના ગ્રંથો, ગિલાલેખો,
 તામ્રપત્રો, શિલાઓ તથા ધાતુપાત્રો, મદિગે, મસ્જિદો,
 જલાલશયો, કીર્તિસ્તંભો અને તેવા બીજા મહાનો અથવા ખડેરા
 વિગેરે ગણાય છે આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસના સ્વતંત્ર ગ્રંથો તો
 નિર્માણ નથી કર્યા પરંતુ ઇતિહાસના સાધનો તો ઘણાજ નિર્માણ
 કર્યા છે એમાં ગદ્યા નથી પણ આપણે તો એ પણ જાણતા ન
 હતા કે પછી જાણવાની દરકાર રાખતા ન હતા કે આ સાધનોની

શી રીતે છાણુવીણ કરી તેમાથી આપણો ઇતિહાસ ઉપજવી કાઢીએ એ પાઠ આપણને પશ્ચિમવાસીઓએ શીખવ્યો છે કેવળ પાઠ જ શીખવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારના કષ્ટો વેઠી અને પરિશ્રમે લઈ તેમણે આપણા માટે ઇતિહાસના અનેક અધ્યાયો પણ તૈયાર કર્યા છે અને એ માટે આપણે હમેશા તેમના કૃતજ્ઞ જ રહેવું જોઈએ આટલું આતુષંગિક કહી હવે હું મારા વ્યાખ્યાનના મુખ્ય પ્રતિપાદ વિષય ઉપર આવું છું

જેમ મે પ્રારંભમા જણાવ્યું છે કે મનુષ્ય એ વિશિષ્ટ યુદ્ધિશાલી, જ્ઞાનવાન પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને વિશેષપણે જાણવાની જાણસા તેનામા સ્વાભાવિક જ રહેલી છે તેમા વળી જે મનુષ્યો સાધારણ મનુષ્યો કરતા વધારે જ્ઞાનવાન હોય છે તેમનામા એ જાણસા ઘણા ઉત્કટ પ્રમાણમા હોય છે એવા મનુષ્યોને જ્યારે કોઈ અન્ય અપરિચિત પ્રદેશનો અથવા માનવ મમાજનો નવીન સમાગમ થાય છે ત્યારે તેમને ધર્મ, સમાજ, ઇતિહાસ આદિના વિષયમા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે આ જ્ઞાન-પિપાસાથી પ્રેરિત થઈ તે મનુષ્ય તે બાબતની શોધખોળમા પડે છે એ અપરિચિત પ્રદેશની ભાષા શીખે છે તેના જ્ઞાનભંડારને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરી પોતાના દેયબન્ધુઓને પોતે મેળવેલા નવીન જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે પોતાની ભાષામા તે નવા જ્ઞાનભંડારને ઉતારવાનો ઉપક્રમ કરે છે ભારતવર્ષમા પૈસા કમાઈ પેટપૂજી ઠરવા અથો આંતરેલા ઇંગ્રેજો આ જ પ્રમાણે આપણા ઇતિહાસની શોધખોળમા ઉતર્યા હતા

ઈ સ ૧૭૫૭ મા ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીએ, પ્લાસીના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પછી ધીરે ધીરે બંગાળ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો ૧૭૬૫ મા તેણે બંગાળ, બીહાર અને ઉડીસાની દીવાની હસ્તગત કરી લીધી, ૧૭૭૨ મા બંગાળના નવાબ પાસેથી ઘણાક અધિકાર પડાવી લીધા, અને પછી તરત એટલે ૧૭૭૪ મા નવાબને સમૂળજો પદચ્યુત કરી પોતાનો ગવર્નર-જનરલ નિયુક્ત કરી દીધો અંગ્રેજોના માટે એ સ્વાભાવિક જ હતું કે તેઓ હવે આ દેશના ધર્મ, સમાજ આદિનું થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે જે દેશની સાથે વ્યાપાર કરીને તેમણે કરોડો નહિ પણ અબજો રૂપિયા મેળવ્યા હતા, અને હજારો નહિ પણ લાખો વર્ગ માઈલ જમીન તેઓ પચાવી

પડયા હતા, તે જ દેશની અમૂલ્ય જ્ઞાનસપતિ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન
 ભોભ કેટલાક વિદ્વાન અંગ્રેજોને થઇ આવ્યો. જે કેટલાક વિદ્યાપ્રેમી
 અંગ્રેજો કંપની તરફથી ભારતનું શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે નિયુક્ત
 થતા, ધણુ કરીને, તેઓ જ આ કાર્યમાં અગ્રેસર બનતા હતા. જે કે
 પાછળથી તો, ક્રાસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોએ જ ભારતીય પુરાત-
 ત્વમાં મહત્વના કામો કર્યા હતા અને ભારતીય સાહિત્યની તેમણે જ
 વધારે સેવા કરી હતી, તો પણ આ કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો પહેલો
 યશ તો અંગ્રેજોને જ છે સૌથી પહેલા સર વીલીયમ જેન્સે આ
 કાર્યની મગલમય શરૂઆત કરી હતી આર્ય સાહિત્યના સંશોધન
 કાર્ય સાથે સગ જેન્સનું નામ સદાને માટે જોડાયેલું રહેશે સર જેન્સ
 ભારતીયોના મત પ્રમાણે મ્લેચ્છ હતા, અને તેથી તેમને સંસ્કૃત શી-
 ખવામાં ઘણી અડચણો નડી હતી બ્રાહ્મણોના કટ્ટરપણાને લીધે તેમને
 પોતાનું સંસ્કૃત અધ્યયન ચાલુ કરવામાં કેવી કેરી મૂશ્કેલીઓ પડી
 હતી તેનું રમુજી વર્ણન તેમના જીવનવૃત્તાતમાં આપેલું છે આખરે
 તેઓ આ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર થયા અને અપેક્ષિત સંસ્કૃત જ્ઞાન
 મેળવ્યા બાદ તુરંત તેમણે શકુન્તલા અને મનુસ્મૃતિનો ઇંગ્રેજ અનુ-
 વાદ પ્રકટ કર્યો તેમના આ અનુવાદો જોઈ ભારતીય સભ્યતાનું જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત કરવા માટે યુરોપના વિદ્વાનોમાં ઘણી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ જે
 પ્રજા આવી જાતનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નિર્માણ કરી શકે છે તે પ્રજાનો
 ભૂતકાળ કેટલો બધો ભવ્ય હશે તે જાણવાની આકાંક્ષા ત્યાંના ભો-
 કામાં ખૂબ જાગી સને ૧૭૭૪ ના જાન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે
 તત્કાલીન ગવર્નર જનરલ વૉરન હેઇસ્ટીંગ્સની સહાયતાથી, એશિયા
 ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ધર્મ, સમાજ, વિજ્ઞાન આદિ
 બધા વિષયોની શોધખોળ કરવા માટે સર વીલીયમ જેન્સે એશિયા-
 ટિક સોસાયટી નામની સંસ્થાની શુભ સ્થાપના કરી એ સંસ્થાની
 સ્થાપના સાથે જ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અન્વેષણનો અમર આ-
 ગમ થયો એમ આપણે ઉપકાર સાથે સ્પષ્ટપણે કમુલ કરવું જોઈએ
 તે પહેલા આપણુ ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું અદ્ય અને નિર્મૂલ હતું
 તે એક ભોજપ્રબંધ જેવા લોકપ્રિય નિબંધના વાચનથી જ જણાઇ
 આવે છે એ પ્રબંધમાં કાલિદાસ, બાણ, માધ આદિ ભોજથી અ-
 નેક શતાબ્દીઓ પહેલા અને જુદા જુદા વખતે થઇ ગયેલા કવિ-
 ઝોને પણ ભોજના દરબારી કવિઓ તરીકે વર્ણવી બધાને એક જ

દરબારમાં લાવી બેસાડયા છે, તેમ જ સિધુરાજ કે જે વાકૂપતિરાજના મૃત્યુ પછી તેના રાજ્યનો આમી બન્યો હતો, તેને ખદ્દે એ પ્રબધ-લેખકે વાકૂપતિરાજને સિધુરાજની ગાદીએ બેનાડી બાપને દીકરો બનાવી મૂક્યો છે જ્યારે ભોજ જેવા પ્રસિદ્ધ રાજાના ઇતિહાસ લેખકને પણ તેના વશ અને સમયના વિષયમાં આટલી બધી અજ્ઞાનતા હતી તો પછી સર્વ સાધારણની અજ્ઞાનતાના વિષયમાં તો કહેવું જ શુ? અશોક જેના પ્રતાપી સમ્રાટની તો ચોકોને સામાન્ય કથના પણ ન હતી જોકે હિન્દુમતાના ઇતિહાસના વણક પુસ્તકો અને બીજા સાધનો મુસલમાનોના જમાનામાં નષ્ટ થઇ ગયા હતા, તોપણ બૌદ્ધ-કાલીન અનેક ગ્રંથ, ગ્રંથ, મદિગ, ગુપ્તા, જલાશય આદિ સ્થાનો, ધાતુ અને પાપાણની દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને ખડકો, શિલાઓ તામ્રપત્રો ઇલાદિ ઉપર કોતરેલા અસખ્ય લેખો કે જે ઇતિહાસના ખરા અને મુખ્ય માધનો મનાય છે, હજીએ અસખ્ય વિદ્યમાન હતા, તેથી તેમના ઉપગ્રથી જો ઇતિહાસ તારવી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો આજની માફક તે સમયમાં પણ આપણા ઇતિહાસના વણક અંચાલો રચી શકાયા હોત, પરંતુ તેમના તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ જ ગઈ ન હતી, અને પાછળથી તો જેમ જેમ દેરામાં અગજકતા અને અજ્ઞાનતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકો પ્રાચીન કાળની લિપિ અને તેની માયે સ્મૃતિને પણ ભૂલતા ગયા અને એ રીતે માધનોની હયાતી હોવા છતાં પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહિ.

ઇ ન ૧૩૫૬ માં જિંદીના મુલતાન શીરોજશાહ તુગલકે ટોલગ અને મેગટથી અગ્રોકના લેખવાળા બે મોટા ગ્રંથો ઘણા ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ સાથે દિલ્હીમાં અણુબ્યા હતા, (જેમાંનો એક શીરોજશાહના કટગમાં અને બીજાને ‘કુશ્ક ગિકાર’ પામે હોમો કરેલો છે) એ ગ્રંથો ઉપર બેદેવા લેખોમાં યુ લખેલું છે તે જાણવા માટે એ બાદશાહે યજ્ઞી મહેનત કરી અને ઘણા ઘણા પડિતોને બોલાવી તે વાચવા માટે કીધું, પણ કોઈનાથી તે વાચી શકાયા નહિ, અને તેથી અતે તે બાદશાહે બહુ જ નિરાશા થઈ હતી સાબળવા પ્રમાણે અકબર બાદશાહેને પણ એ લેખોના મર્મને જાણવાની બહુ જિજ્ઞાસા હતી પરંતુ કોઈપણ મનુષ્ય તે પૂરી કરી શક્યો ન હતો પ્રાચીન લિપિઓને ઓળખવાનું ભૂલી જવાને લીધે જ્યારે કયાએ કોઈ આવ્યા

જૂના શિલાલેખો અથવા તામ્રપત્રો મળી આવતા ત્યારે લોકો તેમના વિષયમાં વિવિધ કલ્પનાઓ કરતા કોઈ તેને સિદ્ધિદાયક યત્ર કહેતા, કોઈ તેને દેવતાનો લખેલો મંત્ર માનતા, અને કોઈ તેને ક્યાંએ જમીનમાં દાટેલા ધનની નોંધ સમજતા. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે લોકોને એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રોની કાષ્ટપિણુ કિમ્મત જણાતી ન હતી ભાગેલા તૂટેલા જૂના મંદિરો આદિના શિલાલેખોને તોડી ફેડી ક્યાંક સાધારણ પત્થરોને ઠેકાણે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, ક્યાંક તેમને પગથીઆઓમાં ચણી દેવામાં આવતા અને ક્યાંક ભાગ અને ચટણી વાટવા માટે કામમાં લેવાતા અનેક જૂના તામ્રપત્રો તાબાના ભાવે કસાગને ત્યાં વેચવામાં આવતા અને કસાગઓ તેમને ગાળી-ઉકાળી તેમાંથી નવા વાસણો તૈયાર કરતા લોકોની એ અજ્ઞાનતા હજી પણ ચાલુ છે. મેં મારા ભ્રમણ દરમ્યાન અનેક શિલાલેખોની આવી આવી દુદ્દશાઓ થયેલી જોઈ છે અનેક જૈનમંદિરોમાંના શિલાલેખો ઉપર ચોટાડેલો ચૂનો મેં મારા હાથે ઉખેડેલો છે ચાર વર્ષ ઉપર મુબઈમાં એક બ્રાહ્મણ, જે ખભાતની પાસેના એક ગામડામાં રહેતો હતો તે ત્રણ ચાર તામ્રપત્રો લઈને મારી પામે આવ્યો હતો તેની જમીન સંબંધે સરકારમાં કોઈ કેસ ચાલતો હતો, તેથી પોતાના ઘરમાં પડી રહેલા એ તામ્રપત્રમાં પોતાની જમીન માટે કંઈ લખેલું હશે એમ ધારી તે વચાવવા મારી પામે લાવ્યો હતો તેમાંના એક પત્રની વચ્ચેવચ્ચથી એ ઇંચ વ્યાસ જેટલો ગોળ ટુકડો કાપી લીધેલો હતો તેથી એ લેખનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જતો રહ્યો હતો આ સંબંધમાં મેં તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે થોડાક મહિના ઉપર એક લોટાનું તળીયું બનાવવા માટે એમાંથી એટલો ટુકડો કાપી લેવામાં આવ્યો હતો. 'આવા તો અનેક દાખલાઓ હજીએ અને છે આવી જ દુદ્દશા આપણા જૂના ગ્રંથોની થઈ છે યુગોના યુગો સુધી સારસંભાળ લીધા વગર અધારી કોટડીઓમાં પડી રહેલા હજારો હસ્તલેખો ઉદરડાઓના ઉદરમાં ગરક થયા છે, અને છાપરામાંથી પડતા પાણીના ભેજથી સડી ગળી માટીમાં મળ્યા છે અનેક ગુરુઓના નાવાયક ચેલાઓના હાથે પણ આપણા સાહિત્યની ઓછી વિદ્યલ્લા નથી થઈ એક દાખલો આપું છદોરમાં એક વિદ્વાન ગોરજી હતો તેણે કોઈના બે છોકરાઓને ચેલા બનાવવા માટે પાખ્યા પોખ્યા હતા એ ગોરજીના મરી ગયા પછી પાછળથી એ છોકરાઓ

તેનો જે વિશાળ પુસ્તક બહાર હતો તેમાથી રોજ કાંચે તેમ હળર એ હળર પાનાઓ ફાડી હલવાઇને ત્યા પડીકા માધવા માટે આપી આવતા અને બદલામા પાશેર ગરમાગરમ જલેથી લઈ આવી સવાગના નાસ્તો પાણી કરી મગ્ન માણના મને જ્યારે એના ખબર પડી ત્યારે તે હલવાઇ પામે જઈ બવા પાના તપાસ્યા જેમાથી પાચમે વર્ષ જેટલા જૂના એ ત્રણ જેનમત્રો મને અખડ મળી આવ્યા હતા પાટણના જૈનભડાગેમા મિહગજ, કુમારપાળ અને તેનાથી થે પહેલાના લખેલા તાડપત્રોનો તબાખૂતા પાનના ભૂકાની માફક થયેલો ભૂકો મે મારી આ નગી આખે જોયો છે આવી રીતે આપણે આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણા ઇતિહાસના સાધનો નષ્ટ કર્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પરસ્પરની મનાવતા અને સાપ્રદાયિક અસહિષ્ણુતાના વિકારને વશ થઇને પણ આપણે આપણા માહિત્યને વણી રીતે ખડિત અને દૂષિત કર્યું છે રૌનોએ રૌણુવાના સાહિત્યનું નિકેદન કર્યું છે, વૈષ્ણવોએ જેનોના સ્થાપત્યને દૂષિત કયું છે, દિગંબરોએ શ્વેતામ્બરોના લેખોને ખડિત કર્યા છે તથા લુકાઓએ તપાઓની નોંધો બગાડી છે એમ પરસ્પર એક બીજાનું એક બીજાએ વણુજ બોલુ છે શોધખોળના વૃત્તાન્તોમા આના અનેક ઉદાહરણો નોંધાયલા મળી આવે છે કેવળે મુમુક્ષુમાન બાઇઓએ હિન્દુઓના સ્વર્ગીય ભુવનોને તોડી કાઢી ખડાન મેદાન કર્યા છે, અને તેમનાએ પવિત્ર ધામોને આખરે કાળે જમીન દોનન કર્યા છે આવી જાતની સકટની પરપગઓમાથી જે ગચ્છી નહેલા હતા તેમ ન સુરક્ષિત રાખવા માટે, જે અર્ધમૃત દગામા હોય તેની પાનચી કાઢકે છેવટનું જાણી લેવા માટે અને તેમ કરી બાગતનો ભૂતકાળ કે જે વિસ્મૃતિ અને અજ્ઞાનના પડ નીચે સજ્જડ દગાઇ નહો હતા તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપર જણાવેલી ઐગિયારિક સાસાઇટિની સ્થાપના થઇ હતી એ મોસાઇટિની સ્થાપનાના દિવસથી હિન્દુસ્તાનના એતિહાસિક અજ્ઞાનાન્ધકારનો ધીરે ધીરે લોપ થતા લાગ્યો અનેક અગ્રજો એ સસ્થાના ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરના માટ ગુદા ગુદા વિપયોનું અધ્યયન કરના લાગ્યા અને તે તે વિપયોના લેખો લખના લાગ્યા એ લેખોને પ્રકટ કરના માટ ‘એગિયારિક રિસચાસ’ નામની એક ગ્રંથમાળા ચાલુ કરનામા આવી મત ૧૭૮૮ મા એ માળાનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો ૧૭૯૭ સુધીમા એના પાચ ભાગો પ્રકાશિત

થયા ૧૭૯૮ મા તેનું એક નવીન સમ્પ્રદાય ઇંગ્લાંડમાં ચોરીથી જ
ડાખી દેવામાં આવ્યું ત્યાં એ ભાગોની એટલી બધી માગણી થઈ
કે ૫-૬ વર્ષમાં જ તેની બે આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ ગઈ, અને
એમ એ વર્ષોમાં નામના એક દેવ્ય વિદ્વાને, ‘રિસર્ચ્સ ઓશિયા-
ટિકન્’ ના નામે તેનો દેવ્ય અનુવાદ પણ પ્રકટ કરી દીધો. સોસા-
ઈટિની એ ગ્રંથમાળામાં બીજા વિદ્વાનોની સાથે સગ વીલીયમ
જોન્સે પણ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના વિષયમાં અનેક ઉપયોગી
લેખો લખ્યા. સૌથી પહેલા તેમણે જ પોતાના એક લેખમાં એ વાત
જાહેર કરી હતી કે મેગાસ્થનીને વર્ણવેલો નાટોકોટસ અને ચંદ્રગુપ્ત
મોર્ય એ બંને એક જ વ્યક્તિ છે. પાટલિપુત્રનું અપભ્રંશ રૂપ
પાલીઓથા છે અને તે આધુનિક પટના જ છે. કારણ કે પટનાની
પામે વહેતા શીશુનદને હિરણ્યબાહુ કહેવામાં આવે છે અને મેગા-
સ્થનીસનું “એરોનોવાઓ” એ જ હિરણ્યબાહુનું અપભ્રંશ રૂપ છે
આ રીતે ચંદ્રગુપ્ત મોર્યનો સમય સૌથી પહેલા જોન્સ સાહેબે જ
નિશ્ચિત કરી દીધો હતો.

તે અંગ્રેજ સૌથી પહેલા સમ્પ્રદાય ભાષા શીખ્યો હતો તેનું
નામ ચાર્લ્સ મિટીન્સ હતું તેણે જ પ્રથમ દેવનાગરી અને બગાળી
દાઢપા બનાવ્યા બદલ પામના સ્તબ ઉપરનો લેખ સૌથી પ્રથમ
એણે જ બોળી કાઢ્યો હતો. એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક તાત્ત્વપત્રો
અને શિલાલેખો ઉપર એણે ઐગિયાટિક રિસર્ચ્સના પ્રારંભના
ભાગોમાં કેટલીક નોંધો લખી હતી. ભગવદ્ગીતાનું પહેલ વહેંચ
ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર પણ એ જ અંગ્રેજે કર્યું હતું.

સને ૧૭૯૪ મા સર જોન્સનું મગણ થયું તેમના પછી તેમના
સ્થાન ઉપર હેનરી કોલબ્રુકની સ્થાપના થઈ કોલબ્રુક અનેક વિષયોમાં
પ્રવીણ રતા. તેમણે સમ્પ્રદાય સાહિત્યનું ધ્યાન પરિશીલન કર્યું. મૃત્યુના
સમયે સર જોન્સ પ્રસિદ્ધ પડિત જગન્નાથ દ્વારા સંપાદિત “હિન્દુ
અને મુસલમાનોના કાયદાઓનો સાર” એ નામક સમ્પ્રદાય ગ્રંથનો
અનુવાદ કરતા હતા એ અધુરો અનુવાદને પૂર્ણ કરવાનું કામ
કોલબ્રુક સાહેબને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે કેટલાક સમ્પ્રદાય પડિ-
તોની સહાયતાથી સને ૧૭૯૭ મા એ કામ પૂરું કર્યું. આ પછી
તેમણે ‘હિન્દુઓના ધાર્મિક રીતરિવાજો’ ‘ભારતીય માધનું પરિ-
માણ’ ‘ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ’ ‘ભારતવાસીઓની જાતો’

આદિ વિષયો ઉપર ગભીર નિબંધો લખ્યા. એ પછી ૧૮૦૧ માં “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા ” “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છન્દ શાસ્ત્ર ” વિગેરે લેખો લખ્યા એજ વર્ષમાં નિહીના હોહસ્તભ ઉપર કોતરેલી વિશળદેવની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિનું અગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રકાશિત કર્યું સને ૧૮૦૭ માં તેઓ એશિયાટિક સોસાયટીના સભાપતિ બન્યા એજ વર્ષમાં તેમણે હિન્દુઓતિથિ એટલે ખગોલવિદ્યા ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો, જૈનધર્મ ઉપર એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રકટ કર્યો કોલબ્રુકે વેદ, સામ્ય, મીમાંસા, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાન્ત, બૌદ્ધ આદિ ભારતના બધા દર્શનો ઉપર મોટા મોટા નિબંધો લખ્યા હતા તે સિવાય કૃષિ, વાણિજ્ય, સમાજવ્યવસ્થા, સાધારણ સાહિત્ય, કાનૂન, ધર્મ, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ આદિ બધા વિષયો ઉપર તેમણે ખૂબ વિસ્તૃત પ્રબંધો લખ્યા હતા તેમના એ લેખો-નિબંધો-પ્રબંધો આજે પણ તેટલાજ માનનીય વચાપ છે વેબર, બુહલર અને મેક્સ મૂલર આદિ વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા કેટલાય સિદ્ધાન્તો બ્રમપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ગયા છે પરંતુ કોલબ્રુકે જાહેર કરેલા વિચારો ઘણાજ ઓછા તેમ થવા પામ્યા છે એ એક સૌભાગ્યનીજ વાત હતી કે આપણા સાહિત્યને શરૂઆતમાંજ એક એવો ઉપાસક મળી આવ્યો કે જેણે યુરોપની આગળ આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને નિષ્પક્ષપાત પૂર્વક મૂળ સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કર્યું અને જેણે દુનિયાનું ધ્યાન આપણી પ્રાચીન મસ્કૃતિ તુરંદ સહાનુભૂતિ પૂર્વક આકર્ષ્યું જો તેણે આવો અપૂર્વ પરિશ્રમ ન કર્યો હોત તો આજે યુરોપમાં સંસ્કૃતનો આટલો પ્રચાર ન થયો હોત કોલબ્રુકે ભારત છોડી જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં ગયા ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી અનેક વિદ્વાનોને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવા માટે ઉત્સાહિત કર્યાં, અને આખે અપગ થતા સુધી બીજા અનેક ઉપાયો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યની સતત સેવા કરતા રહ્યા.

જ્યારે એક તરફ કોલબ્રુકે સાહેબ સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનમાં ગરક થયા હતા ત્યારે બીજી તરફ બીજા કેટલાક તેમના જાતબાઈઓ હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના પુરાતત્ત્વની ગવેષણા કરવામાં મચી રહ્યા હતા સને ૧૮૦૦ માં માર્કિવસ વેલસ્લિ સાહેબે માઇસોર પ્રાંતના કૃષિ આદિ વિભાગોની તપાસ કરવા માટે ડૉ. બુર્કનનની નેમણી કરી હતી તેમણે પોતાના કૃષિવિષયક કાર્યની

સાથે સાથે તે પ્રાતની જીતી પુરાણી બાળતોતુ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમના કાર્યથી સતુષ્ટ થઈને કપનીએ તેમને ૧૮૦૭ માં બગાળ પ્રાતના એક વિશિષ્ટ પદ પર યોજ્યા સાત વર્ષ પર્થત તેમણે ખિહાર, શાહાબાદ, ભાગલપુર, ગોરખપુર, દિનાજપુર, પુરનિળા, રગપુર અને આસામમાં કામ કરીધું જો કે તેમને પ્રાચીન મ્થાનો વિગેરેની શોધખોળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું ન હતું તો પણ તેમણે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ખૂબ ગવેષણા કરી તેમની આ ગવેષણાથી ઘણો લાભ થયો અનેક અજ્ઞાત ઐતિહાસિક બાબતોની માહિતી મળી પૂર્વીય ભારતની પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધખોળ સૌથી પ્રથમ એમણેજ કરી

પશ્ચિમ ભારતની પ્રસિદ્ધ કેનેરી ગુફાઓનું વર્ણન સૌથી પ્રથમ સાદૃશ સાહેબે અને હાથીગુફાઓનું વર્ણન ગ્રસ્કિન સાહેબે લખ્યું આ બન્ને વર્ણનો ખોખે ટ્રાએક્શન નામના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં પ્રકાશિત થયા એજ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં સાઈક્સ સાહેબે બીજાપુર (દક્ષિણ) નું વર્ણન લોકોની આગળ મૂક્યું

છેક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું વર્ણન ટૉમસ ડેનિયલ નામના સાહેબે મેળવવું શરૂ કર્યું તેજ વખતે દક્ષિણમાં કર્નલ મેકેન્ઝીએ પણ પુરા તત્ત્વ વિધાના અભ્યાસનો પ્રારંભ કરીધો હતો તે સર્વે ડિપાર્ટમેન્ટમાં નોકર હતા તેમણે જાનેક પ્રાચીન ગ્રંથો અને શિલાલેખોનો સંગ્રહ કર્યો હતો મેકેન્ઝી સાહેબ કેળા સંગ્રહકાર હતા તેઓ ગ્રંથો અને લેખોને વાંચી શક્યા ન હતા પરંતુ તેમના પછીના શોધકોને તેમના આ સંગ્રહથી ઘણો લાભ થયો હતો દક્ષિણના કેટલાક અનતિ-પ્રાચીન શિલાલેખોના ભાષાન્તરો ડૉ. મિલે કરીધા હતા આવીજ રીતે રાજપુતાના અને મધ્ય ભારતના કેટલાક ભાગોનું સાદૃશ જ્ઞાન કર્નલ ટૉડે મેળવ્યું અને એ પ્રદેશોમાંની અનેક જીતી પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ તેમણે કરી

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના વિષયમાં ઘણુંક જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું ને ઘણીક વસ્તુઓ જાણવામાં આવી, પરંતુ પ્રાચીન લિપિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હજી કોઈને મળેલું ન હોવાથી ભારતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનોના ભંડાર ઉપર હજી તેવો ને તેવો જ અધકારનો પડદો પડેલો હતો જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક પુરાતન શિક્ષાઓ અને શિલાલેખોનો ઘણો

સારો સંગ્રહ મેળવી લીધો હતો. ખરો, પણ લિપિનાનના અમારે તેમનો ત્યા સુધી કાંઈ ઉપયોગ થયો ન હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો રો પ્રારંભ ઇ સ ૧૮૩૭ થી થાય છે એ વર્ષમા એક નવીન નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે કે જે ભારતીય પુરાતત્વ વિદ્યા ઉપર પડેલા પડદાને દૂર ખસેડે છે એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપનાના દિવસથી તે ૧૮૩૪ સુધીમા પુરાતત્વ સંબંધી ખરૂં કામ બહુજ ઓડુ થયું હતું ત્યા સુધી વિશેષ કરીને જુના ગ્રંથોના અનુવાદોજ થતા નહોતા હતા શિલાલેખો કે જે ભારતના ઇતિહાસના એક માત્ર ખરા સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમા ઘણુંજ ઓછું કાર્ય થયું હતું કારણ એ હતું કે પ્રાચીન લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અઘરાપિ બાકી હતું.

એ ઉપર એક ટેકાણે જણાવ્યું છે તેમ પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર અંગ્રેજ ચાર્લ્સ વિન્ડીન્સ હતો, અને સૌથી પ્રથમ શિલાલેખ તરફ ધ્યાન આપનાર પણ તેજ હતો તેણે ઈ સ ૧૭૮૫ માં દીનાજપુર જીલ્લાના બદાલ નામક ગ્રામ પાંચ મળેલા એક સ્તંભ ઉપરનો લેખ વાંચ્યો હતો જે બગાડા ગળા નારાયણ બાલના સમયનો લખેલો હતો તેજ વર્ષમા એક હિંદુસ્થાની પંડિત નામે રાધાકાન્ત શર્માએ ટામગ વાળા દિગ્ગીના અગ્રોહ સ્તંભ ઉપર ખોદેલા અજમેરના ચૌહાણ રાજા અનલ્લેખના પુત્ર વીસલેખના ત્રણ લેખો વાંચ્યા જેમાના એકની મિતિ 'સવત ૧૨૨૦ વૈશાખ સુદી ૫' છે આ લેખોની લિપિ બહુ જુની ન હોવાથી મગલતાની સાથે તે વાંચી શકાયા હતા પરંતુ તેજ વર્ષમા જે એચ હેરિંગ્ટને બુદ્ધગયા પામે આવેલી નાગાજીની અને 'પાનાબાગ ગુફાઓમા ઉપરના લેખો ક્રમ્તા વધારે જુના એવા માખરી વાના રાજા અનલવર્માના ત્રણ લેખો બાળી કાઢ્યા હતા કે જેમની લિપિ ગુપ્તકાલીન લિપિથી ઘણે અંશે મળતી હોવાથી તેમનું વાંચન કઠિન થઈ પડ્યું હતું પણ ચાર્લ્સ વિન્ડીન્સે ચાર વર્ષ સુધી પશ્ચિમ લઈ તે ત્રણ લેખોને વાંચી લીધા અને તેમ કરી તેણે ગુપ્તલિપિની લગભગ અડધી વર્ણમાળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

ગુપ્તલિપિ એટલે શું એની તમને ખબર નહિ હોય તથી તેનો સહજ ખુલાસો આપી કરી દઉં હાલમા જે લિપિને આપણે દેવ-

નાગરી (અથવા બ્રાજ્ઞભોધ) ના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સાધારણ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયેલી છે આ ચાલુ આકૃતિ પૂર્વે તેની જે આકૃતિ હતી તેને કુટિલ લિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે એ આકૃતિનો સમય સાધારણ સમજવાની ખાતર ૪ સ ના ૬ ફા સેકાથી તે ૧૦ મા મૈટા સુધીનો માની લેવો જોઈએ તેની પહેલાની આકૃતિને ગુપ્તલિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય ગુપ્તવર્ગનો ગજસ્વકાળ ગણાય છે તે પહેલાની આકૃતિ વાળી લિપિને બ્રાહ્મીલિપિ કહેવાય છે અશોકના લેખો આજ લિપિમાં લખાયલા છે એનો સમય ૪ સ પૂ. ૫૦૦ થી ૪ સ ૩૫૦ સુધીનો મનાય છે

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ લગી કર્નલ જેમ્સ ટાંડે રાજપુતાનાના ઇતિહાસની શોધખોળ કરતા રાજપુતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પત્તો મેળવ્યો હતો જેમાંના ૭ મી શતાબ્દીથી લઈ ૧૫ મી શતાબ્દી સુધીના અનેક લેખો તે કર્નલના ગુરૂ પતિ જ્ઞાનચંદ્રજીએ વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારારા યા અનુવાદ ઉક્ત સાહેબે પોતાના “ રાજસ્થાન ” નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે

૪ સ ૧૮૨૮ મા ખી જી બેર્ગીંગ્ટને મામલપુરના કેટલાક સંસ્કૃત અને તામીલ લેખો વાંચી તેમની વર્ણમાલાઓ તૈયાર કીધી તેવીજ ગીતે વૉલ્ટર ઇલિયટ પ્રાચીન કાનડી અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવી તેમની વિસ્તૃત વર્ણમાળાઓ પ્રકાશિત કરી

૪ સ ૧૮૩૪ મા કેપ્ટન ટ્રૉયરે પ્રયાગના અશોકસ્તંભ ઉપર ખોદેલા ગુપ્તવર્ણી રાજ સંમુદ્રગુપ્તના લેખનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો, અને પાછળથી તેજ વર્ષમાં ડૉ મિલે તે લેખને સંપૂર્ણ વાંચી ૧૮૩૭ મા ભિટારીના સ્તંભ ઉપરનો સ્કંદગુપ્તનો લેખ પણ ઉકેલી લીધો ૧૮૫૩ મા ડબ્લ્યુ એચ વૉથને વલ્લભીના કેટલાક દાનપત્રો ઉકેલ્યા

૧૮૩૭-૩૮ મા જેમ્સ પ્રિન્સેપે દીલ્લી, કમાઉ અને એરણના સ્તંભો ઉપરના, સાચી અને અમરાવતીના સ્તૂપો ઉપરના, તેમજ ગિરનારના ખડક ઉપરના ગુપ્તલિપિના બધા લેખો વાંચી કાઢ્યા

સાચી સ્તૂપના ચંદ્રગુપ્તવાળા મહત્વના લેખ સંબંધે જે પ્રિન્સેપે ૧૮૩૪માં લખ્યું હતું કે ‘ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ હજી સુધી સાચીના

શિલાલેખોમાં શુ લખ્યું છે એ કાંઈ પણ જાણી શક્યા નથી, તેજ પ્રિન્સેપ ૧૮૩૭ માં એ બધા લેખોને યથાર્થ અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરવાની સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી શક્યા હતા.

આ રીતે કેપ્ટન ટ્રોયર, ડૉ મિચ અને જેમ્સ પ્રિન્સેપના સતત પરિશ્રમથી ચાર્સ વિન્ડીન્સે જે ગુપ્તલિપિની અપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર કરી હતી તે સંપૂર્ણ થઈ અને તેથી ગુપ્તવંશી રાજાઓના સમય સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો શિકાઓ વગેરે વાચવામાં પૂરેપૂરી સફળતા અને સરળતા મળી.

હવે બધી લિપિઓની જે આદિજનની બ્રાહ્મી લિપિ તેનો વારો આવ્યો તે લિપિ ગુપ્ત લિપિથી પ્રાચીન હોવાના સબબે તેતુ એકદમ ઉકેલતુ કઠિણ હતુ એ લિપિના દર્શન તો ઇ સ ૧૭૯૫ માંજ શોધકોને થઈ ગયા હતા એ સાચામાં સર ચાર્લ્સ મેલેટે ઇલોરાની ગુફાઓમાંના કેટલાક નાના નાના બ્રાહ્મી લેખોની નકલો સંગ્રહિત કરી જોન્સ પર મોકલી હતી તેમણે એ નકલોને મેજર વિલ્ફ્રાઈડ કે જે તે વખતે કાશ્મીરમાં હતો તેના તરફ ત્યાંના કોઈ પડિત મારશલ ઉકેલવા માટે, ગ્વાના કરી પ્રથમ તો ત્યાં તે ઉકેલનાર કોઈ મળ્યો નહિ પણ પાછળથી એક ચાલાક બ્રાહ્મણે કેટલીક પ્રાચીન વર્ણમાળાઓતુ એક કૃત્રિમ પુસ્તક તે બિચારા જીસાસુ મેજરને બતાવી તે લેખોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખોટી રીતે વાંચી બતાવ્યા અને બદલામાં ખૂબ દક્ષિણ મેળવી વિલ્ફ્રાઈડ સાહેબે આવી કલ્પિત રીતે વાંચેલા લેખો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ આણી તે બ્રાહ્મણના સમજાવ્યા પ્રમાણે તે લેખોતુ ઇચ્છેજી ભાષાન્તર પણ કરી લીધું અને પછી લેખોની નકલો સાથે તે ભાષાન્તર સર જોન્સ ઉપર મોકલી આપ્યું આ સબબમાં મેજર વિલ્ફ્રાઈડ સર જોન્સ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તે બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક લખે છે કે—“આ સાથે કેટલાક લેખોની નકલો તેના ખુલાસા સાથે મોકલવાની રજા લઉ છું પ્રથમ તો મે એ લેખોને કોઈ દિવસે પણ ઉકેલી શકવાની આશા સમજાવી છેડી દીધી હતી, કારણ કે હિન્દુસ્તાનના આ ભાગમાં (બનારસ તરફ) જુના લેખો મળતા નથી, તેથી તે ઉકેલવાની કળાની બુદ્ધિની અજમાયશ કરવાની કે શોધ કરવાની નક્કજ મળી ન હતી તેમ છતાં, અને મારા ઘણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી, આખરે સહભાગ્યે, એક વૃદ્ધ ગુરૂ મને મળી આવ્યો જેણે એ લેખોને વાંચવાની કુચ્છી

ખતાવી અને જુના જમાનામાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જે લિપિઓ ચાલતી હતી તેનું એક સરકૃત પુસ્તક તેણે મારી પાસે રજુ કર્યું આ એક ખરેખર સૌભાગ્યસૂચક શોધ થઈ છે, જે આપણને ભવિષ્યમાં ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે ” મેં વિલ્ફ્રાઈડની આ “શોધ” માટે વણા વર્ષો સુધી કોઈને શકા સુધા થઈ નહિ કારણ કે સને ૧૮૨૦ ના અરસામાં, ખડગિગિના ખડક ઉપરના એજ લિપિવાળા લેખના સબધમાં લખતા મી સ્ટર્લિંગ લખે છે કે — “જૂના લેખો ઉકેલવાની કુચી એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવી મેં વિલ્ફ્રાઈડની વિદ્વતા અને બુદ્ધિએ ધ્યેયારા અને સાતમેટના લેખો કે જે આજ લિપિમાં લખાયલા છે તેનો કેટલોક ભાગ ઉકેલ્યો હતો ત્યાર પછી દિલ્હી અને બીજા સ્થળોના તેવા લેખો ઉકેલવામાં તે કુચીનો કાઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી તે દિલ્હીર થવા જેવું છે ” મી પ્રિન્સેપને ૧૮૩૩ માં ખરી કુચી જડી, તે પહેલાં આસરે એક વર્ષ ઉપર તેમણે પણ આવીજ રીતે મેં વિલ્ફ્રાઈડની કુચીનો ઉપયોગ ન કરવા બાબત પોતાની દિલ્હીરી પ્રકટ કરેલી છે એક શોધક અને જીજ્ઞાસુ વિદ્વાનને આવી દીલ્હીરી થવી સ્વાભાવિક છે પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની ખતાવેલી કુચીનો વધારે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો તેમાં આશ્ચર્ય માનવા જેવું કશું નથી કારણ કે જેમ પુરાતત્ત્વની બીજી શોધખોળોમાં મેં વિલ્ફ્રાઈડની શ્રદ્ધાનુ શ્રદ્ધ કરનારા યુક્તિબાજ બ્રાહ્મણોની ચાલાકીનો તે બિચારો ભોગ થઈ પડ્યો હતો તેમ આ બાબતમાં પણ બન્યું હતું એ ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મેં વિલ્ફ્રાઈડની કહેવાતી શોધ એક સંપૂર્ણ ભ્રમણા હતી કારણ કે તેમણે વાચેલો લેખપાઠ તદ્દન કલ્પિત હતો અને તેનો તેમણે કરેલો તરજીબો પણ તેવોજ નિર્મૂળ હતો,—યુધિષ્ઠિર અને પાંડવોના વનવાસ અને નિર્જન જંગલોમાં પરિભ્રમણની ગાથાઓનો તે ન સમજાય તેવો અલ્પગોટાળો હતો એ ધૂર્ત બ્રાહ્મણે ખતાવેલા અગડ અગડ અર્થનું અતુસન્ધાન કરવા માટે વિલ્ફ્રાઈડ કલ્પના કરી હતી કે પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન મનુષ્યોના સંસર્ગમાં ન આવવાના કરારથી બચાયલા હતા તેથી તેમના વિદુર અને વ્યાસ જેવા સ્નેહી અને સબધીઓએ તેમને સાવધાન રહેવાની સૂચના આપવા માટે આ યુક્તિઓ કરી હતી. તેઓ જંગલોમાં ખડકો અને શિલાઓ ઉપર ટુકા ટુકા અને સહે-

લાઘ્યથી ન સમજાય તેવા વાક્યો, પહેલેથીજ સકેત કરી રાખેલી લિપિમાં લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા. ઇંગ્રેજો પોતાને બહુજ બુદ્ધિમાન અને ચાલાક માને છે અને હસતે મુખે તેઓ ફનીઆના ખીજ ભોળા લોકોને ઠગવાની પૂરી કળા જાણે છે, પરંતુ તેઓ પણ ભારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાતી કાગીના “વૃદ્ધ ગુરૂ” ની ઝાળીમાં એક વખત આવી રીતે ચૂકાઈ જતા હતા અમ્મ

એશિયાટિક સોસાયટીની પામ દિલ્હી અને અલાહાબાદના સ્તંભો તથા ખડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકઠી થએલી હતી, પરંતુ વિલ્ફોર્ડ સાહેબની ‘ગોધ’ નિષ્કળ જવાથી કેટલાએ વર્ષો સુધી તે લેખોને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો નહિ એ લેખોના મર્મને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી જેમ્સ પ્રિન્સેપે ઈ સ ૧૮૩૪-૩૫ માં અલાહાબાદ, ગ્વિઆ અને મથિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મગાવી, અને તેમને દિલ્હીના લેખની સાથે મુદ્રા એ જાણવાની કોશીશ કરીધી કે તેમાં કોઈ શબ્દ એક મરખો છે કે નહિ આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પામ પામે મુકનાથી તુરત તેમને જાણાય કે એ ચારે લેખો એકજ જાતના છે આથી પ્રિન્સેપનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા બધાઈ પડી તેમણે અલાહાબાદ-સ્તંભ ઉપરના લેખના ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા તારવ્યા, જેથી તેમને સમજાય કે શુભ લિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો સાથે સ્વરોની માત્રાઓના જુદા જુદા પાત્ર ચિન્હો લાગેલા છે પછી તેમણે એ પાત્ર ચિન્હોને એકત્ર કરી પ્રકટ કર્યા આવી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાબતમાં યૂનાની હોવાનો જે ભ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો.

અશોકના લેખોની લિપિ સાધારણ રીતે જોનારને ઇંગ્રેજી અથવા ગ્રીક લિપિની બ્રાતિ ઉત્પન્ન કરી ગયે છે ટૉમ કોરિઅટ નામના મુસાફરે અશોકના દિલ્હીવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એલ્ વ્હીટરને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે “૮ આ દેશના દિલ્હી નામના શહેરમાં આવ્યો છું કે જ્યાં આગળ મહાન અલેક્ઝાન્ડરે હિન્દુ-સ્થાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમાં તેણે એક મોટો સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો જે અઘાપિ અહિ મૌજુદ છે ” પાદરી એડવર્ડ ટેરીએ લખ્યું છે કે—“ ટૉમ કોરિ-

એટલે મને કીધું હતું કે તેણે દિક્ષીમાં ગ્રીક લેખવાળો એક સ્તંભ નોંધ્યો છે જે મહાન અલેક્ઝાન્ડરની સ્મૃતિ માટે ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો ” આવી રીતે બીજા પણ લેખકોએ એ લેખને ગ્રીક લેખ માન્યો હતો.

હકત રીતે સ્વરોના ચિન્હોને ઝોળખી લીધા પછી મી પ્રિસેપે અક્ષરોને ઝોળખવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો તેમણે પ્રથમ પ્રત્યેક અક્ષરને ગ્રુમ લિપિના અલગ સાથે મેળવવાનો અને જે તેની સાથે બરાબર મળતો થાય તેને ક્રમથી વર્ણુમાળામાં દાખલ કરવાનો ક્રમ લીધો આ રીતે ગણક અક્ષરો તેમની જાણમાં આવી ગયા.

પાદરી જેમ્સ સ્ટીવન્સને પણ પ્રિસેપની માફક આજ શોધમાં અનુરક્ત થઈ ‘ક’, ‘જ’, ‘ચ’, ‘વ’, અને ‘ઘ’ એટલા અક્ષરો ઝોળખી કાઢ્યા, અને આ અક્ષરોની સહાયતાથી તેમણે લેખોને પુરા વાંચી તેનો અનુવાદ કરવાનો મનોરથ કીધો. પરંતુ કાષ્ઠક તો અક્ષરોને ઝોળખવામાં ભૂલ થઈ જવાથી, કાષ્ઠક વર્ણુમાળાની અપૂર્ણતાથી અને કાષ્ઠક એ લેખોની ભાષાને સંસ્કૃત સમજવાથી તેમનો એ ઉદ્યોગ પૂરેપૂરો સફળ થયો નહિ પણ આથી પ્રિસેપને નિરાશા થઈ નહિ ઇ સ ૧૮૩૫ માં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વજ્ઞ પ્રો. લેક્સને એક બાઈબલિયન ગ્રીક ગ્રંથ માં આજ અક્ષરોમાં લખેલુ ઍગૅથૅક્લિસતુ નામ વાંચ્યું, પરંતુ ૧૮૩૭ ની શરૂઆતમાં મી પ્રિસેપે પોતાના અલૌકિક સ્ફૂરણ દ્વારા એક નાનો સરખો **દાન** શબ્દ શોધી કાઢ્યો હતો જેણે એકદમ આ સઘળી ભૂલ બાબતોનો નિકાલ કરી દીધો. હકીકત આ પ્રમાણે છે — ઇ સ ૧૮૩૭ માં મિ પ્રિસેપે સાચી-રૂપના સ્તંભો આદિ ઉપર બોદેલા કેટલાક નાના નાના લેખોની છાપોને એકત્ર કરીને જોઈ તો તે બધામાં અતે બે અક્ષરો એકજ સગખા જણાયા અને તેની પહેલા **સ** અક્ષર લખેલો દેખાયો જેને પ્રાકૃતભાષાનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય (સંસ્કૃત **स्य** ના બદલે) માની એ અનુમાન કર્યું કે બધા લેખો જુદા જુદા મતુષ્યો દ્વારા કરાએલા દાનનુ સૂચન કરતા હોવાને બદલે એ છેલ્લા બધે એક સરખા જણાતા બે અક્ષરો કે જે ઝોળખાતા ન હતા, તેમાંથી પહેલા અક્ષરની સાથે ‘**ા**’ આ ની માત્રા અને બીજાની સાથે અનુ-સ્વારનું ચિન્હ લાગેલું હોવાથી પહેલો અક્ષર તે **વા** અને બીજો તે **ન** હોઈ એમ એ શબ્દ **दान** જ હોવો જોઈએ એમ તેમણે નિશ્ચય

કૃષિ આ અનુમાનાનુસાર દ્વ અને ન ને ઓળખવાથી એ આખી વર્ણમાળા પૂરી થઈ અને તેના આધારે દિક્ષી, આલાહાબાદ, સાચી, મથિયા, રધિયા, ગિરનાર, ધૌલી આદિના અશોકના બધા લેખો સરલતાપૂર્વક વાંચી લેવાયા એ વાચનથી એ પણ નિશ્ચય થઈ ગયો કે એ લેખોની ભાષા જેમ અત્યાગ્રમ્યુષી સરકૃત સમજવામાં આવતી હતી તે ન હતી, પરંતુ તે ઉક્ત સ્થાનોની પ્રચલિત દેશભાષા હતી (જેને તે વખતે સાધારણ રીતે પ્રાકૃતના નામે ઓળખવામાં આવતી)

આવી રીતે બ્રાહ્મી લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું અને તેના થોડે ભારતના જૂનામાં જૂના લેખો વાંચવામાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી

હવે એક તેવીજ બીજી જૂની લિપિની શોધના વિષયમાં કાંઈક જણાવું છું કે જેનું જ્ઞાન પણ એજ સમયમાં મેળવવામાં આવ્યું હતું એ લિપિનું નામ ખરોઠી છે. ખરોઠી લિપિ એ આર્ય લિપિ નથી પણ અનાર્ય લિપિ છે તેને સેમેટિક્ લિપિના કુટુંબની અરમ્બક લિપિમાંથી નિકળેલી માનવામાં આવે છે એ લિપિની લખવાની પદ્ધતિ ફારસી લિપિ જેવી છે, અથાત્ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખતા જવાની છે એ લિપિ ઈ સ પૂર્વ ત્રીજી સોથી શતાબ્દીમાં માત્ર પન્નબનાજ કેટલાક ભાગમાં પ્રચલિત હતી શહાબાજખદી અને મન્મેરાના ખડકો ઉપરના અશોકના લેખો આ લિપિમાં ખોદેલા છે તે મિવાય શક, લત્રપ, પાર્થિઅન અને કુશાનવંશી રાજાઓના સમયના કેટલાક બૌદ્ધ લેખો તથા બાક્ટ્રિઅન, ગ્રીક, શક, લત્રપ વિગેરે રાજવંશોના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપરના લેખો આ લિપિમાં કોતરેલા મળી આવે છે તેથી ભારતીય પુરાતત્ત્વજ્ઞોને આ લિપિના જ્ઞાનની પણ ખાસ આવશ્યકતા હતી

કર્નવ જેમ્સ ટૉડે બાક્ટ્રિઅન, ગ્રીક, શક, પાર્થિઅન અને કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કાઓનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો, જેની એક બાજુએ ગ્રીક અને બીજી બાજુએ ખરોઠી અક્ષરોના લેખો હતા જનરલ વેટુરાએ સને ૧૮૩૦ માં માનિક્રિઆવ સ્તૂપ ખોદાવ્યો તો તેમાંથી ખરોઠી લિપિના કેટલાએક સિક્કાઓ અને બે લેખો મળી આવ્યા આ શિવાય 'સંગ્રહ એક્ઝેક્યુટર બર્નેસ આદિ પ્રાચીન શોધકોએ પણ એવા અનેક સિક્કાઓ એકત્ર કર્યા હતા જેની એક બાજુના ગ્રીક અક્ષરો તો વાંચી શકાતા હતા પરંતુ બીજી બાજુના

ખરોશી અક્ષરોને ઉકેનવાનું કાષ્ટ પણ સાધન ન હતું એ અક્ષરો માટે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ થવા લાગી હતી સને ૧૮૨૪ માં કર્નલ ટોડે કંડુક્ષિમેસના શિક્ષા ઉપરના આ અક્ષરોને ‘સમેનીઅન્’ અક્ષરો જાહેર કર્યા ૧૮૩૩ માં અંપોલોડોટ્સના શિક્ષા ઉપરના આજ અક્ષરોને પ્રિમેરે “પહલવી” અક્ષરો માન્યા એક બીજા શિક્ષા ઉપરની આજ લિપિને તથા માનિકિઆલ સ્તૂપના લેખની લિપિને પણ પાલી એટલે બ્રાહ્મી લિપિ માની, અને એની આકૃતિ જરા વાકી હોવાથી એ અનુમાન કર્યું કે જાપેલી અને ચોપડામાં લખેલી ગુજરાતી લિપિમાં જેમ અતર હોય છે તેમજ અશોકની દિલ્લી આદિ અભોવાળી અને આ લિપિમાં અતર છે પરંતુ પાછળથી સ્વયં પ્રિન્સેપનેજ આ અનુમાન અનુચિત લાગવા માડ્યું ૧૮૩૪ માં કેપ્ટન કેટ્ટેને એક સ્તૂપમાંથી આજ લિપિનો લેખ મળ્યો જેને જોઈને પ્રિન્સેપે ફરી આ અક્ષરોને “પહલવી” અક્ષરો કહ્યા પરંતુ એજ વર્ષમાં શોધક મી મેસનને કાબૂલની ઘાટીમાં શોધખોળ કરતા અનેક એવા શિક્ષાઓ મળી આવ્યા જેના ઉપર ખરોશી અને ગ્રીક બંને લિપિમાં રાજાઓના નામો લખેલા હતા મેસન સાહેબેજ નૌવી પ્રથમ મિનેરો, અપોલોડોટો, અરમાઇઓ, આસિલિઓ અને મોટરો વગેરે નામો વાંચ્યા પરંતુ આ તેમની માત્ર કલ્પના હતી તેમણે આ નામો પ્રિન્સેપ સાહેબને લખી મોકલ્યા આ કલ્પનાને સત્ય કરવાનો યજ પ્રિન્સેપ સાહેબના ભાગ્યમાજ હતો તેમણે મેસન સાહેબના સંકેતો અનુસાર શિક્ષાઓ વાંચવા માડ્યા તો તેમાંથી બાર ગજાઓના તથા ૭ પહલવીઓના નામો તેમને મળી આવ્યા.

આવી રીતે ખરોશી લિપિના ધણાક અક્ષરોનો બોધ થયો, અને સાથે એ પણ જ્ઞાન થયું કે આ લિપિ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ વચાવ છે તેવી એ પણ નિશ્ચય થયો કે આ લિપિ સેમેટિક વર્ગની છે, પણ તે સાથે તેની ભાષા કે જે વાસ્તવમાં બ્રાહ્મી લેખોની ભાષા મારક પ્રાકૃતજ હતી, તેને પહલવી માની લેવાની ભૂલ કરવામાં આવી આ પ્રકારે ગ્રીક લેખોની સહાયતાથી ખરોશી લિપિના ધણાક અક્ષરો તો જણાઇ ગયા પણ ભાષાના વિષયમાં બ્રાહ્મિ થવાથી, પહલવીના નિયમો તરફ ધ્યાન રાખી લેખોને વાંચવાનો ઉદ્યોગ કરવાથી અક્ષરોને ઝોળખવાની અશુદ્ધતા આવવા

લાગી, જેથી થોડાક સમય પર્યન તેનું કાર્ય અટકી પડ્યું પરંતુ ૧૮૩૮ માં બે બ્રિટીશન ગ્રીક શિક્ષાઓ ઉપર પાલી લેખો જોતાજ બીજા શિક્ષાઓની ભાષા પણ તેજ હશે એમ માની તેના નિયમાનુસાર તે લેખો વાચનાથી પ્રિસેપ્ત કામ આગળ ચાલ્યું, અને એકદર ૧૭ અક્ષરો તેમણે તેના બોળી કાઢ્યા પ્રિસેપ્તની માફક મી નૉરિએ પણ આ વિષયમાં કેટલીક શોધ કરી અને એ લિપિના બીજા છ અક્ષરો નવા શોધી કાઢ્યા બાકી રહેલા થોડાક અક્ષરો જનરલ કનિગહામે ઓળખી લીધા, અને તેમ કરી ખરોટીની સપૂર્ણ વર્ણ-માળા તૈયાર કરી લેવામાં આવી.

ભારતવર્ષની જૂનામાં જૂની લિપિઓનું જ્ઞાન મેળવવાને સામાન્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે ઉપરોક્ત વર્ણનથી આપણને જણાય છે કે લિપિ વિષયક શોધબોળમાં મી પ્રિસેપ્તની કામગિરી ધણી મોટી છે એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલા “સેન્ટે-નરી રિવ્યુ” નામના પુસ્તકમાંના “એન્થ્રોપોલોજીકલ આર્કાઇવેટ” વાળા આર્ટિકલના પ્રારંભમાં આ બાબત વિષે ડૉ. હૉર્નલ લખે છે કે —

જૂના શિલાલેખોને ઉકેલવાનું અને તેનું ભાષાતર કરવાનું સોસાયટીનું અત્યુપયોગી કાર્ય સને ૧૮૩૪ થી ૧૮૩૯ સુધીમાં ચાલ્યું હતું એ કાર્યની સાથે મી જેમ્સ પ્રિસેપ કે જે તે વખતે સોસાયટીના સેક્રેટરી હતા તેમનું નામ સદાને માટે જોડાઈ રહેશે કારણ કે હિન્દુસ્તાન વિષયક જૂની લિપિનકલા, ભાષા અને ઇતિહાસ સાથે સબધ ધરાવનારી અને આપણા આધુનિક જ્ઞાનના આધાર-જૂત એવી મોટી શોધો તે એકજ મનુષ્યના પુરુષાર્થને લખતે અને તે પણ વળી આટલા અંપ સમયમાં થઈ હતી.

પ્રિસેપના પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પુરાતત્ત્વના સંશોધનના સ્ત્રોતો જેમ્સ ક્યુપર્સન, માર્થેકકિટો, એડવર્ડ ટૉમસ, અલેક્ઝાન્ડર કનિગહામ, વાલ્ટર હલિયટ, મેડોક્સ ટેલર, સ્ટીવન્સન, ડૉ. બાઉ દાજ વિગેરેના હાથોમાં રહ્યા આમાંના પહેલા ચાર વિદ્વાનોએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, હલિયટ સાહેબે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અને પાછળના ત્રણે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં કામ કર્યું હતું ક્યુપર્સન સાહેબે પુરાતન વાસ્તુવિદ્યા (architecture) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ધણી મહેનત લીધી હતી, અને તેમણે આ વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા.

હતા આ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ એટલો અધો આગળ વધી ગયો હતો કે તેઓ કેષપણ ધમારતને આખેથી જોઈનેજ સાધારણ રીતે તેનો સમય નિશ્ચિત કરી લેતા હતા મેજર કિટો બહુ વિદ્વાન તો ન હતો પણ તેની શોધક શુદ્ધિ બહુ તીવ્ર હતી બ્યા બીબ અનેક વિદ્વાનોને કંઈ પણ જડ્યુ ન હતુ, લાજ તેણે પોતાની ગીધ જેવી ઝીણી દૃષ્ટિના બજે કેટલીયે ચીજ ખોળી કાઢી હતી તે ચિત્રકલામા પણ નિપુણ હતો તેણે પોતાના હાથથી કેટલાયે સ્થાનોના ચિત્ર કાઢ્યા હતા અને તે પ્રકાશિત ક્યા હતા તેની આવી શિલ્પકળા-વિષયક ઉંડી કુશળતા જોઈ સગકારે તેને બનાવસની સસ્કૃત કોલેજનુ મકાન તૈયાર કરાવવાનુ કામ સાપ્ત્યુ હતુ તેણે આ કામમા ઘણા પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો આ પરિશ્રમના કારણે તેની તખીયત અગડી ગઈ અને આખરે ઇંગ્લાડમા જઈ તે સ્વર્ગસ્થ થયો ટોમસ સાહેબે ખાસ કરીને પોતાનુ લલ્લ નિકાઓ તથા ગિલાલેખો તરફ ખેચ્યુ તેણે ઘણા પરિશ્રમ સાથે ઈ સ પૂર્વે ૨૪૬ થી લઈ ૧૫૫૪ સુધીનો ૧૮૦૦ વર્ષોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તારવી કાઢ્યો હતો જનરલ કનિંગહામે પ્રિસેપતુજ બાકી ગહેતુ કામ હાથમા લીધુ તેમણે આહ્લી તથા ખરોદી લિપિના સઘળા પ્રકારોનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ ઇલિયટ સાહેબે કર્નલ મેકેઝીના સચહતુ સશોધન અને સર્વધન કર્યુ. દલિજુના ચાલુક્ય વગતુ વિસ્તૃત જ્ઞાન લોકોની આગળ તેણેજ પ્રથમ મૂક્યુ ટેલર સાહેબે ભારતની મૂર્તિનિર્માણવિદ્યાનુ જ્ઞાન મેળવ્યુ અને સ્કિવન્સને ગિઝ્કાઓની શોધખોળ કરી પુરાતત્ત્વ સશોધનના કામમા પહેલવહેલી પ્રવીણતા જે ભારતવાસી વિદ્વાને મેળવી હતી તેમનુ નામ ડૉ બાઉ દાજ હતુ તેમણે અનેક શિલાલેખો ઉઠેલ્યા અને પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ જ્ઞાનમા ખૂબ વૃદ્ધિ કરી એ વિષયમા બીબ નામાકિત ભાગતીય વિદ્વાન તરીકે કાઠિયાવાડના વતની પડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનુ નામ લેવુ જોઈએ તેમણે પશ્ચિમ ભારતના ઇતિહાસમા ઘણી અમૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી છે. અનેક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો તેમણે ઉઠેલ્યા હતા તેમની વિદ્વાતાનુ ખરૂં સ્મારક તો તેમણે ઉડીસાના ચડયિરિ-ઉદયગિરિ વાળા હાથીગુપ્તામાના સમ્રાટ ખારવેલના લેખને શુદ્ધ રીતે ઉઠેલ્યો તે છે બગાલાના વિદ્વાન ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનુ નામ પણ આ વિષયમા ખાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે તેમણે નેપાલના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયમા આપણને ઘણુ જ્ઞાન આપ્યુ છે

આ બધું કામ વિદ્વાનોએ ખાસ પોતાના શોખથીજ કીધું હતું. આ સુધી સરકાર તરફથી એ વિષય માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો પરંતુ એ કામ એટલું બધું મહામારત છે કે સરકારની ખાસ મદદ વગર સંપૂર્ણ થવું અશક્ય છે. સને ૧૮૪૪ માં લંડનની રૉયલ એશીઆટિક સોસાયટીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વિનંતિ કરી કે આ કામમાં સરકારે ખાસ મદદ કરવી જોઈએ અને સરકાર માગ્દતજ આ કામ થવું જોઈએ તેથી ૧૮૪૭ માં લોર્ડ હાર્ડિંગના પ્રસ્તાવથી બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ આ કામમાં ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી પણ સન ૧૮૫૦ સુધીમાં તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કોઈ પણ ન આવ્યું. ૧૮૫૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતના મીર એન્જનીઅર કર્નલ કનિંગહામ એક યોજના ઘડીને સરકાર ઉપર મોકલી અને સાથે એ પણ સૂચવ્યું કે જો ગવર્નમેંટ આ કામ તરફ લક્ષ નહિ આપશે તો કદાચિત્ ફ્રેન્ચ અને જર્મન લોકો આ કામ ઉપાડી લેશે, અને તેમ થશે તો તેમાં અંગ્રેજોના યશની હાનિ થશે. ક. કનિંગહામની આ સૂચનાનુસાર અને ગવર્નર જનરલની ભલામણથી ૧૮૫૨ માં આર્કિઓલૉજિકલ મન્ડે નામનું એક ડિપાર્ટમેન્ટ કાયમ કરવામાં આવ્યું અને ૨૫૦ રૂપિયા માસિક પગારે કનિંગહામ સાહેબનીજ આ ડિપાર્ટમેન્ટના ડાયરેક્ટર તરીકે નેમણુંક કરવામાં આવી. આ યોજના સ્થાયીરૂપે ન હતી સરકારની ધાગણા એમ હતી કે મોટા મોટા અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોનું યથાતથ વર્ણન, તત્સબધી ઇતિહાસ અને કિવદંતીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે. નવ વર્ષ સુધી સરકારની આજ નીતિ ચાલુ હતી તે દરમિયાન કનિંગહામ સાહેબે પણ પોતાના નવ ગિપોર્ટો બહાર પાડ્યા.

૧૮૭૧ થી સરકારની આ ધારણામાં કાંઈક ફેરફાર થયો. કનિંગહામના રિપોર્ટોથી સરકારની ખાત્રી થઈ કે આખું હિન્દુસ્તાન મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોથી ભરેલું છે અને તે બધાની શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે એટલા માટે આખા હિન્દુસ્તાનની શોધખોળ કરવા માટે કનિંગહામ સાહેબને ડાયરેક્ટરને બદલે ડાયરેક્ટર-જનરલ બનાવ્યા અને તેમની મદદ માટે બીજા વિદ્વાનોની નેમણુંકો કરી, પરંતુ ૧૮૭૪ સુધી એકલા કનિંગહામ સાહેબજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં શોધખોળનું કામ કરતા હતા. ૧૮૭૪ માં દક્ષિણ ભાગની ગવેષણા કરવા માટે ડૉ. બર્નેસની યોજના કરવામાં આવી.

આ ડિપાર્ટમેન્ટનું કામ કેવળ પ્રાચીન સ્થાનોની શોધ કરવાનું હતું, તેમનું રક્ષણ કરવાનું કામ પ્રાતિક સરકારેને સ્વાધીન હતું પણ પ્રાતિક સરકારેએ આ તરફ લક્ષ્ય ન આપવાથી અનેક પ્રાચીન સ્થાનો, સરક્ષણના અભાવે, નષ્ટ થવા લાગ્યા આ દુર્દર્શી જોધ લૉડે લિટને ૧૮૭૮ માં “ક્યુરેટર ઑફ એન્થ્રોપોલોજી” નામના એક નવીન અધિકારીની નેમણૂક કરવાનો વિચાર કીધો તે અધિકારી માટે દરેક પ્રાંતના સરક્ષણીય સ્થાનોની યાદિ તૈયાર કરી, તેમાં કયા કયા સ્થાનો સુરક્ષિત ગહી શકે છે, કયા કયા સ્થાનો મરામત કરવા લાયક તો નથી પણ હજી પૂર્ણ નષ્ટ થયા નથી, અને કયા કયા મહત્વપૂર્ણ સ્થાનો તદ્દન નષ્ટ થઇ ગયા છે એ સઘળી વિગતો લખવાનું કામ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું આ યોજનાના સમયમાં ‘સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ’ને લખવામાં આવ્યું પણ તેણે લૉડે લિટનની યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો અને આ કામ કરવાનો ભાર ડાયરેક્ટર ઉપર નાખવા જણાવ્યું પરંતુ ૧૮૮૦ માં હિન્દી સરકારે ભારતમાંની લખ્યું કે ડાયરેક્ટર-જનરલને આ કામ કરવા જેટલી કુરસદ નથી, અને બીજો કોઈ ઉચિત પ્રબધ કર્યા સિવાય ઘણા મહત્વના સ્થાનો નષ્ટ થતા જાય છે ત્યારે ૧૮૮૧ થી લઈને ૧૮૮૩ સુધી મેજર કોલ આ ઈ ની ક્યુરેટર તરીકે નેમણૂક કરવામાં આવી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ ક્યુરેટરે “પ્રીઝર્વેશન ઑફ નેશનલ મોન્યુમેન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા” નામના ત્રણ રિપોર્ટો પ્રકટ કર્યા તે પછી એ ક્યુરેટરનું પદ કાઢી નાખવામાં આવ્યું.

સને ૧૮૮૫ માં જનરલ કનિંગહામ સાહેબ પોતાના પદથી રિટાયર્ડ થયા ૧૮૬૨ થી ૧૮૮૫ સુધીમાં તેમણે ૨૪ રિપોર્ટો બહાર પાડ્યા હતા આ રિપોર્ટો જોવાથી કનિંગહામ સાહેબના અલૌકિક પરિશ્રમનો ખ્યાલ આવી શકે આટલી યોગ્યતા સાથે આટલું બધું કામ ઘણાજ થોડા માણસોએ કર્યું હશે તેમના પછી ડાયરેક્ટર-જનરલ તરીકે ડૉ બર્નેસની નેમણૂક કરવામાં આવી ત્યારથી અન્વેષણની સાથે સરક્ષણનું કામ પણ આ ખાતાને સોંપવામાં આવ્યું. સર્વે કરવા માટે હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગો કરવામાં આવ્યા, અને દરેક ભાગ માટે એક સર્વેયરની યોજના કરવામાં આવી મુખ્ય, મદ્રાસ, રાજપુતાના અને સિંધ સાથે પંજાબ, મધ્યપ્રદેશ અને વાયવ્ય પ્રાંત સાથે મધ્યભારત, અને આસામ સાથે બંગાળ એમ પાંચ ભાગો

નિયત કરવામાં આવ્યા પરંતુ સંબંધિત કેવળ ઉત્તર ભાગતના ત્રણ ભાગો માટેજ નિયત થયા મુખ્ય અને મદ્રાસ પ્રાંતોનું કામ ડૉ. બર્નસના હાથમાંજ રહ્યું

આ સમય સુધી પણ સરકારની ઇચ્છા એ ખાતાને સ્થાયી કરવાની ન હતી સરકારની સમજ એવી હતી કે પાંચ વરસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે એટલા માટે પ્રાચીન લેખોને ઉકેલવા સારું એક યુરોપીઅન પડિતની નેમણૂક કરી અને માથે દેશી વિદ્વાનોની પણ મદદ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો

૧૮૮૯ માં ડૉ. બર્નસ પણ પોતાના હોદ્દાથી પ્રારેજ થયા આથી એ ખાતાની હાલત ઉતરતી થવા લાગી આ ખાતાના હિસાબની તપાસ કરવા માટે સરકારે એક કમિશન નીમ્યું તેણે પોતાના ગિયોર્ટમાં ખર્ચની બાબતમાં કેટલીક કાપકુપ કરવાની સીપારસ કરી હિન્દુનાનતા લાભ માટે થતા ખર્ચમાં કાપકુપ કરવાની સીપારસને સ્વીકારવા સરકાર હમ્મેશા તથાગ્ન હોય છે એ કહેવાની કાંઈ બાબ આવ યદના નવી ડૉ. બર્નસ પછી હાયરેક્ટર જનરલનું સ્થાન ખાલી ગયેલામાં આવ્યું બગાલ અને પગબના સર્વેયરોને પણ રજા આપી આટલું ઓછું કરીને પણ સરકારે ચાલૂ યોજનાને યકત પાંચ જ વર્ષ સુધી જારી રાખવાનું જાહેર કર્યું પણ સરકારી હુકમ માન્ય થીજ કામ એકદમ કેમ થઈ શકે? ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૫ સુધીના પાંચ વરસ આ ખાતા માટે ઘણીજ દીનદુશમાં વીત્યા, અને કામ પણ પૂરું ન થયું ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮ સુધી સરકાર વિચારજ કરતી રહી કે આ વિષયમાં શું કરવું જોઈએ ૧૮૯૮ માં તેનો એવો વિચાર થયો કે શોધ જોળાનું કામ બંધ કરીને હવે આ ખાતા પામેથી યકત મરક્ષણનુંજ કામ લેવું જોઈએ આ નવા વિચાર પ્રમાણે નીચે મુજબ પાંચ ક્ષેત્રો નક્કી કરવામાં આવ્યા

- (૧) મદ્રાસ અને કુર્ગ
- (૨) મુખ્ય, સિંધ અને બરાર
- (૩) મધ્યપ્રાંત અને મધ્યપ્રદેશ
- (૪) પંજાબ, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન અને અબ્દો
- (૫) બગાલ અને આસામ

૧૮૯૯ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧ લી તારીખે એશિઆટિક સોસાયટીના સમારબમાં લોર્ડ કર્ઝને આ ખાતાને ખૂબ ઉન્નત કરવા

માટેનો પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો ત્યારબાદ ૧૯૦૧ માં વાષિક એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવાની આ ખાતાને મંજૂરી આપવામાં આવી, અને ડાયરેક્ટર-જનરલની કરીથી તેમણે કચ્છમાં આવી સન ૧૯૦૨ માં નવા ડાયરેક્ટર-જનરલ માર્ગિય માહેબ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારથી આ ખાતાનો નવો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે આજે કહેવાનું કામ મારું નથી જ્યારે એ ખાતા ઉપર આપણી સત્તા થશે ત્યારે એના ઇતિહાસનું આપણે અવગણન કરીશું.

ઇંગ્લેન્ડ સરકારના આ કામનું ઉદાહરણ લાઇ કેટલાક દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યોમાં આ વિષયના ડિપાર્ટમેન્ટો ખોલ્યા છે. ભાવનગર સમીપે કેટલાક પડિતો દારા કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રજપુતાનાના અનેક ગિલાદેખો અને દાનપત્રોની નકલો મેળવી “ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ” ના નામે એક પુસ્તક દારા તેને પ્રકાશિત કરી છે કાઠિયાવાડના આગળના પૌલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વૉટસનને પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર બહુ શ્રેમ હતો, તેથી કાઠિયાવાડના કેટલાક રાજ્યોએ મળીને રાજકોટમાં “વૉટસન મ્યુઝીઅમ” નામનું પરાણ-વસ્તુ-સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું જેમાં કેટલાંકે લેખો, તામ્રપત્રો, પુસ્તકો, શિક્કાઓ આદિનો સારો મંગ્રહ થયેલો છે માઇસોર રાજ્યે પણ આતું એક સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું છે, અને સાથે આર્કિઓલૉજીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉઘાડ્યું છે, જે દારા આજ સુધીમાં અનેક રિપોર્ટો, પુસ્તકો અને લેખસંગ્રહો છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે ત્યાંથી એપ્રિઆરિઆ કનાટિકા નામની એક મીરિઝ નીકળે છે જેની અદર હજારો શિલાલેખો તામ્રપત્રો છત્યાદિ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્રાવણકોર, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીરના રાજ્યોએ પણ આ કામ સ્વતંત્ર રીતે કરવા માડ્યું છે એ સિવાય, ઉદયપુર, ઝાવાવાડ, ગ્વાલીઅર, ભોપાલ, વડોદરા, જુનાગઢ, ભાવનગર, આદિ રાજ્યોમાં પણ સ્થાનિક સંગ્રહાલયો થતા જાય છે.

બ્રિટિશ ગવર્નમાં સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ અથવા વ્યક્તિઓ દારા થયેલા પુરાણ વસ્તુ સંગ્રહને મુખર્ષી, મદ્રાસ, કલ્કત્તા, નાગપુર, અજમેર, લાહોર, લખનૌ, મથુરા, સાગનાથ, પેશાવર, આદિ સ્થળોના પદાર્થ-સંગ્રહાલયોમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે; તેમજ ધણીક વસ્તુઓને લેડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિઅમમાં મોકલવામાં આવે છે એ બધી વસ્તુઓના જે તે સંસ્થા દારા પ્રકટ કરવામાં

આવતા રિપોર્ટો અને કેટલોગોમાં વર્ણન આપેલા હોય છે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ એ વિષયના ખાસ જુદા પુસ્તકો અને સીરિઝો પણ પ્રકટ થાય છે

જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વની ગવેષણાનું કામ ચાલ્યું છે તેવી રીતે યુરોપમાં પણ ચાલ્યું છે ક્રાસ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટલિ, રશીયા આદિ રાજ્યોએ પોતાપોતાના રાજ્યોમાં એ વિષય માટે સ્વતંત્ર સોસાયટીઓ, ઍકેડેમીઓ, વગેરે સ્થાપેલી છે અને ત્યાંના પણ અનેક વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પ્રકાશમાં આણવા ધણો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે નટપ્રાય થતા આપણા હજારો ગ્રંથોને તેમણે ઉદ્ધાર્યા છે અને સંગ્રહ્યા છે, વાંચ્યા છે અને છપાવ્યા છે સમ્પૂર્ણ અને પ્રાકૃત સાહિત્યને પ્રકાશમાં આણવાનું જેટલું કામ જર્મન વિદ્વાનોએ કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ કર્યું નથી તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રને જેટલું જર્મનોએ ખીલવ્યું છે તેના શતાંશ પણ બીજાઓએ ખીલવ્યું નથી બીજું પણ બધી મૌલિક શોધો મોટે ભાગે જર્મન વિદ્વાનોના હાથે જ થયેલી છે. અંગ્રેજોનો હિંદુસ્તાન સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી જ તેઓ આ વિષયમાં થોડું ઘણું કરવાનો ડોળ કરે છે એટલું જ અસ્તુ

આ પ્રમાણે દેશ અને વિદેશમાં વ્યક્તિ અને સંસ્થાએ કરેલા પુરાતત્ત્વાનુસંધાનથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ધણાક અગ્રાત અધ્યાયો લખાયા છે, અને લખાય છે શિશુનાગ, નદ, મૌર્ય, ગ્રીક, શાનકર્ણી, શક, પાર્થીઅન, કુરાન, ક્ષત્રપ, આબીર, ગુપ્ત, કૂળ, મૌર્ય, ખેસ, લિચ્છવી, પરિવાજક, વાકાટક, મૌખરી, મૈત્રક, ગુહિલ, ચાવડા, ચાલુક્ય, પ્રતિહાર, પરમાર, ચાહમાન, રાષ્ટ્રકૂટ, કચ્છવાહા, તોમર, કલચૂરી, ત્રૈલોક્ય, ચદેલા, યાદવ, ગુર્જર, મિહિર, પાલ, મેન, પલ્લવ, ચોલ, કદબ, શિલાર, સેદ્રક, કાકતીય, નાગ, નિંદુભ, બાણ, મલ્લ, રાલકાયન, શેલ, મૂષક આદિ અનેક પ્રાચીન રાજવંશો કે જેમના વિષયમાં એક અક્ષર જેટલું પણ આપણે જાણતા ન હતા તેમના વિસ્તૃત ઇતિહાસો જાણવામાં આવ્યા છે અનેક જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, ધર્માચાર્ય, વિદ્વાન, ધનવાન, દાની અને વીર પુરોના વૃત્તાન્તોનો પરિચય થયો છે, અને અસંખ્ય પ્રાચીન નગર, મંદિર, સ્તૂપ, અને જળાશયોની હકીકતો મળી છે સો વર્ષ પહેલાં આપણે આમાંનું કાંઈ પણ જાણતા ન હતા

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે કે પુરાતત્ત્વના સંશોધનનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે. તે દેશના ઇતિહાસને શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ બનાવે છે તેનાથી પ્રજાના જ્ઞાનકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, અને ભવિષ્યકાળમાં કયે માર્ગે જવું તેનું ખરું સૂચન મળે છે.

વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે પુરાતત્ત્વ સંબંધી જે કામ અઘાપિ થયું છે તે ભારતવર્ષની વિશાલતા અને વિવિધતા તરફ લક્ષ્ય કરતા હજી બાળપોથીનું પહેલુંજ પાનું ઉઘાડવામાં આવ્યું છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતની અત્યુક્તિ થતી નથી. આ દેશમાં એટલી બધી વસ્તુઓ છુપાયેલી, દટાયેલી, ખોવાયેલી પડી છે કે જ્યારે સેકડો વિદ્વાનો સૈંકાઓ સુધી પરિશ્રમ કર્યા કરશે ત્યારે જ તેમને પ્રકાશમાં લાવી શકાશે.

ભારતના રાષ્ટ્રીય જીવનના નવીન ઇતિહાસ માટે બધાયેલા કોશ પુસ્તકમાં “જે નમ” લખવાનું મોટું માન ગૂજરાતને મળે એવો ઇશ્વરીય સંકેત દેખાય છે તેથી રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના દરેક અધ્યાયમાં ગૂજરાતનો આદિ ઉલ્લેખ આવે એમ જો આપણે ઇચ્છીએ તો દરેક વિષયમાં આપણે પ્રગતિ કરવી જોઈએ, અને એવાજ કોઈ અઘાત સંકેતથી આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંદિરની સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની પણ સ્થાપના કરી છે એને સરળ બનાવવાનું લક્ષ્ય આપણા દરેક વિદ્યાર્થીમાં પ્રભુ ઉત્પન્ન કરે એમ ઇચ્છી હું મારું આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

સત્યનારાયણ

અધ્યાપક: દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ‘ઉદ્ધમોધન’ મા કેટલીક સરસ વાર્તાઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલા છે તેમાં નીચેનું એક છે.

“ સનાતન હિંદુ ધર્મનું ગગનસ્પર્શી મંદિર, તે મંદિરમાં જવાના ફક્ત રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મંદિરમાં નથી શું? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઈને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને હાંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લઈને તે ઠેઠ છટ્ટી, શીતળા જેવા નાના મોટા દેવ દેવીઓ સુધી બધું છે, અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માલ ભરેલો છે કે જેમાંની એકજ વસ્તુથી પણ ભવબંધ તૂટી શકે અને એ મંદિર આગળ લોકોની ભીડ પણ કેટલી? તેનીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોડે છે અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પણ ચાલ્યા પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જતુંજ નથી બારણા ઉપર પચાસ માથા, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાટીયાવાળી એક મૂર્તિ ઉભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આઘાટે છે એક જણને ‘આ છે શું?’ એમ પૂછતા તેણે કહ્યું ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવ દેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂગથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ અને આ જે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત શ્રવણ કરો તો વાંધો નથી પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ ’

અમે ફરી પૂછ્યું ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે? જવાબ મળ્યો ‘લોકાચાર ’”

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આજ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની

પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણુ ચાલે, પણ યોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સરકારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદાજ છે હિંદુસ્તાનનો દિન અને અદિન એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્ર ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોક્કા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ દરેક વખતે ધર્મ સુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સરૂકૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ઘણા વર્ષો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે એ આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મનેજ આભારી હોય છે કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્ર-ધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા ખતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માશક પુરુષાર્થી અને ચ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો, અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો સમાજમાં ઉચ્ચ વર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝરી ઉતરે છે, અને જેમ કમળને કાદવમાંથી પોષણ મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્ય નૂતન ભોજન મળે છે શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે રૂઢ ધર્મ ભોળો હોય છે તે મનુષ્ય સ્વભાવનું ઉડું પરીક્ષણ નથી કરતો શાસ્ત્રધર્મ બ્રહ્મદેવની પેઠે હસવાહન હોય છે, જ્યારે રૂઢ ધર્મ બહુચરાણની પેઠે કુકુટવાહન હોય છે શાસ્ત્રના હસને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કૂકડાને, તે બહુ શરતો હોવાથી, સરકારરૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે

હાલમાં યૂરોપમાં ઍથ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા માનવવશશાસ્ત્ર તરફ અસ્કારી લોકોનું લક્ષ વધારે છે એની અસર અહીંઆ પણ થઈ છે, અને અહીંઆના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબાજી એવા હિંદુ સરકારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે બંગાલમાં સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરે બાઉદ મપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મ્હેસુરમાં મિથિકલ સોસાયટીએ, મુખ્યમાં સર નારાયણ અદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો

પ્રયાસ આદર્યો છે યૂરોપમા માનવવશશાસ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો નોધવાનું અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલ છે

મસ્કારી સનાતન ધર્મનો ૩૬ ધર્મ પણ ભારે સમ્મારી છે એનું અધ્યયન જૂઠ્ઠીજ રીતે થવું જોઈએ કિંબહુના, હિંદુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ ૩૬ ધર્મ તર્ર ગએલી હોવાથી તેમણે ૩૬ ધર્મના ચ્વન ત્ર પ્રવાહને કાઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને મસ્કારી બનાવવાનો ગુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે ૩૬ ધર્મના બધા દેવ દેવીઓને પચાયતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાવી પ્રમુખ દેવ દેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમા ન્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અડદનો લોટ અથવા ભૂડ કોળું મૂકી હિંસક સસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જનસમસ્તને ઉન્નતિને પથે દોર્યો

૩૬ ધર્મમા બહુ શુદ્ધતા શોધવા જવું એજ ભારે ભૂલ છે લોકોનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જ લઈ તેમા ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમા અહિંસાની એકાદ કાન્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યા થઈ શકે એજ દૃષ્ટિથી હિંદુશાસ્ત્રકારોએ ૩૬ધર્મમા ક્યા અને કેટલા મસ્કારો કરેલા છે અને તેને લીધે આજનું હિંદુજીવન કેવું મસ્કારી ને કાન્યમય થયું છે એ આપણે સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ આવું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કર્યું છે ફિલ્ડીંગ હોંયે બ્રહ્મદેશ વિષે એજ જાતના લખાણો લખેલા છે કિન્કેડ સાહેબે ઍંજ્યો-ઈડીયન પદ્ધતિથી આ દિશામા ઘણું લખ્યું છે, પણ આપણે આટલાવી મતોપ નજ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમા કયું રહસ્ય ગોઠવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કહાડવું જોઈએ રૂઢિમા દોષ જોવા એ કાઈ અઘડ નથી, પરંતુ સત્યદૃષ્ટિ ગુણદોષવિવેચન નથી કરતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમા ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે તેમા ગૂંજરાત અને મહારાષ્ટ્રના બહુજ લોકપ્રિય અને પ્રમાણુમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથીજ શરૂઆત કરીએ.

૨

સત્યા પરતા નાહી ધર્મ ।

સત્ય તેવ પર બ્રહ્મ ।

મુક્તેશ્વર.

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાત્રમા તેમજ મહારાત્રમા બહુજ લોકપ્રિય છે ધર્મશાસ્ત્રોમા આ વ્રતને ધ્યાન નથી, પણ ૩૬ ધર્મમા સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉચ્ચ છે આ વ્રતથી ધૃષ્ટ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી લોકોની માન્યતા છે આ વ્રતમા સત્યનારાયણની પૂજા, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે કદાચિત્ આજ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા રહેલો છે તે લોકોના ધ્યાનમા નથી આવતો તે તરફ ચોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અલ્પ પ્રયત્ન છે આ ગૃહસ્થ વાચતા પહેલા સત્યનારાયણની કથા જેમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે

ધર્મ એ માનવી હૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી એક વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ યુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મ-વૃત્તિને તત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, ત્રેમાળ નત્ર લોકો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કલારસિક લોકો પૂજા અર્ચા વિગેરે તાત્ત્વિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અસૃજનસમુદાય કથા-કીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આકલન કરી શકે છે

ધર્માચરણના ૧૧ની બાબતમા પણ એજ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે ધર્માચરણનું ૧૧ અત સ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે એ વસ્તુ જેમના ધ્યાનમા નથી આવી શક્તી તેમના સંતોષની ખાતર પૌરાણિક કથાદ્વારા બાહ્ય રૂળ બતાવવું પડે છે ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલા ઉચ્ચ હોય પણ જે તે સમાજમા રૂઢ કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા પડે છે ભગવાન તથાગતે ઉપદેશેલા તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતા, પણ જ્યારે તેમને દેવ દેવતા, પૂજા અર્ચા, મત્ર તત્ર વિગેરેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ આપી મહાયાન પથ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અર્થ અર્ધા એશિયા ખંડને ગળે ઉતર્યો. સત્યનારાયણનું વ્રત એ એવી જ જાતનું એક

તાજી ઉદાહરણ છે સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લા સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુણ્યધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું ગૂજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડા રાજ્યોનું સ્મરણ બ્યારે તાજી હતું ત્યારે આ વ્રત શરૂ થયું હતું પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતા લોકહૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં મળી આવે છે એમ કહેવામાં વાધો નથી

દુનિયાનો ધણો ખરો વ્યવહાર અલ્પપ્રાણ લોકોના હાથમાં હોય છે બહુ જનસમાજની સત્ય પરની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે સસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા જેટલું પૌરુષ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું સત્યાસત્યનો કાષ્ઠ પણ વિધિનિષેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માડવાળ કરનાર આવા અન્ય લોકોને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યસેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી શ્રદ્ધા અન્ય લોકોના મનમાં કેવી રીતે ઠસાવવી, એ એક ભારે પ્રશ્ન છે સાધુ સતોએ, કાયદા ધડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે સત્યનારાયણ-વ્રત-પ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાએલા છે લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરતર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહેવું છે, એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક સહર્ષ સ્મરણ કરીએ છીએ, બ્યારે વ્રતમાં આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ

સત્યનારાયણની કથા સામળવાથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ભક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાષ્ઠ વ્રત ગણી ન શકાય જેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય આચરણુની, અને તક મળતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાની દીક્ષા

લીધી હોય તોજ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઇચ્છે તે ધર્મ કહે છે ‘ભૂતદયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તેમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે’ આજ મિદ્ધાત પુરાણોએ એક સુદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે પુરાણો કહે છે “સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે, કેમકે શક્તિ એ જિવની પત્ની છે, અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આગધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ રીતે ધન, ધાન્ય, સતતિ, સપત્તિ વિગેરે ઐહિક લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે શ્રીવેદવ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર આકાર કરપેલા છે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ઉથલાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે

પહેલી વસ્તુ—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણના હોઈએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાર્થ કહેવી તેનું નામ સત્ય

બીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે ઋતમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાત્કાર્યનું વિધાન ‘સત્યથી જ સૂર્ય ઉગે છે,’ ‘સત્યથી જ વાયુ વાય છે’ ‘સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,’ ‘સત્યથીજ આ લોક ચાલે છે,’ ‘મત્ય એજ યગની પ્રતિષ્ઠા છે,’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, એવો અર્થ થાય છે

ત્રીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાત્ર સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો મોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક, એક વાર કહેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક આ સત્યને માટેજ કહેલું તેના કુટંગો આપી દીધા, આ સત્યને માટે જ રામ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજ્યદાન દીધું કિંબહુના,

માતૃભક્ત પાઠવાએ માતાનું વચન સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રૌપદી સાથે પાચે ભાઈઓએ લક્ષ કરવાનું નિ દાપાત્ર કર્મ કર્યું, (આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પના વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે પોતાના રીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે, એ જાણ્યા વગર પાચે ભાઈ સરખું વહેચી દો, એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ જો પાચે ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યનિષ્ઠ કહેવાને બદલે સત્યપ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ સ્વપ્નામા બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને સાચે જ આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મ-બ્રહ્મ, શ્રદ્ધાજડ, પામર કહીશું અસ્તુ અહીં તો આપણે જીની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું રહસ્ય ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ)

જનસમુદાયમા બે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે, હોભ અને ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથા-કારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સતતિ અને સપત્તિ વગેરે બધા વાના મળશે, સકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે, આ થઈ લાલચ સત્યને વિસરો, સત્યને છૂપાવો કે તરતજ તમારા બાળમન્યા મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઈ ડૂબી મરશે, રાજા જો અન્યાયથી કોઈને કેદખાનામા પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે, આ થયો ભય

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે સત્યપાલન એ સાર્વવર્ણિક ધર્મ છે, એમ બતાવવા સારૂ આ કથામા બ્રાહ્મણ, રાજા વાણીયા, ગોવાળીયા, અને કઢીયારાઓ આણેલા છે અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે સાધુ અને તેનો જમાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તે મના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાડું મુખ થાય છે આ દુદેશી લોકોની સ્ત્રીઓના હૃદયમા પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મયુદ્ધિ જગૃત થઈ એટલે તરતજ ચંદ્રકેતુ રાજાના હૃદયમા પણ ન્યાયયુદ્ધિ જગૃત થાય છે સાધુ અને તેનો જમાઈ ચોરભયથી દડી સાધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથા-કાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો

એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશભયથી તેને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કલાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણપતના નિયમ તોડે છે તુંગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે તેથી કલાવતીનો પતિ અને તુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતા વેત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથાકાર લોકોને કહે છે ‘ભાષ્યો, જે સાચું હોય તેજ મોક્ષો, પોતાનું વચન તોડો નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિર્સર્જના સર્વેઆપી નિયમો તોડો નહિ તેમનું ઉદ્ધવન કરો નહિ આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમકે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामानवाप्नोति

प्रेत्य सायुज्यमाप्नुयात् ।

આ લોકકાવ્યની અદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દીડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે સત્યથી ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમા સન્યસ્ત વૃત્તિ ઠંસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમા અતઃસ્થવૃત્તિઓનું તેમજ બાહ્યસમાજનું નિયમન અથવા દડન કરવાની દીડી શક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુદૃઢ રીતે સૂચવેલું છે સત્યનારાયણની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને મહિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રી સત્યનારાયણની યથાભિતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયા પૂરી કરું છું

नारायणस्त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थितः ।

પ્રેરક પ્રેર્યમાણાના ત્વયા પ્રેરિતમાનસ ।

त्वदाज्ञा शिरसा धृत्वा भजामि जनपावनम् ॥

નાનોપાસનમાર્ગાના ભાવકૃદ્ ભાવબોધક ।

न्वदधिष्ठानमात्रेण सैव सर्वार्थकारिणी ।

તામેવ ત્વા પુરસ્કૃત્ય ભજામિ હિતકામ્યયા ॥

ન મે ત્વદન્યછાતાસ્તિ ત્વદન્ય ન હિ દૈવતમ્ ।

त्वदन्य न हि जानामि पालक पुण्यरूपकम् ॥

નમસ્તે દેવદેવેશ નમસ્તે ધરણીધર ।

त्वदन्य कोऽत्र पापेभ्यश्चातास्ते जगतीतले ॥

વાંછિતાર્થફલપ્રદ એવા આ શ્રી સત્યનારાયણપ્રતનુ અને કથાનુ આ રહસ્ય જે વાચશે તેને જ શ્રી સત્યનારાયણનો કૃપા-પ્રસાદ મળશે તે સસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે, એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણપ્રત નિષ્ફળ જશે પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું પ્રત આચરશે તો તે

સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવ ।

સર્વપાપવિનિર્મુક્તો દુર્લભ મોક્ષમાપ્નુયાત્ ।

इह सद्यः फल भुक्त्वा परत्रे मोक्षमाप्नुयात् ।

धनधान्यादિક तस्य भवेत् सत्यप्रसादत ।

दरिद्रો लभते वित्त बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।

भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेव न संशय ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણપ્રત કરવા લાગ્યો એ જોઈ શ્રી મહાદેવે ફલપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક ફીલક ને અર્ગલા નાખી દીધા છે જે માણસ જીતેદ્રિય અને સત્યવાદી હશે તેજ તેનું ઉત્ક્રીલન કરી આ પ્રતફલનું દ્વાર ઉઘાડી શકે इति शम् ।

ચાણક્ય કૌટિલ્ય

અધ્યાપક: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

વંશે વિશાલર્થશાનામૃષીણામિવ ભૂયસામ્ ।
અપ્રતિગ્રાહ્યકાણા યો બભૂવ ભુવિ વિશ્રુત ॥
જાતવેદા ઈર્વાર્ચિમાન્ વેદાન્ વેદવિદા વર ।
યોઽધીતવાન્ સુચતુરશ્ચતુરોઽપ્યેકવેદવત્ ॥
યસ્યાભિચારવજ્રેણ વજ્રજ્વલનતેજસ ।
પપાતામૂલત શ્રીમાન્ સુપર્વા નન્દપર્વત ॥
પ્રકાકી મન્ત્રશક્ત્યા ય શક્ત્યા શક્તિધરોપમઃ ।
આજહાર નૃચન્દ્રાય ચન્દ્રગુણાય મેદિનોમ્ ॥
નીતિશાસ્ત્રામૃતં શ્રીમાનર્થશાસ્ત્રમહોદધેઃ ।
ય ઉદ્ધ્રે નમસ્તસ્મૈ વિષ્ણુગુણાય વેદસે ॥

કામન્દક સ૦ ૧, પ્રલો૦ ૨-૬

કોઈ કહેશે કે અત્યારે આખા હિન્દુસ્તાનમા એક ભારે સંશોભ
મચી રહ્યો છે ત્યારે તમને બે હજાર વરસ ઉપર થઇ ગયેલા ચાણક્ય
કૌટિલ્ય વિષે બોલવાનું ક્યાથી સૂઝ્યું? દરિયો તોડાને ચઢ્યો હોય
અને વહાણ ડામાડોળ થઈ રહ્યું હોય ત્યાં દરિયાને તળીયે ડુબકી
ભારી મોતીની મૂઠી ભરવાની તમને નવરાશ ક્યાથી મળી? આ
સવાલનો જવાબ પણ એજ રૂપક-દષ્ટાન્ત લખાવીને આપુ છું કે ગમે
તેવા તોફાનમા પણ વહાણનું સુકાન, હોકાયન્ત્ર અને નીરમ (ballast)
સાચવવા જોઈએ કોઈ પણ પ્રજાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તે તેની
પ્રગતિમા દિશાપરકાય રાખવાનું સુકાન છે, દિશા બતાવવાનું હોકાયન્ત્ર
છે અને સમતોલ રહેવાનો નીરમ છે એ બહારથી આણેલી વસ્તુ
નથી પણ પ્રજાની અગમ્ય વસ્તુ છે દરેક પ્રજાને ભૂતકાળનો અવાજ
સાભળવાને સૂકણું જોઈએ જ ધ્રાન્સ તે ખોઈ ખેડું હતું માટે ત્યાં
મહાન ઉચ્ચપાથલ થઇ ગઇ હતી

હાલ આપણી પ્રજામા થતો સંશોભ કેવળ જડતાના પોપડાનો
વિકાર છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે તેમા ઉડું તત્ત્વ, માનસિક
મનન અને રહસ્ય રહેલું છે આ સંશોભમા આજ સ્થિતિ અને

પશ્ચિમની નેસલેગ થતી અસંગતો પ્રત્યાઘાત એ કારણ છે પણ તેટલા ઉપરથી આ મક્ષોભ આખો જડ માનવો એ ભૂલ છે બાહ્યસ્થિતિથી પણ પ્રજાનો આત્મા માનસિક મક્ષોભમા પડે એ શક્ય છે અને આપણા સમાજનો સક્ષોભ એવો માનસિક મક્ષોભ છે આપણે હાલ આપણી મસ્કૃતિના આત્માનો શોધ કરીએ છીએ પશ્ચિમની મસ્કૃતિના પ્રયોગોનો પદાર્થપાઠ આપણને યુરોપીય મહાયુદ્ધમા મળ્યો પરદેશીઓ પર અધ શ્રદ્ધા રાખી પગવશ પડી રહેવાના પરિણામો આપણે પળખમા અનુભવ્યા, અને તેની સાથે પશ્ચિમનો સ્વભાવ આપણે બરાબર જાણખ્યો સમસ્ત પૃથ્વીપર ચર્ચાના આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્તથી આપણને આપણા સમાજનો આત્મા જાણખવાનું, આ પણ સમાજની મસ્કૃતિનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનું પ્રાપ્ત થયું છે આ આપણા મક્ષોભનો મનન-અંશ છે આપણી મસ્કૃતિમા પ્રકૃતિસિદ્ધ કેટલું છે અને આગન્તુક કેટલું છે તે બરાબર શોધવામા, પશ્ચિમની મસ્કૃતિમા હેય શું છે અને ઉપાદેય શું છે તેનો બરાબર વિવેક કરવામા અને આપણી પ્રકૃતિને લક્ષમા રાખી બંનેના ઇષ્ટતત્ત્વો લઇ આપણા ભવિષ્યનું સત્ત્વ પડવામા આપણી ખરી મરજતા છે

આજ સુધી આ વિચારો થયા નથી એમ નથી આપણે ઘણા દિવસથી માનીએ છીએ કે આપણી પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક છે આપણી ઇતિહાસમૃદ્ધિ આધ્યાત્મિક છે પણ આપણી પામર દગામા આ શખ્તોએ આપણને બહુ મદદ કરી નહિ આધ્યાત્મિક એ શખ્ત અભ્યાખ્યેય છે આધ્યાત્મિકતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બધ થતા તેનો ક્ષાઈ અર્થ રહેતો નથી આપણે શોધવા જવું પડયું કે આધ્યાત્મિક એટલે શું ? પશ્ચિમના ભાષ્યકારોએ આપણી આધ્યાત્મિકતાના અનેક અર્થ ક્યા ટ્રેઇએ કહ્યું કે નસારને કલેશમય કરી નસાગ દુખમય છે એની શરિયાત ક્યા કચી તે કાઇએ કહ્યું કે દુનિયામા કશું કરવાનું નથી, સ્વર્ગને માટે બંધુ કરવું તે કાઇએ કહ્યું કે સમષ્ટિના હિતને બહાને બાંધેને કચરી નાખવી તે કાઇએ કહ્યું કે સ્વતંત્રતા, સુવ્યવસ્થા, કાર્યશક્તિ એ સર્પનો અભાવ તે અને હમણા વિલિઅમ આર્થર સાહેબે કહ્યું કે નિદની આધ્યાત્મિકતા એટલે અર્થશૂન્યતા, અર્થરહિતતા જે મ્વીકારબુદ્ધિથી આપણે પશ્ચિમનો અમય સ્વીકાર્યો તેજ બુદ્ધિથી આપણે વિચારદેવમા પણ તેમનો અમલ સ્વીકાર્યો આપણે પણ માની બેઠા કે આપણે આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિવાળા છીએ

એટલે આપણે સ્વતંત્ર ન થઈ શકીએ, વ્યવસ્થિત કામ ન કરી શકીએ, લડી ન શકીએ, રાજતંત્રના નિયમે વડી ન શકીએ— કેવળ ‘ધર્મશર કરે તે ખડ’ એમ કહી મૂંગે મોઝે સહન કરી શકીએ આ બધા વિચારોની આપણે પુનઃ સમીક્ષા કરવી જોઈએ

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાગો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ એ ગીતાનું સૂત્ર જેટલું વ્યક્તિને તેટલુંજ પ્રજ્ઞને-સમાજને લાગુ પડે છે ઇતિહાસ એ પ્રજ્ઞની સ્મૃતિ છે જે પ્રજા પોતાનો યશસ્વી ઇતિહાસ ભૂલી જાય છે તે કર્તવ્યમાં વ્યામોહ પામે છે અસુક કાર્ય કરી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એજ રીતે કરી શકાય એકતો એ ખરેખર કરી બતાવીને, બીજા ગત ઇતિહાસમાં તે કર્યું હતું એમ બતાવીને ઇતિહાસ આવી રીતે પ્રજાનું સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવીને તેને નવી પ્રેરણા પોષે છે, તેને નવા નવા કાર્યપ્રદેશો ખુલા કરી આપે છે, નવું ચક્ષુ ઉઘાડી આપે છે

ચાણક્યનો અભ્યાસ એક પ્રજા તરીકેની આપણી શક્તિ વિષેનો મોહ ટાળે છે હિંદુ શાસ્ત્રકારો માત્ર કંપના ઉપરથીજ શાસ્ત્રો લખતા, તેમનામાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરવાની નક્કિ કદીજ હતી નહિ, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને લીધે આપણે અહિક સ્થિતિના ગભીરતાથી અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી કદી વિચારજ નથી કર્યો, વ્યવહારદક્ષતા, ગજકારણ એ ખુદ આપણી આધ્યાત્મિકતા સાથે વિસવાદી છે એ વિચારો એના અર્થ-શાસ્ત્રથી પરાસ્ત થાય છે તે સાથે આપણો રાજકારોપાર હમેશા દૈવીજ હતો એવી બડાઈ હાકવાના કારણો પણ ઓછા થાય છે

ચાણક્ય વિખણુગુપ્તના જીવનની હકીકત સમજવાને આપણે હિંદુસ્તાનનો નકશો પ્રથમ સમજવો જોઈએ કવિ કે શીલસુકતુ જીવન સમજવાને તેના દેશનો નકશો ન જાણીએ તો ચાલે પણ આ બ્રાહ્મણવીરે તો જેટલી શાસ્ત્રમાં તેટલીજ ગજમાં ખ્યાતિ મેળવી છે પોતાના કાલનો ઇતિહાસ ધડનાર તે મહાપુરુષ હતો, અને ઇતિહાસની બાજુ ભૂમિપર ખેલાય છે એટલે તેને માટે દેશની સ્થિતિ સમજવીજ જોઈએ હિંદુસ્તાનનો નકશો તમારી સામે એટલા માટે ટાંગેલો છે પણ આ નકશો આજના હિંદનો છે અને આપણે જે નકશો સમજવાનો છે તે આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વનો સમજવાનો છે એટલે આ નકશા ઉપરથી પ્રાચીન નકશાની તમારે કલ્પના કરવાની છે,

આજના નકશામા અને પ્રાચીન નકશામા જે એક મોટા ફેર છે—જે ફેર આપણે પોપટની માફક બોલી બતાવીએ છીએ અને સમજી શકતા નથી, તે એ છે કે હાલનો આપણો નકશો લાલ છે તેવો તે તે વખતે લાલ નહોતો હૈદરે કહેલું કે **સબ લાલ હોયગા** એ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે આપણો હાલનો નકશો લાલ છે એ પરદેશી અમલ નીચે છે આપણે જે કાલનો વિચાર કરીએ છીએ તે વખતે તે “સ્વતંત્રતા મોહાગી” દેશ હતો.

એ વખતે પણ પરદેશ કે પશ્ચિમ સાથે આપણો દેશ મુકાબલામા નહિ આવેલો એમ નહિ પશ્ચિમ આપણને જીતવા નહિ આવેલું માટે આપણે સ્વતંત્ર રહી ગએલા એમ નહોતું એ વખતે પણ પશ્ચિમની સરકૃતિની જન્મભૂમિ ગણાતા ગ્રીસથી એક સૈન્ય ધરાની મહારાજ્યને તોડી તેની સોસડ થઈ ઠેઠ સિંધુની આ પાર સુધી આવેલું પણ આપણા પ્રજાજીવનમા તેની એક કાણુ જેટલીવાર પણ અસર રહેલી નહિ આ બનાવને અગ્રેજી ઇતિહાસકારો બહુ અગત્ય આપે છે એ બનાવને તેઓ હાલની પશ્ચિમની સત્તાની આગાહી માને છે અને પશ્ચિમ પૂર્વ પર સત્તા બોગવે એવા નિમાણું તેમાથી અનુમાન કરે છે કહેવત છે કે ‘ફાલ્યુ વખણાય,’ પણ અગ્રેજો તો કોઈવાર આ ધૂનમા હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય છે તેની પણ તેમને ખબર રહેતી નથી આ કારણથી હું જરા આ બાબત વધારે લખાણથી લખવા માગુ છું આપણી પરીક્ષાનો વિષય એ છે કે મહાન સિકંદર પળાય સુધી આવ્યો એના અર્થ પશ્ચિમની સમૃદ્ધિનો પૂર્વ પર વિજય એવો થાય ?

પણ પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સિકંદર જોણે આ દિગ્વિજય કર્યો તે પશ્ચિમની સમૃદ્ધિનો પ્રતિનિધિ હતો ? સિકંદર તે ઍસિડોનીઆના રાજા શિલિપનો પુત્ર હતો ગ્રીસનો ગમે તે ઇતિહાસ લો તો તેમા શિલિપના કાળસુધીમા ભાગ્યેજ એક બે ઠેકાણે ઍસિડોનિયાનો નમે ઉલ્લેખ જોશે. ઍસિડોનિયનો ગ્રીસ તળમા પરદેશીઓ ગણાતા તેઓ અર્ધસંસ્કૃત દગામા ગ્રહતા અને પોતાના દેવોના તથા પોતાના નામોમા તથા રીતભાતમા સંસ્કારી ગ્રીકોની વિડબના કરતા તેનો ઇતિહાસ પણ ગ્રીસના ઇતિહાસથી નોખો છે. ધરાનના મહાન ડારાયસે બાબિલોન, લીડીઆ અને ઇજિપ્ત જીતી લઈ ધરાની મહારાજ્ય ઠેક ડાન્યુબના કિનારા સુધી વિસ્તાર્યું, ત્યારે

મૅસીડોનીઆએ તેનું ખડીયાપણ સ્વીકાર્યું ત્યાં તેનો ઇતિહાસમા પ્રથમ ઉલ્લેખ છે. તે પછી ક્ઝકર્સીસ ચડી આવ્યો ત્યારે તેણે ગ્રીસ રાજ્યોને તેની અગાઉથી ચેતવણી આપી દીધી, ત્યાં તે ૨૨ી ઇતિહાસમા નોંધાઈ પોતાની અધાધૂધીમા પાછું લુપ્ત થાય છે તેમાથી થીબ્સ તેને જીતી લઈ ફિલિપને બાનામા પોતાના દરબારમા રાખે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે અહીંથી શિલિપ ગ્રીસની સંસ્કૃતિ અને મહેચ્છાઓ લઈ જાય છે અને વિજયની કારકીર્દી શરૂ કરે છે પ્રથમ બધા ગ્રીસ રાજ્યોમા અદર અદર કુસપ કરાવી જીતી લે છે અને ગ્રીસ બહારની જીત કરવાનો તેનો મનસૂમો અલેક્ઝાન્ડર પૂરો કરે છે ઇતિહાસમા આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે કોઈ અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા સંસ્કૃતિના સર્ગમા આવે ત્યારે તેનામા એકાએક બળતો ઉભરે આવે છે તે ઉભરા ઉપરથી તે સંસ્કૃતિના પ્રાકૃતિક બળતું અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે એ માત્ર આકસ્મિક (abnormal) ઉભરેજ છે. આ બધું છતાં શિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડર બન્ને અસંસ્કૃત જાતિનાજ પુરૂષો હતા અલેક્ઝાન્ડરે તો વિજયયાત્રામા પણ દારૂના અને ક્રોધના આવેશમા જે જે અત્યાચારો કર્યા છે તે મશહૂર છે ફિલિપની પણ તેવીજ કથા છે આયેનિયનો ઉપર જીત મેળવી તે રાત્રે તે ખૂમ દારૂ પીને લથડીઆ ખાતો રણભૂમિ ઉપર ગયો અને તેના કદા વિરોધી હિંમત-સ્થીનીસ ઉપર કરેલ સળની પ્રસ્તાવના જે તાલમા ગાંધ ચક્રાય તેવી હતી તે ગાતા ગાતા તેણે નાચ કર્યો ચાણક્યનું સમકાલીન સાહિત્ય વાચ્યો અને વિચારો કે કોઈ વિજયી રાજા આમ દારૂ પીને રાત્રે રણભૂમિ ઉપર નાચે ખરો !

અલેક્ઝાન્ડરને આપણે ગ્રીસ સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ તો નજ ગણી શકીએ એથી ઉલટું એના વખતમા ગ્રીક સંસ્કૃતિનું સત્વ હાસ પામી ક્ષીણ થઈ ગયું હતું એ સંસ્કૃતિનું આયુષ્ય પૂરું થયું હતું અને મૅસીડોનીયાની જીત તે આયુષ્યનો અત જ ખતાવે છે. અહીં લાળુ લખવાને બદલે એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકામા ગ્રીસ ઉપરના લેખમા ગ્રીસના પરાજયનું કારણ બતાવેલ છે તેજ જણાવું તેમા લખેલું છે કે ફિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડરે બિલકુલ નજ દેખા દીધી હોત તો પણ ગ્રીસનું રાજ્ય ટકત જ નહિ અને એકાદ વીસી પછી કોઈ વધારે પરદેશી રાજ્ય તેનો પરાજય કરત રાજ્યોના સમતોલ-પણાના વિચારોથી ગ્રીસના રાજકારણમા નબળાઈ આવી હતી.

એટલુંજ નહિ પણ કેટલાએક પ્રજાધાતક દુર્ગુણોએ ગ્રીસમા પ્રવેશ કર્યો હતો અચ્ચાની સભાજ નહિ લેવાને લીધે મરણપ્રમાણુ ધણું વધ્યું હતું, તે ઉપગત લોકોમા, હાલ પશ્ચિમમા છે તેમ, નિષ્પ્રજ રહેવાનો શોખ થયો હતો. એરિષ્ટોટલ અચ્ચાઓની ગેરસભાજને નિદે છે પણ ગર્ભપાતમા દોષ જોતો નથી આવી રીતે પ્રજા આત્મવાતક પ્રવૃત્તિમા દોરાઈ હતી ત્યારે બીજી બાજુ જૂઠાપણુ, નિમકહરામી, લાય એ વધી પડ્યા હતા અને ફેશાબિમાન તેના પ્રમાણુમા વટવું જતું હતું આ બધું જોતા ખાત્રી થાય છે કે મેસીડોનીયાના ઉદય વખતે ગ્રીસની સંસ્કૃતિ તો પડી ભાગી હતી

પણ તો અલેક્ઝાન્ડર ગ્રીસમાથી લીધેલી કાઈ બીજી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ એમ કેમ ન ગણવું ? માણુસો બધા સૃષ્ટિના બનાવો તો જુવે છે પણ માત્ર દ્રષ્ટાજ તેનું રહસ્ય સમજી શકે છે તેમ ઇતિહાસનું પણ છે મરાઠાઈ ઇતિહાસકાર આન્ટ ડે કહે છે કે મરાઠાઓનો ઉદય તે સલાદ્રિના લાખા વાસમા પડેલ આકસ્મિક તીખાગવાળી થએલ દાવાનલ જેવો હતો તેની પછવાડે રાષ્ટ્રબળ નહોતું તેના જવાબમા ન્યાયમૂર્તિ ગનડેએ કહેલું છે કે મરાઠા સત્તા ચાર અદ્ભુત મહામણુના પ્રસંગો પસાર કરી ગયેલ છે ગિવાજીને દિલ્હીમા કેદ કર્યો તે, ગબાજીને કેદ કરી મારી નાખ્યો તે, પાણીપતનો પરાજય, અને રધુનાથરાનનું બડ આ ચારે પ્રસંગો પછી તે વિજયી નીકળી આગળ નધી એજ એની પછવાડે રહેલા પ્રજાબલની સાખ પૂરેછે આ રાનડે તે દ્રષ્ટા હતા તેમની દૃષ્ટિથીજ આપણે અલેક્ઝાન્ડરનો વિજય તપાસીયે કે એ તે આકસ્મિક ઉભરો હતો કે નિયમિત સંસ્કૃતિનું સામાન્ય બલ હતું અલેક્ઝાન્ડરે ગ્રીસ જીત્યું, મહાન ઇરાની મહારાજ્ય તોડ્યું અને પળખમા પોરસને હરાવ્યો એ બધું ખ- પણ ગ્રીસ તો પોતાના જીવનની આખરે પહોંચ્યું હતું, ઇરાની મહારાજ્ય સડી ગયેલા મહાવૃક્ષ જેવું હતું પોરસ તેની સામે થયો અને વરસાદના અક્સ્માતથી હારી ગયો, પણ તેને તેજ વખતે સિકદરે રાજ્ય પાતું આપ્યું અને ત્યોથી નીકળતી વખતે એક પણ મેસિડોનીઅન ટુકડી મૂકી નહિ આ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે કાષ્ટ પોરસના ઉચા શરીર પર મોહોને નહિ પણ આ સંસ્કૃતિના બળને લીધે જીત કરેલો મુલક રાજા કોઈવાર મહેરબાનીથી પાછો આપેજ નહિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે દલિણુ આફ્રિકામા બોઅગને હરાવ્યા એ પછી તેમને સ્વગળ્ય આપી,

હતા તેથી પણ વધારે મજબૂત બનાવ્યા એ તુ ખરેખર ખુશ થઈ ગયેલા માટે ! આ બોઅરની લડાઈથીજ બ્રિટિશ મહારાજ્યની સત્તાનો તાગ આવ્યો, દુનિયામાં કૃતકૃત્ય માની બેરેલા અંગ્રેજોએ ચમક્યા, યુરોપના રાજ્યોએ બ્રિટિશ રાજ્યની નબળાઈ જોઈ લીધી અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર તે દિવસથી બ્રિટિશ મહારાજ્યની પડતીને આરંભ ગણશે ત્યારથી બ્રિટિશ રાજ્યને પાછળ હડવાતું જ રહ્યું છે અલેક્ઝાન્ડરને પણ તેમ થયું હત્યો તો ખરો, પણ તેના સૈનિકોએ આગળ જવાની ના પાડી, તેથી જીતેલું રાજ્ય પોરસને પાછું આપી તેણે કૃત્ય શરૂ કરી અને પછી ? અલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી શું થયું ? એ આખું રાજ્ય તૂટી પડ્યું જો સંસ્કૃતિની જીત હોય, જો ઋજવળ હોય તો આખું રાજ્ય તો આમ ન તૂટે જાપાન ચાળીસ વરસમાં ઉદય પામી એકવાર ડશિયાને હરાવી પછી સદા માટે અસ્ત થાય તો તેને સુધરેલું રાજ્ય કાણ કહે ? ગ્રીક ઇતિહાસકાર ઓમાન આ મહાવિજયની અસર ચિરકાળની ગણે છે અને કન્દહાર શહેરને નવું વસાવેલ અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ ગહેગ ગણે છે, પણ સહુ જાણે છે કે કન્દહાર તે અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ નહિ પણ મહાભાગત કાળનું ગાન્ધાર છે અને સાઇકલોપીડીઆનો લેખક હીક લખે છે કે માત્ર યુક્રેટિસની પશ્ચિમના પ્રાતોમાજ ગ્રીસની અસર ટકવા પામી આ પરિણામ પણ રોમની રાજપદ્ધતિને આભારી છે અલેક્ઝાન્ડરનું રાજ્ય તો તેના મરણ પછી તુરંત તુટી ગયું, ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ પણ કમુલ કરે છે કે ગ્રીસની અસર હિંદુસ્તાનમાં ટકવા પામી નથી પણ તેજણે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ ખતાવેલ દેશવાત્સલ્યની લાગણીની ખાતર નમતું આપતો હોય એમ લખે છે

આ ઉપરથી હું માનું છું કે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય વખતે ઇજિપ્ત, ઈરાન વિગેરેની સંસ્કૃતિ માફક ગ્રીકની સંસ્કૃતિ પણ પડી ભાગી ગઈ હતી, સિકંદર તે સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ નહોતો, તેની પોતાની પ્રજા પૂર્ણ સંસ્કૃત થઈ જ નહોતી, અને પળખ ઉપરની તેની સ્વારી તે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય ગણવો ન જોઈએ પુરાતન સંસ્કૃતિઓમાં તે વખતે ચીન બાદ કરતા માત્ર હિન્દની સંસ્કૃતિજ આમિત્વ ધરાવતી હતી

પરંતુ સિકંદર એટલો પણ પગપેસારો કેમ કરી શક્યો ? કારણ કે એ સમય બે મહારાજ્યોની સંક્રાન્તિનો હતો અંગ્રેજો

હિંદમા મહેલાઈથી સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા તેનું એક કારણ મોગલ અને મરાઠા રાજ્યોની સધિ પણ હતું સિકંદર વખતે પણ એમ હતું ગ્રીક તવારીખોમા લખેલ છે કે ખુદ ઍન્ડ્રોકોટોસ સિકંદર પાસે આવ્યો અને ખબર આપી કે આખો દેશ તે કબ્જે કરી શકે એમ હતું, કારણ કે ત્યાંનો રાજા દુષ્ટ અને નીચ કુળનો હતો તથા પ્રજાને તેના પર દ્રેષ હતો આ ઍન્ડ્રોકોટોસ તે ચન્દ્રગુપ્ત એવી કલ્પના છે તે ગમે તેમ હોય પણ આ સમયે મગધનું મહારાજ્ય ઝાંખુ પડી ગયેલું હતું નવ નન્દોને ઉખેડી ચન્દ્રગુપ્ત ક્યારે ગાદીએ બેઠો તે વરસ બરાબર નક્કી થઈ શકતું નથી એ એમ બતાવે છે કે રાજ્ય-ક્રાન્તિએ ધણા વરસ લીધા હશે અને આ સધિકાળની નળગાઈમા સિકંદર પન્નબ સુધી શાવી શક્યો હશે

આ લાખી ચર્ચા પછી હિંદની પૂર્વ કાળની ભૂગોળના પ્રશ્ન તરફ હું પાછો આવું છું આ સબધી ગ દેવદત્ત ભાડારકરે પોતાના ૧૯૧૮ના વ્યાખ્યાનોમા ધણીજ વિચક્ષણુરીતે ભૂગોળની ચર્ચા કરેલ છે તેનું પરિણામજ અહીં લખ લઉં તે સોળ દેશોના નામો આપે છે અને તેની મોવમ હદ નીચે પ્રમાણે આપે છે અગ અને મગધના બે રાજ્યોની સરહદ ચ પા નદીની હતી અગની રાજધાની ચ પા તે હાલનું ભાગલપુર, મગધની મૂળ રાજધાની રાજગૃહ હાલનું રાજગીર અને પાછળથી પાટલીપુત્ર એટલે હાલનું પટણા બીજા કાશી અને કોશલ કોશલની રાજધાની શ્રાવસ્તી, અને અયોધ્યા પણ તેમાજ આવેલ હતું તે પછીનું જોડકું વજ્ર અને મલ્લ તેની રાજધાની વૈશાલિ જે હાલના બિહારમા આવેલ હતી એદિ અને વશ તેમા પહેલો બુદ્ધેલખડનો મુલક અને બીજો અશ્વમેધપાદ પાસે કુરુની રાજધાની ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને પાચાલની કાપિલ્ય જે હાલના મથુરત પ્રાંતોમા હાલ બતાવાય છે મત્સ્ય દેશમા હાલના જયપુર અવવાર મુલકનો સમાવેશ થતો અને શૌરસેનની રાજધાની તે મથુરા અશ્મકની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન તે હાલનું પૈંડણ અને અવન્તીની રાજધાની ઉજ્જૈન જે હાલ પણ તેજ નામે પ્રસિદ્ધ છે છેવટે ગાન્ધાર અને કામ્બોજ ગાન્ધારમા પશ્ચિમ પન્નબ અને પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનનો સમાવેશ થતો તેની રાજધાની તક્ષશિલા ગ્રીકોએ કહેલ Taxila, જેના ખરેખરે રાવલપીંડી પાસે મળી આવેલ છે, કામ્બોજ તે સિન્ધુની ઉત્તર-પશ્ચિમે હશે. આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે

વખતે મગધનુ રાજ્ય સૌથી મોટુ છે એ રાજ્યે અગદેશને હરાવી કબજે કરેલ છે અને કોશનને પણ જીતી લીધેલ છે પ્રખ્યાત લિચ્છવી ગણતી રાજધાની વેશાલિ જીતી લઈ લા પણ સત્તા બેસાડી છે. રાજગૃહમાંથી રાજવાની ફેરવી, નિઝીની ઉપર દાખ બેસાડવા, પટણા રાજધાની કરી છે આ રાહુર હાનના પટણા અને બાકીપુરના સિવિલન્ટનની જગાપર ગગાને કિનારે કિનારે નવ માછલ પાવડીપને હતુ તે વખતે શેણુ અને ગગાનો મગમ લા થતો હતો જે હાલ ૧૨ માછલ ઉપગવાસ ગએલ છે તેને રગતો કાઢકોટ હતો અને તેમા ૬/ દરવાજા હતા

ગ્રીક તવાગીખમા છે કે તે સમયે મગધમા આગ્રામીસ અથવા કઝાન્ડ્રામીમનુ રાજ્ય હતુ આ નદનો ઉલ્લેખ હશે એમ મનાય છે. આ નદો વિષે કશી ચાક્રમ માહિતી મળી શકતી નથી અને મજે છે તેનો એક મરખો અર્થ કરવો સુશ્કિલ છે મહામોધી વશમા દગ રાજ્યઓના નામો છે તેમા નવમાનુ નામ નન્દીવર્ધન છે પુરાણમા લખેલ નન્દીવર્ધન તે એજ હશે આ દગ ભાઇઓએ બાવીસ વરસ મજસુ રાજ્ય કર્યુ અને તેમના પછી નન્દનરા ગાદીએ આવ્યા નવ નન્દોએ એક પછી એક બાવીસ વરસ રાજ્ય કર્યુ એવી મહાવશમા હકીકત છે તેમા પહેલો ઉગ્રસન છે તે બાકીના આઠનો પિતા હશે પુરાણોમા મહાપદ્મ નદ સૌથી મોટો વર્ણવેલો છે, અને તેની પાસે મહાપદ્મની સખ્યાનુ સૈન્ય હતુ એવો સસ્કૃત ટીકાકારનો મત છે અને ગા ભાડારકર પદ્મવ્યૂહ રચી ગકાય એટલુ તેની પાસે લશ્કર હતુ એવો અર્થ કરે છે બૌદ્ધોએ આપેલ ઉગ્રમેન નામ આ અર્થમા સાભિપ્રાય બને છે

પુરાણોમા એનુ વર્ણન છે કે ઉગ્રમેન મહાપદ્મ પરશુરામની મારક પૃથ્વી નક્ષત્રિય કરી હતી આપણે જોઇ ગયા છીએ કે કાશી અને કોશલ મગધના છત્ર નીચે આવ્યા હતા અને તે પછી અવન્તી પણ પરાજ્ય પામેલ હતુ પુરાણના આ વર્ણનનો એટલોજ અર્થ છે કે નન્દ રાજ ચક્રવર્તી હતો કેટલાએક અગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે ચક્રવર્તી થવાની કરપના આપણને અલેક્ઝાન્ડરના વિજય ઉપરથી મળી પણ આ વાત તદ્દન બિનપાયાદાર છે અશ્વમેધ કરવાનો ધાર્મિક વિધિ આપણુમા ઇતિહાસ પહેલાના કાળથી હતો, અને હિન્દુસ્તાનમા જે ભાવના ધર્મ સાથે સકળાયેલી હોય તે કેટલી પ્રબળ હોય

તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ ખરી રીતે તો ગ્રીસે એ ભાવના પૂર્વભાષી લીધેલી છે ગ્રીસે પોતાના દેશની સીમા એટલી ટુકડી કરી હતી, સ્ટેટનો એનો વિચાર એટલો નાનો હતો કે મહાસામ્રાજ્યની ભાવના એમનામાં આવીજ ન શકે આ ભાવના ફિલિપમાં પ્રથમ ઉદ્ભવી તેનું કારણ એ કે મેસીડોનીઆ ઇરાનના મહારાજ્યનું ખંડિયુ રાજ્ય હતું એટલે ખરી રીતે એ વિચાર મૂળ પૂર્વમાં ઉદ્ભવ્યો છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમે લીધેલો છે

નદોમાં છેલ્લો ધનનંદ છે આ નવનંદોએ ક્યારે કેવી રીતે રાજ્ય ક્યું તે બરાબર સ્પષ્ટ નથી પણ આ ધન શબ્દથી નંદરાજાનો લોભ સ્પષ્ટ થાય છે તે નોંધવા જેવું છે નદો પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો, અને અઢળક દ્રવ્ય તથા એસુમાર લશ્કરને માટે તેની ખ્યાતિ છે એવી કથા છે કે છેલ્લે નંદ અતિશય ધનલોભી હતો અને નીચ કુલનો હતો લોકો તેનાથી અતિશય નારાજ હતા આ રાજાએ ચાણુક્ય કૌટિલ્યનું એકવાર અપમાન કર્યું તેથી ક્રોધથી તેણે નંદવશ ઉખેડી નાખવાની, અને એમ ન કરે ત્યાં સુધી પોતાની શિખા ન બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેજ રાજ્યનો એક અણુમાનિતો અકુર બધું, તેનો પક્ષ કરી તેણે નંદવશનો નાશ કર્યો અને તેને સામ્રાજ્ય માધ્યુ નદોના નિમકહલાલ અમાત્ય રાક્ષસના પ્રયાસથી ઉત્તરના કેટલાંક રાજ્યો આ ચન્દ્રગુપ્ત ઉપર ચઢી આવ્યા તેમાં ફાટફૂટ કંગવી તેમનો અદર અંદર નાશ કરાવ્યો અને અમાત્ય રાક્ષસને ત્યાંથી નાસી છૂટી પોતાના ખાનગી મિત્ર ચંદનદાસને છોડાવવા ચન્દ્રગુપ્તને ધરણે જવું પડ્યું આ બધા પ્રપચમાં ચાણુક્યનો ઉદ્દેશ અમાત્ય રાક્ષસનું મન સપાદન કરી તેને ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન કરવો એ પણ હતો, તેમાં તે અતે સર્જણ થયો, અને આ એક મહારાજ્યને જડમૂળથી કાઢી તેની જગાએ બીજું એટલુંજ કે તેથી વધારે પ્રતાપી, વિશાળ અને યશસ્વી રાજ્ય સ્થાપી તે તો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા તપોવનમાં પાછો ચાલ્યો ગયો આ બધી હકીકત મુદ્રારાક્ષસ નાટકનું વસ્તુ છે તેથી અહીં આખી વખત લેતો નથી

નંદવશને કાઢીને અને મૌર્યવશને સ્થાપીને ચાણુક્યે જેટલી ખ્યાતિ મેળવી તેટલી જ ખ્યાતિ તેણે શાસ્ત્રકાર તરીકે પણ મેળવી છે આવી રીતે શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં તે પોતાના કાલનો અદ્વિતીય

પુરૂષ હતો તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખેલ છે તેમા તે છેવટે પોતાની ઝોળખાણ આપતા લખે છે

येन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भू ।

अमर्षेणाद्धृतान्याशु, तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

(જેણે શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને નન્દરાજઝો નીચે ગયેલી ધરણીને અમર્ષથી ઉદ્ધરી તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે) આ અર્થશાસ્ત્ર આજસુધી નટ થયેલુ મનાતું હતું પણ સને ૧૯૦૫મા તે દક્ષિણ હિંદમા મળી આવ્યુ ભામહતુ અલકારશાસ્ત્ર અને ભાસના નાટકો પેડે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાનુ માન પણ દક્ષિણ હિંદનેજ છે આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત એક પ્રત અને તે સાચે તેના યોડા ભાગ ઉપરની ભટ્ટસ્વામીની ટીકા મ્હેસુર ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીને તાન્જોરના એક પડિતે સુપ્રત કરી તેના લાઇબ્રેરીઅન રા શામશાસ્ત્રીએ તેનુ અગ્રેજી ભાષાન્તર ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વેરીમા પ્રસિદ્ધ કર્યુ અને તે પછી ૧૯૦૯ મા મ્હેસુર દરબારના ઉત્તેજનથી મૂળ ગ્રન્થ પણ પુસ્તક આકારે તેઓ બહાર પાડી શક્યા છે પાછળથી મ્યુનિય લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પુસ્તકની એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની આવૃત્તિમા કરેલ છે બીજી પણ એક પ્રત હાથ લાગેલ છે

ભાસના નાટકોની પેડે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થનુ નામ વણાવખતથી પરિચિત હતુ આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમા સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકારોબારી પુરૂષોએ ઘણા કાળ સુધી પ્રમાણ્યૂત ગણેત છે, અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કાલિદાસના કાવ્યોમા આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દૃઢ ગૂંથાયલા છે, અને કોઈ કોઈ જગાએ તો આખા વાક્યો કાવ્યના સ્વાગમા આપણને દર્શન દે છે આ સામ્ય એટલુ આકર્ષક છે કે તેથી લોભાઈને એક ઘણાજ ઉદ્યોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ કૌટિલ્ય હતો એવા મતનુ સમર્થન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે અગ્રેજી સાહિત્યમા જેમ એકન જ શેક્સપીયર હતો એનો એક પક્ષ ઉભો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમા પણ આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ એના જેવો જ રસ-મય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે આ મતના ગુણદોષ વિષે અમે અત્રે મૌન રાખીશુ એ અભ્યાસીને પોતાના પક્ષ માટે જે કાર્ડ કહેવાનુ છે તે હજુ પૂરૂ થયુ નથી, પણ એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે કાલિ-

દાસ અને કૌટિલ્યનું સામ્ય કાવિદાસના રસદ્વય અને પ્રખર પ્રતિભા-
શાળી ટીકાકાર મહિતનાથને અજ્ઞાપ્ય નહોતું અર્થનું સ્ફોટન કરવા
તે ઠેકઠેકાણે કૌટિલ્યના અવતરણો મૂકે છે કાલિદાસ પંડીના મહા-
કાવ્યોમા પણ રાજપ્રકરણી વસ્તુ છે અને તે મધ્યથી કવિઓએ
પોતાના વિચારો આપેલા છે આ બધા વિચારોમા પણ આપણે
ચાલુક્યની અસર એટલી જ જોઈ શકીએ છીએ અલખત મહા-
કાવ્યોની ટીકાઓમા આપણે કૌટિલ્ય કરતા કામન્દકના અવતરણો
વિશેષ જોઈએ છીએ પણ આનું કારણ, ચાલુક્યની ટુકી અને
લામે કાળે દુર્ગમ્ય થતી જતી શૈલિ અને કામન્દકીય નીતિશાસ્ત્રના,
ઝીણી વિગતો કાઢી નાખેલ અને શ્લોકબદ્ધ પ્રબધ ની અભ્યાસીની
સ્વાભાવિક અડચિ તેજ હશે પણ એ કામન્દક પોતેજ અથપારભમા
“ અર્થશાસ્ત્ર મહોદધિમાયી નીતિશાસ્ત્રામૃતનો સમુદ્ધાર કરનાર
શ્રીમાન્ વિષ્ણુગુપ્તને નમસ્કાર ’ કહે છે એજ બતાવી આપે છે કે
કામન્દકની અસર એ ચાલુક્યની જ અસર ગણવી જોઈએ તેમ છતાં
ચાલુક્યની પ્રામાણિકતા મસ્કન વાડ મયમાયી આધુનિક કાલમુધી
લુપ્ત થએલ નથી કામન્દકનો ટીકાકાર જયમગલ કૌટિલ્યના અવતરણો
આપે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ અથળે આગ્રહપૂર્વક ચાલુક્યને
અનુકૂળ જ કામન્દકનો અર્થ કરે તેમા તો નવાઈ નથી પણ મનુ-
સ્મૃતિના ટીકાકારો મેધાનિથિ અને જનક પણ ચાલુક્યને પ્રમાણ-
ભૂત માને છે કિરાતાનું નીચતો ટીકાકાર ચિત્રભાનુ પણ કિરાતના
અર્થગૌરવના ગર્ભમા કૌટિલ્યના નીતિવચનો જીવે છે આ ટીકાકારની
અર્થપદ્ધતિ જોતા લાગે છે કે તે મહિતનાથ પંડીનો હોયો જોઈએ
એટલે કે સસ્કૃત વાડ મયની જાતની ફશામા ચાલુક્યની અસર
આપણે ઠેક મુધી જોઈએ છીએ

હવે મારે આ અર્થશાસ્ત્રના અન્ય ઉપગ્ન બોલવાનું રહે છે
પણ તે પહેલા મારે કેટલુંક કહેવાની જરૂર છે હજી ૯ આ મહા-
અન્યના અભ્યાસની પ્રારબ્ધગામા જ હું એટલામા આવા વિશાળ
વિષય ઉપર કાંઈ કહું તે વૃદ્ધતા જ ગણાય ખરી રીતે તો જે જે
દષ્ટિબિન્દુથી હું અભ્યાસ કરવા માગુ છું તે તે દષ્ટિબિન્દુઓ જ અત્રે
હું લખવા માગુ છું હજી એ સિદ્ધ અનુમાનની કોટિના વિચારો
નથી ચાલુક્ય એવા મહાન પુરૂષ હતો કે રાજ્યાતમા તેના નામથી
જ અભ્યાસીને મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે તેના નામ આસપાસ

અનેક દંતકથાઓ રચાએલી છે ચાણક્યની પોતાની જીવનકથા વિષે, તે કાણો હતો માટે તેને વાઙ્ણીમાથી નદરાજ્યએ ચોટલી ઝાલીને ઉઠાડ્યો, તે ચોટલી તેણે નદતુ નિકળ નાહીનેજ બાધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી વિગેરે વાતો મળી આવે છે વળી તેના આપને નદરાજ્યએ કેદમાં નાખેલ ત્યાં તેને માત્ર ચણા ખાવાના આપતા તેથી તેનું નામ ચણક પડેલું એવી કલ્પના એક બાબુ છે ત્યારે બીજી બાબુ કોષને આધારે ચાણક્ય વિષ્ણુગુપ્ત એજ વાત્સ્યાયન અને એણે જ વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર અને ન્યાયમત્ર ઉપરની વ્યાત્સ્યાયનની ટીકા લખેલી એવો બીજો મત છે, અને “ જેણે શાસ્ત્રોના સમુદ્ધાર કર્યો હતો તેણે આ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું ” એ વાક્યનો તેને ટેકો આપાય છે વાત્સ્યાયન સખધી આ મત આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રી કેશવ-લાલભાઈનો એ જ્યારે રા. શામશાસ્ત્રીનો મત જૂરો છે તે બન્ને મતોનો મપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરી તોપણ વખત વણો જાય, અને જતા છેવટનો નિર્ણય સર્વમાન્ય તો નજ થાય એટલે એ બાબતનું દિગ્દર્શન કરીને જ આગળ ચાલીએ

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક /ગને લઈ તેમાં અમુક જગાએ છેદ (section) કરી તેનો અભ્યાસ કરે છે આ અર્થશાસ્ત્રથી આપણી પુરાણી આર્યસમૃત્તિમાં બરાબર ઈ ન પૂરે ૩૦૦ ના આશરોને મ્થાને છેદ કરી તેનો અભ્યાસ કરવાની તક આપણને મળે છે તે વખતની આખી મસ્કૃતિ આપણને આમાં દેખાય છે આટલા ઉપરથી આ વિષયની મહત્તા વિશાલતા સમજાઈ જશે આવા વિશાલ ક્ષેત્રમાં અહીં કેટલું કહું અને કેટલું ન કહું તે નિર્ણય અધરો છે માટે અમુક મુદ્દા પુરતું જ કહીશ

અર્થશાસ્ત્ર તે કૌટિલ્યે જ લખ્યું કે પાઠગથી લખાઈને તેને નામે ચડ્યું એ તકરાર હવે કૌટિલ્યના લાભમાં બધ થઈ છે એટલે તે વિષે કાંઈ લખતો નથી સમયનિર્ણય માટે મને એક મુદ્દો સૂઝે છે તે કેટલો ઉપકારક નીવડે તે કહી શકાય નહિ કૌટિલ્ય કાલમાનમાં સમાન રાત્રિદિવસના દિવસો બતાવે છે તે ઉપરથી કદાચ તેનો કાલનિર્ણય કરી શકાય વિદ્યાપીઠમાં સદ્ભાગ્યે ગણિતશાસ્ત્રી-ઓની ખોટ નથી, એટલે એ સુફકેલી મોટી નથી બીજી એવું જ સાધન તે કૌટિલ્યે લખેલ બ્યાકરણ સખધી વિચારો છે તે કહે

છે કે વર્ણસઘાત પદમ્ । તત્ત્વતુર્વિધમ્ નામાભ્યાતોપસર્ગ-
નિપાતાન્નિતિ ।

હવે બાકીના વિષયને અમુક મુદ્દાપૂરતા જ ચર્ચાશ

૧ શિલસુત્રી, ૨ સમાજ વ્યવસ્થા, ૩ કાયદા શાસ્ત્ર, ૪
રાજકારણ

અર્થશાસ્ત્રમા પ્રથમજ કૌટિલ્ય વિદ્યાઓના નામો ગણાવે છે તેના પહેલા કાંઈએ એક, કાંઈએ બે, કાંઈએ ત્રણ વિદ્યાઓ ગણાવેલી છે કૌટિલ્ય ચાર ગણાવે છે આન્વીક્ષકી, ત્રી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ આન્વીક્ષકી એટલે શિલસુત્રી, તેમા સામ્ય, યોગ અને લોકાયતનો તે સમાવેશ કરે છે સામ્ય તો સર્વ જાણે છે પણ યોગનો અર્થ અહીં નૈયાયિક થાય છે ત્રી ચાકોળી આ બાબત આટલી સ્પષ્ટ નહિ સમજવાથી કેટલીએક જૂલ કરે છે જૈન શાસ્ત્રોમા યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમા વપરાય છે, અને ચાણુક્યનો અર્થ કરવામા જૈન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની મૂળે મદદ લેવી જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે સામ્ય યોગ પછી લોકાયત આવે છે લોકાયત એટલે આપણે વેદવિરોધી ચાર્વાકનો મત સમજીએ છીએ જૈન અને બૌદ્ધનો ઉલ્લેખ ચાણુક્ય પાષણ્ડ શબ્દથી કરે છે અને આન્વીક્ષકીમા તેની ગણુના નથી, એ એમ બતાવે છે કે વેદવિરોધી દર્શનોને તે કિલસુત્રીમા સ્થાન આપવા માગતો નથી ત્યારે આ લોકાયત તે શુ* દરેક દર્શન સ્થપાયુ તે પહેલા તે દર્શનના વિચારો વધારે હિતાવહ અને જીવન્તસ્થિતિમા પ્રચલિત હતા અને દર્શનબધાયા પછી બધીઆર પાણીની મારક તે બગડવા માડયા એવો મારો અભિપ્રાય છે તેમજ આ લોકાયતનુ હોવુ જોઈએ લોકાયતના વિચારો આપણે બૃહસ્પતિમાથી ઉદ્ભવ્યા એમ માનીએ છીએ અને તેને આપણે દેવોનો ગુરુ પણ ગણીએ છીએ કૌટિલ્ય દરેક જગાએ બહુજ માનપૂર્વક બૃહસ્પતિને આચાર્ય કહી તેના અવતરણો આપે છે, અને શરૂઆતમાજ ઐ નમ શુક્રબૃહસ્પતિમ્યામ્ કહે છે એ એમ બતાવે છે કે લોકાયતના વિચારો તે સમયે એટલા નિન્દિત અને વેદવિરુદ્ધ નહિ ગણાતા હોય જો કે વેદનો માત્ર ઉદર-પોષણ નિમિત્તજ આજ્ઞાઓએ કરેલ ઉપયોગની સામે તો તે વખતે પણ તેનો આક્ષેપ હતો જ. સામ્ય યોગ અને લોકાયતને તે આન્વીક્ષકીમા ગણે છે પણ આ આન્વીક્ષકી હાલ આપણે પૌર્વાત્ય શિલસુત્રી

વિષે માનીએ છીએ તેમ સગીન હકીકતથી અળગી માત્ર ઘટપટમાં ગૂંચાઈ રહેલી નહોતી ચાલુક્ય કહે છે કે ધર્માધર્મો ત્રય્યામ્ । અર્થાનર્થો વાર્તાયામ્ । નયાનયો દણ્ડનીત્યામ્ । બલાબલે ચ પતાસા હેતુભિરન્વીક્ષમાણા લોકસ્ય ઉપકરોતિ, વ્યસને અમ્યુદયે વ બુદ્ધિ અવસ્થાપયતિ, પ્રજ્ઞા વાક્યક્રિયાવેશારદ્યં ચ કરોતિ,

પ્રદીપ સર્વવિદ્યાનામ્ ઉપાય સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રય સર્વધર્માણા શશ્વદાન્વીક્ષકી મતા ॥

“ત્રયીમા ધર્મ અને અધર્મનું, વાર્તામા અર્થ અને અનર્થનું દણ્ડ-નીતિમા નીતિ અને અનીતિનું અને તેમના બલાબલનું હેતુપુર સર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક થાય છે, વ્યસન અને અમ્યુદયમા બુદ્ધિને સ્થિર કરે છે અને મુદ્ધિ, વાણી તથા કર્મનું નૈપુણ્ય આપે છે તે સર્વ વિદ્યાનો પ્રદીપ, સર્વ કર્મનો ઉપાય, સર્વ ધર્મનો આશ્રય સદા ગણાય છે” Logic is the science of all sciences એ સિદ્ધાન્ત અહીં બહુજ શાસ્ત્રીય રીતે મૂકેલ છે પ્રો. યાકોબી બતાવી આપે છે કે ન્યાયસૂત્રની ટીકામા વાત્સ્યાયન આન્વીક્ષકીનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યોનું પરીક્ષણ એવો કરી આન્વીક્ષકીનું ક્ષેત્ર ટુંક કરે છે

વિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયવિન્ય છે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનો એજ ઉદ્દેશ છે પણ અહીં પણ ચાલુક્યનું •૭૬૫૫ આપણે જોઈએ છીએ પદ્મિપુત્રો ત્યાગ કરવા, પરસ્ત્રી દ્રવ્ય અને હિંસા વર્જવી, પણ સાથે કહે છે કે ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન આવે એવી રીતે કામ સેવવો ઇન્દ્રિયવિન્યનો અર્થ એવો નથી કે દેહ કષ્ટ કર્યાં કરવું કૌટિલ્ય સ્પષ્ટ લખે છે કે ન હિં નિ સુખ સ્યાત્ “પણ નિ સુખ ન થવું” ધર્માર્થને બાધ ન આવવો જોઈએ એજ સુખોપભોગમા યાદ રાખવું

તે વખતના ધર્મ વિષે થોડું લખી આ વિષય પૂરો કરું. અનેક દેવોની પૂજા તો હતીજ મદિરો હતા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ તે વખતે ચાલતો હતો એતો ફરેક વિદ્યાર્થી જાણેજ છે કૌટિલ્યને કોઈ ધર્મ ઉપર દ્વેષ નથી તે ચાણક્યો અને પાષણ્ડોને ગામ બહાર વસાવે છે એ ખરૂં, પણ પાષણ્ડને દૂર વસાવવાનું કારણ તેમનો પોતાનો ધર્મ છે, તેમના તરફ દ્વેષ નથી કારણ કે રાજાએ પ્રતિષ્ઠા સાબળવામા દેવતા, પાષણ્ડ, શ્રોત્રિય અને પશુપુણ્યસ્નાનની

ફરિયાદો પહેલી માબજની એવો વિધિ છે ગામના લોકોએ દેવદત્ત સમાજનું એમ પણ લખેલ છે અને કાયદામાં તપસ્વીની સાથેજ તીર્થંકર એટલે જન અને બૌદ્ધના આચારો તરફ અતુલ્ય ગણવે એવી સામાન્ય મૂલ્યના છે એટલે કે પાપણીને પણ શ્રાવિય જોડાવે માત્ર રાજ્યમાં મળતુ આ તકરાર લાખી કરવા માગતો નથી માત્ર મારો પોતાનો અભિપ્રાય ટાંકે પુ કે ચાણુક્યે પોતે જૈન કે બુદ્ધ ધર્મને તુકસાન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે એ વિચાર મને નમન નથી દેવોની પૂજામાં એક વાત્ય ધ્યાન ખેંચે એવું છે શાસ્ત્રાદિ વ્રહ્મણો રાજા મિથ્યા વ્યાચરતા નુષુ ॥ “અપકૃત્ય કરનાર પુરુષો ઉપર વડણ ગજા ગાસન ચલાવે છે ” આ બતાવે છે કે વેદકાલના વિચારો હજુ પ્રચલિત હતા.

હવે સમાજની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તે વખતના સમાજનું બની શકે તેટલું નિગતવાર ચિત્ર આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ આમાં હું અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલા કાયદાઓનો મૂળે ઉપયોગ કરીશ કાયદામાં સમાજના વિચારો પૂરેપૂર્ણ દેખાઈ આવે છે એમ એક વિદ્વાનનું કહેવું છે તે થથર છે તેમાં પણ કૌટિલ્યના લખાણ ઉપરથીજ સમજાય છે કે તે વખતનો સમાજ એવો નિઃસર્વ નહોતો કે પોતાને પ્રતિકૂલ કાયદો નિર્માવી લે એટલે સમાજ વિષયના વિચારોમાં કાયદા ઉપરથી અનુમાન રડવામાં હું કાંઈ ભય જોતો નથી.

પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે આશિષુ ભત્રિય વંશ્ય અને શૂદ્રની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા કૌટિલ્ય સ્વીકારે છે પણ તેમાં વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મમાં ઝાઝો ફરક નથી વૈશ્યના અધ્યયન, યજ્ઞન દાન, કૃષિ અને પાશુપાલ્ય છે ત્યારે શૂદ્રના દિવ્યતિની નના, વાર્તા, કારીગર અને ભવાઈના કામે છે નાનાં એટલે કૃષિ, પશુપાલન અને વેપાર એટલે કે જોકે શૂદ્રને અધ્યયન અને યજ્ઞનના ધાર્મિક હકો નથી પણ વૈશ્યને દરેક ધર્મો દરવાનો હક છે કૌટિલ્ય ચાર આશ્રમના ધર્મો પણ ગણાવે છે આ પ્રમાણે ત્રણાશ્રમવ્યવસ્થા તેને ઇષ્ટ છે ખરી, પણ વસ્તુસ્થિતિ જૂની માલુમ પડે છે તે આગળ જોઈશું.

ગામ અને નહેરની સ્થિતિ જનપદનિવંસા અને દર્શનિવેશના પ્રકરણો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કૌટિલ્ય કહે છે કે ગામમાં મુખ્યત્વે શૂદ્ર અને ખેડૂતોની વસ્તી જોઈએ માથી પાચસે

કુંડુભોનું ગામ વસાવવું ^૧ આગળ^૨, નવી ભુમિ મળે તેમા ચાતુર્વર્ણવાળી સારી કે હલકા વર્ણવાળી સારી એવો પ્રશ્ન કરી કૌટિલ્ય જવાબ આપે છે કે જેમ હલકા વર્ણની તેમ સારી, કારણ કે તેમા વસ્તી વધે છે અને તે સ્થાયી રહે છે કૌટિલ્યના કાળમા કરની સુગમતા માટે કર આપનારા અને નહિ આપનારાના ગામો જૂદા વસતા કૌટિલ્ય કરના પ્રકાર પ્રમાણે ગામના ચાર વર્ગો પાડે છે ^૩ નકરી જમીન-વાળા, આયુધીય એટલે કરને બદલે લશ્કરી નોકરી કરનારા, દાણા ઢોર મોનુ કે કાચા પદાર્થથી કર આપનારા, કરને બદલે વેઠ અને ધી દૂધ આપનારા આમા એક ગામનો માણસ બાળ ગામમા રહેવા જઇ શકતો નહિ. ^૪ બ્રાહ્મણ પોતાને દાનમા મળેલી જમીન પોતાના જેવી જમીન ખાનારનેજ વેચી શકતો અને નકરી જમીનવાળો પણ નકરી જમીન વાળાનેજ વેચી શકતો

કૌટિલ્ય કહે છે કે ગામમા આરામ કે વિહારની શાલાઓ ન જોઇએ નટ નર્તક ભવાયા વિગેરેને બહુ વસવા ન દેવા, કારણ કે તેથી ખેતીને નુકસાન થાય છે ^૫ ગામને માટે ચરો તથા જગલ તથા નવાણુ ખાસ રાખવા ^૬ નવાણુ કોઇ રૈયતમાથી કરાવે તો તેને રાજ્ય તરફથી વસ્તુઓની તથા રસ્તાની મદદ આપવી પોતાના રાજ્યના ગીચ ભાગમાથી અથવા બીજા રાજ્યોમાથી વસ્તી લાવી વસાવવી બ્રાહ્મણો ઋત્વિગ્ આચાર્ય વિગેરેને નકરી જમીન જૂદી કહાડી આપવી ગામમા બાલ વૃદ્ધ બ્યાધિત અને બ્યસનીની રક્ષા રાજ્યએ કરવી, તેમજ અપ્રજત અને પ્રજત સ્ત્રીની પણ સમીરની મિલકત તથા દેવદ્રવ્યની સભાળ ગામે રાખવી જોઇએ પુત્ર દારા વિગેરેને માટે જોગવાઇ કર્યા વિના સન્યાસ લેનારનો દડ થતો

ગામની આતર વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય એમ લાગે છે. દરેક ગામની હદ ગામને ફરતા લાકડાના ખૂટા નાખી ચોક્કસ કરેલી હતી ^૭ ગામનાજ માણસો સિવાય કોઇપણ સઘ કે સમવાય ગામમા પેસી શકતો નહિ ^૮ કોઈ વેપારી ગામમા આવે તો તેણે પોતાના માલની કિંમત ગામના મુખીને જણાવવી જોઇએ તેમ કર્યા પછી જો તેમાથી કાંઈ ચોરાય તો તેની નુકસાની મુખીએ પૂરી કરી આપવી જોઇએ. ^૯ આ ઉપરથી જણાય છે કે ગામની સજા વિગેરેની

૧ ૨,૧ ૨ ૭,૧૧ ૩ ૨,૩૫. ૪ ૩,૧૦ ૫ ૨, ૧.

૬ ૩, ૧૦, ૨,૨ ૭ ૩,૧૦ ૮ ૨,૧ ૯ ૪,૧૩.

ઉપજ પણ ગામમાં જ રહેતી હશે અને ગામના ગુન્હા ચુકવવાની સત્તા ગામના મુખીને હશે આના દાખલા પણ મળે છે ખેતરો અને સીમાડા મળ્યા તકગરો ગામના ઘરડેરાઓ ચુકવના^૧ કૌટિલ્ય લખે છે કે ગામનો મુખી ચોર અથવા છીનાળવા સિવાય કોઈ ખીજા માણસને ગામ બહાર કાઢી મૂકે તો તેનો તેમજ ગામની આખી વસ્તીનો દડ થાય વળી ખીજા જગાએ લખે છે કે કોઈ માણસ કામ કરવા ગામમાં આવે અને કામ ન કરે તો તેનો દડ ગામ પોતેજ રાખે^૨ આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ગામનો વહીવટ ગામનો મુખી કરતો હશે અને આતર વ્યવસ્થામાં ગામ સ્વતંત્ર હશે

ખેતી સમયે હકીકત અહીંજ લખવી યોગ્ય છે ખેતીનું મુખ્ય સાધન જે પાણી તેને માટે રાજ્ય ખાસ કાળજી રાખતું પાણીની નહેરો હતી અને તેમાંથી અનેક રીતે પાણી પવાતું પાણી હાથથી પવાય, ખભે વહીને પવાય, કોઈ યંત્રથી પવાય કે નદી કે તળાવમાંથી ખેંચીને પવાય તે પ્રમાણે તેનાપર જૂરો જૂરો પાણી-વેરો, **ઉદ્ધક ભાગ** લેવાતો^૩ ઉદ્ધકભાગ પાચમાંથી ત્રીજા ભાગ સુધી લેવાતો ઉપર ગણાવી તે રીતે ઉપરાત પવનથી પણ પાણી ખેંચાતું તે વખતે જાણીતું હતું એમ લાગે છે^૪ બધી જમીનનું માપ રહેતું અને તેનો ઠગ નક્કી કરેલો હતો^૫ જૂના નવાણોને સમરાવવા બદલ કર માફ કરવામાં આવતો નવાણોને સારી મિથિતામાં રાખવાને ખાસ સલાખ રખાતી અને પાણીની નહેરને કાણી કરવા માટે, તેને રોકવા માટે, તળાવને ખાલી કરી નાખવા માટે, ઊંચા તળાવનું પાણી નીચામાં વહેવરાવી દેવા માટે સખત સખ કરવામાં આવતી ખેતીની ઉપયોગિતાને લીધે ખાસ એક સીતાધ્યક્ષ ગણવામાં આવતો તે કૃષિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો અને દાણા ઝળ ફૂલ શાક કન્દ મૂળ કપામ વિગેરેના ખીઆ ગેળની સંપત્તિ વગરના પ્રમાણે વાવણી કરાવવી તે પણ તેનું કામ હતું ત્રીજા ભાગનો વરસાદ પહેલાં અને છેલ્લા મામમાં પડે અને બાકીના બે ભાગનો વચલા બે માસમાં પડે તે વરસાદ સર્વ પ્રકારે સારો ગણાતો આગેતરા પાછેતરા કે મધ્યમ વરસાદને અનુકૂળ શુ વાવવું તે પણ કૌટિલ્યે જણાવેલ છે બહુજ અભયમ જેવું છે કે એટલા વહેલા કાલમાં પણ વરસાદ મપાતો

હતો અને જૂદા જૂદા દેશના વાર્ષિક વરસાદનું માપ કૌટિલ્યે આપેલ છે બીઆ કેવી રીતે વાવવા તે પણ તે જણાવે છે તેના કાલમા શાળ, વરી, કોદરા, નલ, મગ, અડદ, કસુબી, મસૂર, કળથી, જવ, ઘઉં, વટાણા, અળસી, સર્સવ વિગેરે બધા ધાન્યો વવાતા શાળ ઊગે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ, શાક ઊગે તે મધ્યમ અને શેરડી ઊગે તે જમીનને કૌટિલ્ય કનિષ્ઠ કહે છે કામ કરનારા માણુએને પોતાના કામ પ્રમાણે અનાજ મળવાની વ્યગ્રસ્થા હતી, અને શ્રોત્રિય અને નપત્નીઓને પુષ્પ અને વરી મળતા અને ઉચ્છૃષ્ટિવાળાઓ ખળામા ખાટી રહેલા દાણા લેતા કૌટિલ્ય કહે છે કે “ સમયપ્રમાણે પાક થતા જ્ય તેમ તેમ તે લેતા જવો ખેતરમા પરાગ પણ પડ્યું રહેવા દેવું નહિ લણેલા ધાનના ઊંચા ઢગલા-ઓના કરવા અને તેનજીક નજીક ન કરવા ખાગા એક સાથે કરવા અને તેમા કામ કરનારાઓએ પાણી રાખવું અને અગ્નિ વિના રહેવું

ખેતીની જમીન ખેડતને પોતાના આયુષ્ય સુધીને માટે અપાતી કષ્ટ ખેડે નહિ તો તેની જમીન બીજને આપવી કર સખધી મારી કે રાહત તિજેરીને ફાયદો થાય તેવી રીતે આપવા નવી જમીન ખેડાણુમા લે તેનો કર માફ કરવો ^૧ અને એવી રીતે કર માફ થયેલા ખેડતો તરફ પછી પણ મીઠી નજર રાખવી ^૨

ઢારને માટે પણ કૌટિલ્ય કાળજી બતાવે છે બધા ઢોરોની સખ્યા રાખ્યમા રહેતી ખેતીને સુરપનો વણો ભો હતો એમ કૌટિલ્ય લખે છે, એટલે સર્પથી ઢોર બહુ મરતા હશે એમ લાગે છે અને હાલ પણ બગાળા તરફ સર્પનો ધણો ભો છે તે આપણે જાણીએ છીએ ઢોરને માટે ખાસ એક અમલદાર ગ્રામ્યક્ષત્રી નીમણુક થતી દૂધ દહોવા સખધી કૌટિલ્ય કહે છે કે વર્ષા, ગરમ અને હેમન્ત કાલમા ઢોર બે વાર અને શિશિર, વસન્ત અને ગ્રીષ્મકાલમા એક-વાર દહોવા. આ નિયમનો ભગ કરનારને અગુપ્તચ્છેદની શિક્ષા થતી ^૩

કૌટિલ્યના કાળમા પણ વેકને રિવાજ હતો પણ આ વેક દરેકને માથે હોય એમ જણાતું નથી કરને બદલે વેક લેવાતી. આગળ જૂદા જૂદા ગામોના જે વગો ગણાવ્યા તેથી એમજ જણાય છે કે કરને બદલે વેક આપનારા ગામોજ જૂદા વસતા હતા. વેકને

લીધે રૈયતને રજા ન થાય માટે સાવચેત રહેવા કૌટિલ્ય કહે છે
“ દણ્ડ, વેઠ, કરથી કૃષિને બાધ થતો અટકાવવો ”

દુર્ગનિવેશના^૧ અધ્યાયમાંથી શહેરોની બાંધણી વિષે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે કૌટિલ્ય લખે છે કે શહેરમાં ત્રણ ઉત્તર-દક્ષિણ અને ત્રણ પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ છ રાજમાર્ગો કરવા અને એવી રીતે દુર્ગમાં ૧૨ દરવાજા કરવા વસ્તીની વચ્ચે વચ્ચે જરા ઉત્તર તરફ મજબુત જગાપર રાજમહેલ કરવો રાજમહેલની પૂર્વોત્તરે આચાર્ય, પુરોહિત અને મંત્રિઓ સાથે રહે પર્વ-દક્ષિણે રસોડું, હસ્તિશાળા અને કોઠાર આવે પૂર્વ દિશાએ ગન્ધ માલ્ય ધાન્ય અને રસ વેચનારા અને હોશીઆર કારીગરો રહે, દક્ષિણ દિશાએ નગર ધાન્ય બાવહારિક કાર્માન્તિક અને લશ્કર ખાતાના અધિકારીઓ અને તેની સાથે રાધેલુ અનાજ મુરા માસ વેચનારા તથા વેશ્યાઓ રહે પશ્ચિમ-દક્ષિણે ગધેડા અને ઊંટના તખેલા તથા પશ્ચિમ-ઉત્તરે વાહન અને રથની શાળાઓ રાખવી પશ્ચિમ તરફ બિન સૂત્ર વાસની સ્ત્રીને ચામડું કવચ શસ્ત્રના કારીગરો તથા શત્રો રહે ઉત્તર-પશ્ચિમે બજાર તથા દવાખાનું, ઉત્તર-પર્વે તિળેરી તથા ગાય ઘોડા રાખવાની જગા અને ઉત્તરે નગરરાજ દેવતા લુહારો મણિકારો અને બ્રાહ્મણો રહે ખૂણાઓમાં જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ રહે મધ્યમાં અપરાજિત, અપ્રતિહત જયન્તી, ગિવ વગેરેના દહેરા અને શ્રીમદિરાગ્રહ પશુ ત્યાજ રખાતું એ પ્રમાણે નગરની ગ્યના હતી રથમાર્ગો રાજમાર્ગો ૨૪ ફૂટ પહોળા, લશ્કરની ઝાવણીના માર્ગો, સ્મશાન માર્ગ ૪૮ ફૂટ પહોળા, બગીચા અને સીમમાં જવાના માર્ગો ૨૪ ફૂટ પહોળા, હસ્તિ અરણ્યમાં જવાના ૧૨ અને ગાડીના માર્ગો ૭૫ ફૂટ પહોળા જોઇએ એમ કૌટિલ્ય ડરાવે છે ગાડીનો માર્ગ આટલો સાકડો છે તે એમ બતાવે છે કે તે વખતે ગાડીઓ ઘણી સાકડી હશે હાલ પણ ઉત્તર હિંદની ગાડીઓ (ટમટમીયા) સાકડી હોય છે. સ્મશાન વાટ ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફનો રખાતો અને ઉત્તમ વર્ણોના દક્ષિણ તરફ, તે પ્રમાણે ન કરે તેનો દડ થતો પાષણો અને ચાણુક્યોને સ્મશાનાન્તે વસાવવાનું હતું મજૂરોને પોતપોતાના ધધાને અનુકૂળ જૂદા જૂદા વસાવવાના હતા દરેક દસ ઘરે એક કુવો રખાતો^૨

તે વખતના ધરેની પણ આપણને કાઠક માહિતી મળી શકે તેમ છે એ ધર વચ્ચે થોડી પણ જગા ગખવાનો નિયમ હતો એટલે ધરેની સળગ હાર નહિ થતી હોય એમ લાગે છે ધરના ઝાપરા પણ છેટા અથવા તેના છત્ત એક પર ખીલુ આવે એમ રખાતા વચ્ચા રાજમાર્ગ ન હોય તો ધરમા સામસામા બારી બારણા રાખવાની મનાઈ હતી દરેક ધરમા પાણી જવાની ખાળ તથા ઉકરડો અને ઉદપાન (પાણીની કુડી અથવા હવાડો) રાખવાની ફરજ હતી અગ્નિ રાખવાનું સ્થાન તથા ઘટ્ટી અને ખાણીઓ રાખવાની 'જગા ધરથી અલગ રખાતી અને તેમ ન કરે તેને સજ્જ થતી ખાળમા પાણી ભરાઈને બીજના હકને નુકશાન થાય તો તેને દણ્ડ થતો અને તે પાણી ગદવાડનું હોય તો બમણી સજ્જ થતી ૧

શહેર સુખાકારી માટે નગરાધ્યક્ષ રાખવામા આવતો શહેરમા આગની સાવચેતીને માટે ઘણા નિયમો હતા તેથી લાગે છે કે તે વખતે આગનો ભો ધણો હશે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે દર દસ ધરે એક કુવો રખાતોજ તે ઉપરાંત મોટા રાજમાર્ગો ઉપર, ચાર રસ્તાઓ ભેગા થાય ત્યાં અને રાજગૃહ પાસે પાણીના વાસણો ભર્યા રખાતા એટલુંજ નહિ પણ આગ વખતે કામ આવે તેવી દશ ચીજો—પાણી ભરેલા વાસણો, ભીંત તોડી નાખવાનો અકુશ, ખરપડી વિગેરે દરેક વરખારીએ રાખવાની ફરજ હતી ઉનાળામા બપોરના વખતે ધરમા અગ્નિ સળગાવવાની મના હતી આ બધા નિયમો ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે વખતના ધરેમા લાકડકામ વિશેષ હશે ઇંટો બનાવતા લોકોને આવડતી તો હતી કારણ કે તિબેરીનું મકાન બનાવવામા પાકી ઇંટો વાપરવાને કૌટિલ્ય કહે છે શહેરની સ્વચ્છતા પણ બહુ કાળજીપૂર્વક જળવાતી રસ્તામા ધૂળ પાણી કચરો નાખનારને તથા ગદ્દી કરનારને સજ્જ થતી ઠોરના મડદા શહેરમા નાખવાની મના હતી શ્મશાનવાટ સિવાય બીજે રસ્તેથી કે બીજે દગ્વાજેથી પ્રેતને લઈ જવાને માટે તેમજ શ્મશાનની જગા બહાર પ્રેતદાહ કરવાને માટે પણ સજ્જ થતી રાતમા લોકોને અમુક વખત પછી અમુક વખત સુધી બહાર નીકળવાની મનાઈ હતી. તે વખત જણાવવાને તુરી વગાડવામા આવતી પહેલી તુરી વાગે તે વખતે દરેક ધરધણીએ પોતાને ઘેર

હાજર થઇ જવું જોઇએ તે પછી બહાર રૂઝું હોય તો હાથમા દીવો રાખવાની ફરજ હતી અને ગજની પરવાનગી બતાવવા તેની મહેર છાપની જરૂર હતી માત્ર પ્રેતદાહ, માદાની દવા, સુવાવડ, નાગરકને મળવાનો પ્રમગ, આગ ઓલાવવા જવું હોય કે ભયની તુરિ વાગી હોય તેનું કારણ જાણવા જવું હોય એટલાજ પ્રસંગોનો અપવાદ કરેલો હતો કોઇ કોઇ ખાસ ઉત્સવને લીધે રાત્રે ફરવાની સામાન્ય છૂટ હતી ?

રાત્રે ફરવામા આટલી સખ્તાઇ રાખવાનું કારણ પરદેશીઓની બીક હશે ચાર સન્ધ્યા વિષે વાચતા આપણે જોઇએ છીએ કે તે વખતે વૈદેહક એટલે પરદેશી વેપારી અને બાવાઓના વેષે મુખ્યત્વે કરીને ચારે રહેતા આટલા માટે નગરમા આવતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત નિયમો ગ્યાતો હતો મદિરામા કોઇ તાપસ કે વેદ્ત બ્રાહ્મણ આવે તોપણ તે ઓળખીતો હોય તો તેને વસવા દેવામા આવતો કારીગરો અને વેપારીઓને બીજા પોતાના ઓળખાણના માણસો વસાવવાની છૂટ હતી પણ તે પોતાની જવાબદારીએ જ પરના માલીકે પોતાને ત્યાં નવા માણસો આવે તેની રાજમા ખબર આપવાની હતી અને એવી રીતે ખબર ન આપે તો તે રાત્રે જે ચોગી થાય તેને માટે તેઓ જવાબદાર હતા અને ચોરી ન થાય તોપણ તેમનો દડ થતો ગુમચરોએ ખડીએગ વિગેરે જગાઓમા કોઇ ગકદાર માણસો સતાતા હોય તો તેની ખબર રાખવાની હતી રાત્રે તુરિયાપ પછી જે રાજમહેલ પામે કરતો જણાય તેનો દડ કરવામા આવતો ? આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યો ગુમ વેપકારીઓ અને પરદેશીયી સાવચેતી રાખવી પડતી હશે કદાચ એમ પણ હોય કે ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હજુ નવજ શરૂ થયું હોય તે અરસામા અર્થશાસ્ત્ર લખાયું હોય અને તેથી રાજના જીવની વધારે સભાળ રાખવી પડતી હોય પણ આ બધા અનુમાનો ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે કૌટિલ્ય સ્વભાવથીજ બહુ બાહોગ અને ઝીણામા ઝીણી વાતની ખબર રાખનારો માણસ હતો અને તેથી જેટલી જેટલી રીતે રાજને નુકસાન થઇ શકે એમ તેની મૂલ્યમુદ્દિને લાગ્યું તેટલી બધી રીતોથી સભાળ લેવાની તેણે અર્થશાસ્ત્રમા મૂચના કરેલ છે

તેમ છતાં પરદેશીઓના સામાન્ય હકને રાજ્યમાં કસો વાધો હતોજ નહિ એટલુંજ નહિ પણ બીજા રાજ્યોમાં ન હોય એટલી પરદેશીની સભાળ રખાતી કૌટિલ્ય વેપાર મળધી લખતા કહે છે કે ખાસ કરીને પરદેશીઓને વેપાર અથે પોતાના દેશમાં આવવા આકર્ષવા ^૧ પરદેશીઓની તેમના નામથી મશ્કરી કરવા માટે પણ સજા હતી ^૨ કોઇ પરદેશી મરી જાય તો તેની મિલકત પણ તેના સગાને રાજ્ય તરફથી પહોંચતી કરવામાં આવતી

મે વેપાર મળધી કહેલ છે કે વેપારને ઉત્તેજન આપવા રાજ્ય ખાસ ચીવટ રાખતું તેને માટે એક અધ્યક્ષ રખાતો હતો ^૧ આપણે ગયા યુદ્ધ દરમિયાન જેમ વેપાર ઉપર સરકાર તરફથી નિયમન (control) રહેતું તે પ્રકારની વ્યવસ્થા તે વેપારમાં રાખતો કૌટિલ્યના વખતમાં વેપારી સઘો-ત્રેણીઓનું વાણુ બળ હતું એમ જણાય છે અને માટેજ વિશેષ સભાળની આવશ્યકતા હતી વેપારીઓ ભેગા થઇ અસુક માલની કિંમત વધારી દે અથવા કારીગરોની રોજી ઘટાડી દે તો તેમને ભારે દડ થતો ^૩ અસુક જગાએ કોઇ માલ વધી ગયો હોય તો બીજી જગાએ તેનું વેચાણ બંધ કરી બજારમાં માગણી અને છતનું પ્રમાણ નિયમિત કરાતું એક જાતનો માલ એકજ જગાએ ભેગો કરી વેચવાનો ધારો હતો તેમ ન કરનારને દડ થતો વેપારનો અધ્યક્ષ ખરાબ માલનું વેચાણ બંધ કરાવતો તે વખતે વેપારની ચીજો હાલ આપણે જાણીએ છીએ તે બધી હતી જેવી કે ખાણ અને જંગમની પેદાશ હાથીદાંત, અનાજ, માસ, ફૂલ વિગેરે વેપાર જલમાં તેમજ મથલમાં પણ થતો કૌટિલ્યના વખતમાં દક્ષિણ હિંદ તરફનો વપાર વધતો જતો હશે એમ લાગે છે કારણ કે અર્થશાસ્ત્રમાં “સ્થલમાર્ગોમાં હિમાલય તરફનો વધારે સારો” એવા આચાર્યના મતનો ઉલ્લેખ કરી કૌટિલ્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે માર્ગ દક્ષિણ તરફનો વધારે સારો, કારણ કે ધાબળા, ચામડા, થોડા, ગખ, હીરા, માણિક, મોતી અને સોના સિવાય બધી ચીજો દક્ષિણમાં પુષ્કળ મળે છે ^૪ જંગમ વસ્તુઓના વેચાણમાં એક વિચિત્ર રિવાજ નજરે પડે છે વેચાણ કર્યા પછી પણ તે રદ કરવાનો હક રહેતો હતો આ હક અખત્યાર કરવાને જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી ચીજો માટે જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી અવધિઓ હતી આ રીતે

વેપારીએ એક, ખેડુતે ત્રણ, ગોવાળે પાચ, ઝવેરીએ સાત રાતમા, ઢોરના વેચાણમા ત્રણ પખવાડીઆમા, અને માણસ (ગુલામ) ના વેચાણમા એક વરસમા આ હક અખત્યાર કરી લેવો જોઇએ એવો કાયદો હતો.^૧ સ્થાવર મિલકત વેચવા સબધી વેચાણની જૂઠ્ઠીજ રીત હતી પ્રથમ ખાનગી રીતે સ્થાવર મિલકતના વેચાણ સંબધી સાદુ થતુ હશે પણ તે પછી બધા વેપારીઓને ભેગા કરી હરરાજની માફક તે કિમત ત્રણ વખત બોલી સભળાવવાનો રિવાજ હતો જે કોઈ પહેલાની કિમતથી વધારે કહે તો તે મિલકત વધનારને મળે કિમતનો વધારો રાજમા જતો.^૨ આમા આપણે અગ્રક્યાધિકારનુ ખીજ જોઇએ છીએ પણ્યાધ્યક્ષે રાજ્યનો માલ પણ વેચાવવાનો હતો ખાણ, અરણ્ય વિગેરેની પેદાશ રાજ્યની હતી તેમજ ખેડુતો રાજભાગમા ધાન્ય પણ આપતા હતા તે માલ ખપાવવાનો ઉપર ઉલ્લેખ હશે એમ લાગે છે રાજ્ય વેપાર કરતુ હશે એમ લાગતું નથી.

ઉપર કહેલ છે કે કૌટિલ્યના વખતમા વેપારની શ્રેણીઓનુ બહુ જોર હતુ આ શ્રેણીઓ માત્ર વેપારનાજ નહિ પણ સમાજના બધારણના દૃષ્ટિબિન્દુએ પણ બહુ અગત્યની છે શરૂઆતમા જાણુવેલ છે કે કૌટિલ્યને વર્ણવ્યવસ્થા ઇષ્ટ છે પણ સમગ્ર સ્થિતિનુ અવલોકન કરતા સમજાય છે કે વર્ણવ્યવસ્થા ધધાની બાબતમા શિથિલ હતી લડવાનો ધધો આહ્વાણ અને વેશ્યો પણ કરતા હતા.^૩ વર્ણુથી સ્વતન્ત્રજ આ વખતે શ્રેણીની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમા આવતી હતી આ શ્રેણીઓ તે હાલની નાતોનુ મૂળ છે એની કલ્પના છે અને કૌટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર એ મતને સબળ ટેકો આપે છે એમ માઝ માનવુ છે શ્રેણીઓ બે પ્રકારની હતી કોઇ વાર્તા એટલે ધધો વેપાર કરીને રહેનારી અને કેટલીએક શસ્ત્રોપજીવી તેમા કાભોજ સુરાજૂ અને લત્રિયની શ્રેણીઓની ગણના વાર્તા અને શાસ્ત્ર ઉપર નભનારીમા કરી ં અને લિચ્છવી વૃજિક મલ્લક મદ્રક કુકુર કુરુ પાચાલ એ રાજશબ્દોપજીવી એટલે રાજ ભોગવનારી અથવા રાજચિન્હ ધારણ કરનારી શ્રેણીઓ છે વેપારમા આ શ્રેણીઓનુ ધણુ જોર હતુ તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ તે સિવાય કાયદામા પણ તેને ખાસ અનુગ્રહ બતાવેલ છે અમુક વખતમા કામ કરી આપવાનો કરગ શ્રેણી સાથે કર્યો હોય તો તે વખત પછી પણ

શ્રેણીને સાત દિવસ વધારે મળતા ^૧ રાજ્યને શ્રેણીઓથી ચેતતા રહેવું પડતું ચાણક્ય એક જગાએ પ્રશ્ન કરે છે કે સામાન્ય દૂધ માણસો રહેતા હોય તે દેશ સારો કે શ્રેણીવાળો સારો ? અને જવાબ આપે છે કે શ્રેણીવાળો નહિ સારો, ^૨ કારણ કે તેઓ આપત્તિ સહન કરતા નથી અને તુરત કોપે છે પૈસા ખૂટે ત્યારે કર્ષન વમન વિગેરે પ્રયોગ કરનારા કૌટિલ્યને શ્રેણીઓ નમતુ આપતી નહિ હોય એમ લાગે છે માટે જ તે ગામડામાં બહારની શ્રેણીઓને પેસવા દેવાની મનાઇ કરે છે અને છતાં શ્રેણીઓની જોડે સારાસારી રાખવાની બલામણુ કરે છે લશ્કર, મિત્ર અને પૈસાના લાભ કરતાં શ્રેણીની મૈત્રીનો લાભ વધારે સારો તે ગણે છે

શ્રેણીઓમાંથી હાલની નાતો નીકળી એના ધણા પુરાવા છે. શ્રેણી માત્ર વેપાર પૂરતી જ ઐક્ય રાખતી હતી એમ નથી પણ ખાનગી જીવનમાં પણ તેઓ એક સખધ રાખતી એકજ શ્રેણીના માણસો ભેગા રહેતા અને તેમને ભેગા રહેવાની સગવડ કરી આપવાની રાજ્ય પોતાની ધરજ સમજતુ શ્રેણીની આતર વ્યવસ્થાના કાયદા જૂદા હતા એમ લાગે છે હિસાબી ખાતાના અધ્યક્ષે શ્રેણીઓના કાયદા લખી રાખવાના હતા ^૩ શ્રેણીઓ પાસે મજબુ દ્રવ્ય પણ રહેતું હતુ તે સારા માણસને ત્યાં અનામત રહેતું અને વિપત્તિમાં શ્રેણીના માણસો તેનો ઉપયોગ કરી શકતા ^૪ શ્રેણીના કેઇ માણસ પોતાનુ કામ ન કરે તો પ્રથમ તેને ડંપકો આપી ખુટતા કામ પેટે બીજુ કાઇ કામ કરાવી લેવું પૈણ બીજુ વાર ચુનહો કરે તો તેનો દડ કરી તેને શ્રેણી બહાર કાઢી મૂકવો ^૫ એમ કૌટિલ્ય લખે છે વળી શ્રેણીમાં અદર અદર રોડી અને ખેડી વ્યવહાર ચાલતો હશે એમ લાગે છે કેઇ શ્રેણી મજબુત હોય અને વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હોય તો તેમાં શટકુટ કેવી રીતે કરાવવી તે વિષે ચાણક્ય કેટલીએક ચુક્તિઓ બતાવે છે ^૬ તે ઉપરથી આ બાબત સ્પષ્ટ દેખાય છે તે કહે છે કે તેમના મનમાં આકુ અવળુ ભરાવવુ, મતમાં કંકાસ કરાવવો, દાવા ઊભા કરવા અને પછી ઉમેરે છે કે હલકા કુલનાને કૂલાવવા કે તેઓ ઊંચા કુળના છે, ઊંચાઓનો હીન સાથેના બાણ્ય-વ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર બધ કરાવવો, અથવા હીનોને ઊંચા સાથે બાણ્ય અને લગ્નના વ્યવહારમાં જોડવા, અથવા ઊંચા કુલથી અથવા

શૌર્યથી જેમને જે જે સ્થાનો મળ્યા હોય તે તે સ્થાનો બિધા અવળા કરી નાખવા અને એવી રીતે ફાટફૂટ કરી રાજ્યને નબળાતો પક્ષ લઇ કલહ કરાવી શ્રેણી તોડાવવી ૧ આવી રીતે એકત્ર નિવાસ, એક ધર્મ, મનુષ્ય દ્રવ્ય, સ્વતંત્ર આતર વ્યવસ્થા, શ્રેણી બહાર કાઢી મુકવાની સજા, ભાણુવ્યવહાર, લગ્નવ્યવહાર, અને લગ્ન તથા ભાણુવ્યવહારમાં હલટો કમ દાખલ કરાવી શ્રેણી તોડવાની રીત એ સર્વે હાલની નાતની મસ્થાઓના ચિહ્નો છે અલબત્ત હજુ તે વખતે હાલની નાતના જેવા મજબૂત બધારણો નહિ થઇ ગયા હોય પણ હાલની નાતની શરૂઆત આપણે શ્રેણીમાં જોઈએ છીએ ૨

જો આ અનુમાન ખરૂં હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે હાલની સ્થિતિ-વ્યવસ્થાનું મૂળ વર્ણશ્રમ નથી, પણ વેપારની સગવડ છે અને વર્ણવ્યવસ્થા ધર્મની બાબતમાં ચાણુક્યના કાલમાં પણ શિથિલ હતી અહીં એ લખવાની જરૂર છે કે ચાણુક્ય સ્થિતિ શબ્દ ધણી જગ્યાએ વાપરે છે પણ તે સગાના અર્થમાં વાપરે છે

દરેક સમાજમાં સામાજિક ધર્મયુદ્ધિ કેટલી છે તે ઉપર તે સમાજની પ્રગતિ આધારી શકાય છે આ દૃષ્ટિથી જોતા કૌટિલ્યના પ્રસંગે સામાજિક કર્તવ્યયુદ્ધિ જાણી પ્રકારની લાગે છે આપણે જોઈ ગયા કે કૌટિલ્યના સમયમાં આગતો ઘણો ભો હતો આગના સમયમાં દરેક માણસની આગ એકલવવા જવાની ફરજ હતી ૩ તેજ પ્રમાણે રેલમાંથી ડૂબતા માણસોને બચાવવાની દરેક ગામના માણસની ફરજ હતી અને તે ફરજ ચૂકે તેને દડ થતા વાધવી પણ બચાવવાની ફરજ હતી ૪ સર્વના હિતની વાત જો કોઈ એક માણસ કહેતો હોય તો બધાએ તે પ્રમાણે કરવાની ફરજ હતી ૫ તેવીજ રીતે સર્વના ઉપયોગનું મકાન કરવામાં પોતાના ભાગ પ્રમાણે કરવાની પણ દરેકની ફરજ હતી ૬ દેશના હિતને માટે અથવા જાહેર રમ્ના ઉપર ઉપયોગી મકાન કરાવે અથવા ગામની શોભા અથવા રક્ષા માટે જેઓ ભોગા થઈ કંઈ કામ કરે તેમનું ગણ્ય એ પ્રિય કરવું એમ કૌટિલ્ય કહે છે ૭ તે જનારા માણસો નગરમાં કે નગરની બહાર કોઈ વાયવ થએલને, પ્રાણનાશક હથિયાગવાળાને, અતિભાર

૧, ૧૧, ૧, ૨ બગાળામાં બ્રાહ્મણની સુખ્ય નાતોને શ્રેણી કહે છે એ પણ એક વધુ પુરાવો છે

૩ ૨, ૩૬ ૪ ૪, ૩ ૫ ૩, ૧૦ ૬ ૩, ૮

ઉપાડી લઈ જનારને, છાના ચાલનાગને, ઘેનમા પડેલાને જીવે તો તેમને પકડી લે એવો ધારો હતો ? નજીકમાં કોઈ માણસ આપત્તિ માં પડેલ હોય અને તેને મદદ ન કરે તેને સજા થતી ? આ બધા કાયદાઓ એવા છે કે સમાજનો મોટો ભાગ મુખ્યત્વે આવા વિચારનો ન હોય તો તુરત નિષ્ફળ જાય અને ચાણક્યે આને કાયદામાં રાખેલ છે એ એમ ખતાવે છે કે તે વખતના સમાજમાં સામાજિક કર્તવ્યબુદ્ધિ સામાન્ય રીતે ઉત્તમ પ્રકારની હશે.

સામાન્ય સમાજ સબધી આટલી બાબતોમાં આપણે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ચિન્ન જોઈએ છીએ ત્યારે બીજી બાજુ કેટલીએક બાબતમાં આપણે દોષ પણ જોઈએ છીએ કૌટિલ્યના વખતમાં પણ અત્યંત તર્કનો અન્યાય શરૂ થઈ ગયો હતો ગામ વસવામાં ચાણક્યોને દર રાખવા એવો કૌટિલ્યનો નિયમ આપણે જોઈ ગયા બીજી એક જગ્યાએ કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી અન્નાવસાયીનો ઉલ્લેખ કરે છે જે એમ ખતાવે છે કે અત્યંતે તે ચાણક્યની બહાર ગણતો હતો આવીજ રીતે કૌટિલ્યના સમયમાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા બીજા એક દોષની શરૂઆત થએલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ દરેક સમાજ સ્ત્રીઓને કેટલું માન આપે છે તે ઉપરથી તેની સંસ્કારિતાનું માપ થઈ શકે છે આ રીતે જોતા આપણે એક બાજુ સ્ત્રીઓનું સમાજમાં વણ માન હોય એમ જોઈએ છીએ, અને બીજી બાજુ તેની સ્વતંત્રતા તરફ સમાજને કંઈક ધ્યાન શરૂ થઈ હોય એમ પણ જોઈએ છીએ.

સ્ત્રીની સ્થિતિનો પ્રશ્ન હમેશા લગ્નસંસ્થા સાથે નિકટ સબધ ધરાવે છે એને એ સિવાય પણ તે સમયની લગ્નસંસ્થાઓ આપણે જાણવી જોઈએ માટે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન લગ્નની હકીકતથી શરૂ કરીશું. કૌટિલ્યે ૧૨મે વર્ષે સ્ત્રીને અને ૧૬મે વર્ષે પુરૂષને વ્યવહારપ્રાપ્ત ગણેલ છે અને વ્યવહારમાં પ્રથમ સ્થાન વિવાહને તે આપે છે તે વખતથીજ વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષને પરસ્પર શુશ્રૂષાનો^૪ હક પ્રાપ્ત થાય છે^૫ જૂના કાલથી ચાલતા આવેલા આઠ પ્રકારના વિવાહો કૌટિલ્ય સ્વીકારે છે તેમાં પહેલા ચાર

૧ ૨, ૩૬ ૨ ૩, ૨૦. ૩ ૩, ૧૮

૪ લગ્નના હક પૂરા કરવાના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયેલ છે ૫ ૩, ૩

બ્રાહ્મ પ્રાણપત્ય આર્થ દૈવને તે ધર્મ્ય વિવાહ ગણે છે અને બાકીના ગાન્ધર્વ આસુર રાક્ષસ પૈશાચને અધર્મ્ય ગણે છે આ છેલ્લા ચાર અનાયોના વિવાહો હશે, પણ તેમા કૌટિલ્યના વખતમા કાયદાનું તત્ત્વ એટલું દાખલ થયેલું હતું કે તેમા પણ માળ્યાપ અથવા તેમાથી જે જીવતું હોય તેની કે પછી છેવટ કન્યાની પોતાની સમતિ હોય તો તે કાયદેસર લગ્ન ગણવું કૌટિલ્ય કહે છે કે પક્ષકારો ખુશી હોય તો કાયદાનો પ્રતિષેધ નથી ૨ એટલે કૌટિલ્યના વખતમા વિવાહ એક બાબતુ ધર્મસસ્કાર ગણાતો હતો અને બીજી બાબતુ હાલ પશ્ચિમમા ગણાય છે તેમ વ્યવહાર-કરાર પણ ગણાતો હતો તે એટલે સુધી કે વેચાણના વ્યવહારો રદ કરવાના પ્રકરણમા વિવાહ રદ કરવાનો કાયદો પણ સાથે સાથે લખેલો છે ૨ ખરી રીતે આ આર્થ અને અનાર્થ વિવાહના ગિવાળેનો વિકાસ જૂદી જૂદી દિશાઓમા થયેલો નજરે પડે છે આર્થ વિવાહમા સ્ત્રીધન ઉપર સ્ત્રીને ઘણું ઝોછો હક છે પતિ સ્ત્રી ધનનો ઉપયોગ કરી શકે છે પણ ગાન્ધર્વ અને આસુર વિવાહમા જે ઉપયોગ કર્યો હોય તો બાળ સાથે પાછું આપવું પડે અને રાક્ષસ અને પૈશાચમા એવો ઉપયોગ ચોરી બરાબર ગણાય છે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીધન નક્કી કરવામા આવતું પણ તેજ વખતે અપાતું નહિ પતિના મરણ પછી તે સ્ત્રીને મળતું પતિના મરણ પછી જે સ્ત્રી ધર્મકામ રહી પતિનું ધરજ સેવે તો તેજ વખતે તેને પૂતિ તરફથી મળેલ ધન તથા સ્ત્રી-ધન બધું મળતું પણ જે તેમ ન કરવું હોય તો નિવેશન કાલે તેને સ્ત્રીધન મળે પણ જે પુત્રવતી હોય તો સ્ત્રીધન પણ ન મળે. અને સ્ત્રીધન દિકરાઓને જાય ધર્મકામ રહે તોપણ સ્ત્રી પોતાના આયુષ્ય સુધી સ્ત્રીધન ભોગવી શકે તે પછી દાયાદોને જાય ધર્મકામ રહે તોજ પતિનો ભાગ ભોગવી શકે નહિતો કાંઈ પ્રસંગે પતિનો ભાગ નજ મળે

આર્થ અને અનાર્થ વિવાહોના ગિવાળેનો બીજો તફાવત મોક્ષના વિષયમા આપણે જોઈએ છીએ ધર્મ્ય વિવાહોમા મોક્ષ એટલે છેડાછટકો મળી શકતો નહિ પણ બીજા ચાર વિવાહોમા મળી શકતો કૌટિલ્ય કહે છે કે સ્ત્રીને પુરૂષ ન ગમતો હોય કે પુરૂષને સ્ત્રી ન ગમતી હોય તો એટલાજ ઉપરથી મોક્ષ અપાય

નહિ, પરસ્પર દ્વેષ હોય તોજ મોક્ષ અપાય, પણ આગળ વધારે છે કે સ્ત્રી તરફના ભયથી પુરુષને મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને વિવાહ વખતે જે આપેલ હોય તે આપીને મોક્ષ લેવો જોઈએ પણ સ્ત્રીને એવા કારણથી મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને સ્ત્રીધન ન મળે^૧

આવેજ એક વિશેષ તકાવત આગળ કહ્યું તેમ લગ્ન રદ કરવા સબંધમાં છે પહેલા ત્રણ જોયા વર્ણોમાં પાણિગ્રહણ પહેલાજ લગ્ન રદ કરી શકાતું અને શરૂઆતમાં પણ જ્યાં ધર્મ્ય વિવાહ હોય ત્યાં એજ નિયમ હતો તે સિવાય લગ્ન પહેલાના સ્ત્રીના અપકૃત્ય માટે લગ્ન રદ કરી શકાતું પણ અભિજ્ઞત એટલે જોયા કુળના માણસો સબંધમાં કોઈ પણ પ્રસંગે લગ્ન રદ કરી શકાતું નહિ આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લગ્ન અને કુલધર્મોમાં હલફી ગણાતી વર્ણો જાતી વર્ણોનું અતુકરણ કરવા માડી હતી

આવી રીતે આપણે જોયું કે આર્ય અને અનાર્ય વિવાહોનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે આર્યવિવાહોમાં લગ્ન સબંધ આમરણાન્ત છે ત્યારે અનાર્યોમાં તે સબંધ પક્ષકારની ઇચ્છા મુજબ રદ કરી શકાય એવી છૂટવાળો છે પણ નિવેશની છૂટમાં એમ નથી. એ છૂટ સર્વને છે શૂદ્ર વૈસ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની ભાર્યાઓ જો અપ્રજાત હોય તો એક વરસ અને પ્રજાત હોય તો તેથી અધિક સમય પતિની રાહ જોઈ અન્ય પતિ કરી શકે આ પ્રમાણે સ્ત્રીના ભરણ પોષણની વ્યવસ્થા કરી હોય^૨ કે ન કરી હોય, પતિના સમાચાર કાંઈ મળ્યા હોય કે ન મળ્યા હોય, બ્રાહ્મણ પતિ અધ્યયન માટે ગયો હોય, ભાર્યા પ્રજાત હોય કે અપ્રજાત હોય તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય રાહ જોવાની જૂદી જૂદી અવધિઓ ઠરાવે છે તે પછી ધર્મસ્થો તેનો છુટકારો કરે અને તેઓ બીજને પતિ કરી શકે પતિ દીર્ઘ પ્રવાસે ગયેલ હોય, સન્યાસી થયેલ હોય, કે મરી ગયેલ હોય ત્યારે અપ્રજાત હોય તો સપ્ત તીર્થ અને પ્રજાત હોય તો એક વરસ રાહ જોઈ પછી પતિના ભાઈને પરણે સરખા નજીક વધારે ભાઈઓ હોય તો તેમાંથી જે ધાર્મિક હોય તેને પસંદ કરે અહીં આપણે હાલના દેરવડુ વાળવાના રિવાજને જોઈ શકીએ છીએ આ લગ્નની છૂટનું કારણ કૌટિલ્ય કહે છે કે તીર્થોપરોધ એજ ધર્મવધ છે^૩ એજ કારણથી બ્યારે બાપ સ્ત્રીધર્મમાં આવેલ કન્યાને પરણાવવાની

ગણન કરે સારે તેવી કન્યા સાથે તુલ્ય પુરુષ ગમન કરે તેને કૌટિલ્ય ગુન્હો ગણતો નથી ૧

પુરુષ એકી વખતે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણી શકે એવા રિવાજનો ઉલ્લેખ પણ અર્થશાસ્ત્રમાં છે પણ આ રિવાજનું કૌટિલ્યે કષ્ટક નિયમન કરેલ છે સ્ત્રી જો વન્ધ્યા હોય તો આઠ વરસ અને કન્યાપ્રસવિની હોય તો દશ વર્ષ ગાઢ નોંધા પછી બીજી પત્ની કરી શકાય તેમ ન કરે તો સ્ત્રીધન આપી દેવું પડે અને ૨૪ પણ દંડ થાય, પણ આ પ્રમાણે સ્ત્રીધન આપીને અને સ્ત્રીઓને વૃત્તિ બાધી આપીને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પુરુષ પરણી શકે કારણ કે **પુત્રાર્થાં હિ સ્ત્રિય સ્ત્રીઓ** તો પુત્રને માટેજ છે ૨

આપણે પ્રથમ જોયું કે સ્ત્રીને ૧૨મે વરસે અને પુરુષને ૧૬મે વરસે કૌટિલ્ય વ્યવહારપ્રાપ્ત ગણે છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે ૧૨ વરસે કન્યાને પરણાવી દેવીજ જોઈએ કૌટિલ્યના વખતમાં સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કન્યાના લગ્ન થતા હતા એવા અનેક પુરાવા છે આપણે ઉપર જોયું કે પરણ્યા પહેલાના દુષ્કર્મ માટે લગ્ન રદ કરી શકાતા હતા જે એમ સૂચવે છે કે મોટી ઉંમરે લગ્ન થતા હશે તેમજ ઋતુપ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાને ત્રણ વર્ષ થયા હોય કે તેથી વધારે થયા હોય તો સ્ત્રીગમનનો દોષ નથી એમ કૌટિલ્ય કાયદો કરે છે તે પણ એજ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે પણ ઋતુપ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાને પરણાવવી જોઈએ એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સમાજનો હતો^૩ એમાં શંકા રહેતી નથી

સ્ત્રીની પરાધીન જિથિતિ આપણે લગ્નને અગેજ કેટલીએક તો જોઈ પત્ની તરીકે પણ કુટુંબમાં આપણે તેજ સ્થિતિ જોઈએ છીએ સ્ત્રીને વિનયમાં લાવવા માટે “નગ્ન, વિનગ્ન, અપગ, નપીરી, નમાધ” વિગેરે શબ્દો સંબોધવાની કૌટિલ્ય ના કહે છે પણ ખપાટ, દોરડું કે હાથથી મારવામાં તે દોષ જોતો નથી પોતાની મરજી પ્રમાણે હરવા ધરવાની પણ તેને છૂટ ન હોતી દિવસે કોઈ સ્ત્રીને મળવા કે વિહાર માટે પત્નીબહાર જાય તો તેનો દંડ થતો શક્તિસ્થાને કોઈની સાથે બોલવા માટે તેને પાંચ ફટકા મારે અને ફટકા દીઠ એક પણ આપીને તે છૂટી શકે ૪ ભય સિવાયને પ્રસંગે સ્ત્રી પતિના વર બહાર જાય તો તેને દંડ થતો અને કલ્પા ઉપરવટ થઇને તેમ

કરેલ હોય તો બમણો દડ થતો ધણીની રજ સિવાય કાંઈ માલ વેચાતો લે તોપણ દડ થતો આ નિયમો પહેલા કરતા કૌટિલ્ય વધારે સખત કરે છે “આચાર્ય કહે છે કે ‘પતિના સગા, કોઈ શ્રીમત માણસ, આમિક, બિક્ષુકી વિગેરેમાથી કોઈને ત્યા જવામા દોષ નથી’ ત્યારે કૌટિલ્ય એટલી છૂટનો પણ નિષેધ કરે છે અને કહે છે કે ‘એ લોકો પણ સારા છે એમ શા ઉપરથી માનવું ?’” આ ઉપરથી લાગે છે કે કુટુંબમા સ્ત્રીની છૂટ ઉપર વધારે દાખ એસાડવાનું કૌટિલ્યના સમયમા વલણ હતું

આ પરાધીનતા લક્ષમા રાખીને કાયદાએ સ્ત્રીનું ખાસ રક્ષણ પણ કરેલ છે તે પણ ભૂલવું જોઈએ નહિ પુરુષ નવી પત્ની કરી શકે છે અને સ્ત્રી નવો ધણી કરી શકતી નથી એ ધ્યાનમા રાખી અશુશ્રૂષા માટે સ્ત્રી કરતા પુરુષને બમણો દડ છે ૨ એજ કારણથી કન્યાના દોષ છાના રાખી પરણાવનાર કરતા વરના દોષ છાના રાખી પરણાવનારને પણ બમણો દડ છે ૩ પત્ની ઉપર ખોટો અમુક પ્રકારનો આરોપ મૂકનાર પતિનો પણ દડ થતો ૪ અને જો કે મોક્ષનો હક દરેક વિવાહમા નહોતો પણ નીચ થયેલ, પરદેશ ગયેલ, રાજન-પરાધી પ્રાણહનતા અને કલીબ પતિનો ત્યાગ કરવાનો સ્ત્રીને પણ હક હતો ૫

આગળ જોયું કે સ્ત્રીઓને પતિનું ધન છોડીને બહાર જવાનો હક નહોતો કૌટિલ્ય એક બીજી જગ્યાએ ૬ અનિષ્કાસિની એટલે બહાર ન જનારી સ્ત્રીઓનો ઉત્કેષ કરે છે ધરના બારી બારણા સામસામા ન રાખવા એવો નિયમ આપણે જોઈ ગયા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સમાજમા અમુક ઊંચી સ્થિતિવાળાઓની સ્ત્રીઓ બહાર નહિ નીકળતી હોય અને કંઈક પડદા જેવી રૂઢિ પ્રચલિત હશે બધા સ્ત્રીઓને સામાજિક વ્યવહારથી દૂર રાખવામા આવે છે ત્યા ગણિકાની સંસ્થા અસ્તિત્વમા આવે છે એમ આપણે આયેન્સના સમકાલીન ઇતિહાસમા જોઈએ છીએ આપણા સમાજમા પણ એજ સ્થિતિ હતી કૌટિલ્યના સમયમા ગણિકાઓનું જૂદું ખાતું અને તેનો જુદો અર્થ જ રહેતો દરબારમા ગણિકાઓ રખાતી તે ગીત, વાદ્ય, પાક્ય, નૃત્ય, નાટ્ય, અલર, ચિત્ર, વીણા, વેણુ મૃદંગ,

વિગેરેની કલામા પ્રવીણ રહેતી. રાજ્ય તેમનો ચાર તરીકે ઉપયોગ પણ કરતું તેમના ગુન્હા સંબધી જૂદોજ કાયદો હતો.^૧

કુટુબમા આપણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત જોઈ પણ તે સિવાય સમાજની વ્યક્તિ તરીકે તેનું ધણું માન હતું સ્ત્રી બાલ વૃદ્ધ વિગેરેના દાવા પહેલા સાબળવા એવો કૌટિલ્યનો ધારો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ સૂત્ર આપવા માટે સ્ત્રીઓ સુત્રાધ્યક્ષ પાસે જાય તેમની સાથે બીજી વાત કરવાની કે તેમના મો સામુ જોવાની અધિકારીને મના હતી^૨ વાકુપાર્શ્વ એટલે સામાન્ય નિન્દામા પરસ્ત્રીની નિન્દા કરવા માટે બન્યો. દૃણ્ડ કરાવેલો છે.^૩ અને દડપાર્શ્વમા પણ તેમજ છે અદાલતમા ધણી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લેણાનો દાવો ન કરી શકતો તેમજ સ્ત્રીના દેવા માટે પુરૂષ જવાબદાર હતો પણ પુરૂષના દેવા માટે સ્ત્રી જવાબદાર નહોતી^૪ ગુન્હાની કચલત કરાવવા માટે શકદારને રીબાવવા સંબધી કાયદામા મર્લિણી અને સુવાવડી માટે અપવાદ કરેલો છે અને સામાન્ય રીતે બને ત્યાં સુધી પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી સત્ય કઠાવવું એમ છે^૫ આ બધું છતાં કુટુબના અપગ્રહ માટે સ્ત્રીને જહરમા ચાડાલ પાસે શટકા ભરાવવાનો ચાલ હતો એ એમજ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સ્ત્રીનો પ્રથમ તિરસ્કાર કુટુબમા થયો છે

કૌટિલ્યના સમયનું એવું બીજું પણ એક અનિષ્ટ દાસમસ્થા એટલે ગુલામગીરીનું છે તેની સમકાલીન બીજી સંસ્કૃતિઓમા પણ આ સ્થિતિ હતી તથા જ્યાં આનું મસ્થા તરીકે સ્વીકાર નથી થયેલો હોતો ત્યાં ગુલામગીરીનો જીલમ ઉલટો વધારે હોય છે એમ આપણે ઇંગ્લેડના ૧૮ મા સૈકાના ઇતિહાસથી જાણીએ છીએ એટલે અહીં આપણે તેની વિશેષ નિન્દા કરવાની જરૂર નથી તેમા પણ કૌટિલ્યના વખતમા દાસને મુક્તિ આપવા તરફ નાવદાનું આપણે સ્પષ્ટ વલણ જોઈ શકીએ છીએ સામાન્ય રીતે મ્લેચ્છોજ પોતાના ફરજદો દાસ તરીકે વેચતા, કૌટિલ્ય કહે છે કે “આર્યને દાસપણ હોય નહિ” માત્ર કોઈ કુટુબની આપત્તિને લીધે કે દડ કે હુકમનામાના નાણા ભરવાને કે લડાઈમા જીતાવાથીજ આર્યને દાસ થવાનો પ્રસંગ આવતો પણ તે પછી લેણી રકમ વાળી આપવાથી મુક્તિ મળતી દાસની પણ પ્રજા આર્ય એટલે મુક્ત ગણાતી દાસને પણ ખાનગી કમાણી ભેગી કરવાનો તેમજ વારસો લેવાનો અને દેવાનો હક હતો

દાસ પાસે ગદુ કામ કરાવવા માટે શેઠને શિક્ષા થતી દાસીનું શીલ સાચવવાને કાયદાએ કાળજી ધરાવેલી છે શેઠ દાસીથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરે તો તે પ્રજા અને દાસી બંને સુકૃત થતા ચાર વર્ણુમાથી કોઇ પણ બાળકને દાસ તરીકે વેચનારને સજા થતી

આ સિવાય દરેક સંસ્કૃત પ્રજાના શાપ રૂપ મધપાન અને ઘૂત એ બંને દોષો કૌટિલ્યના સમયમા હતા રાજ્યે આને કેવળ બધ કરવાને બદલે તેનું નિયમન કરેલ હતું અને તેમાથી ઉપજ મેળવવાનું પણ કરેલ હતું જૂની જૂની જાતના મધ વેચવાના પરવાના અપાતા બધા લોકો, આર્યો અને અનાર્યો પણ, સુરા પીતા કોઇ વધારે પી ન જાય તેની જવાબદારી વેચનારને શિર હતી, અને બંને ત્યા સુધી પીઠા ઉપરજ પાવાનો ધારો હતો પીઠા અત્તર, ગધ, માલ્ય વગેરેથી શણગારાતા અને આખા કુટુંબને તથા સ્ત્રીપુરુષોના બેઠાને પીવાને જૂદા જૂદા ઝોગડા તથા બેઠકો તેમા રખાતી પીનારની કાંઈ ચીજ ખોવાય તો વેચનારે ભરી આપવી પડતી અને તેટલોજ તેનો દડ પણ થતો, ખાતમી મેળવવાને માટે ચારોને આ બહુ અનુકૂળ જગા હતી તહેવારોને દિવસે રાજ્યમા અમુક રકમ આપી ખાનગી દારૂ બનાવવાની છૂટ હતી આ ખાતાનો સુરાધ્યક્ષ હતો અને કોણ કોણ ગળા ઉપરાત દારૂ પીએ છે તેની તે છૂપી નોંધ રાખતો આવીજ રીતે ઘૂતનો પણ અધ્યક્ષ રહેતો બધાઓએ એકજ જગાએ આવી ઘૂત રમવાનું હતું પાસા રાજ્ય તરફથી પૂરા પાડવામા આવતા અને તેનું, તેમજ પાણી વગેરે પૂર પાડવામા આવે તેનું પણ બાહુ લેવાનું

કૌટિલ્યના વખતની સમાજસ્થિતિ જરા લગ્નાણુથી જોઈ હવે આપણે તેના વખતના કાયદાઓ ટુકમા જોઈ જઈએ પ્રથમ કામ ચલાવવાની રીત જોઈએ

રાજકારોબાર માટે ૮૦૦ ગામે એક અધ્યાનીય, ૪૦૦ ગામે એક દ્રોણુમુખ અને ૧૦ ગામે એક સમ્રહણુ રાખવામા આવતું. ત્યા તથા જનપદ વિભાગની સધિઓ ઉપર દાવા કરવાની અદાલતો હતી તેમા ત્રણ ન્યાયાધીશો જેઓ ધર્મસ્થના નામથી ઝોળખાતા તે અને ત્રણ રાજના અમાત્યો દાવા સાબળતા પ્રથમ વાદી દાવો દાખલ કરવા આવે એટલે વરસ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, દેવાની રકમ, વાદી પ્રતિવાદીનો દેશ, રહેવાની જગા, જાતિ, ગોત્ર, નામ વગેરે

નોધી લેવાતા પછી પક્ષકારોની બુઝાનીઓ મુકદ્દમાને માટે જરૂરની હોય તે પ્રમાણે લેવાતી પ્રતિવાદીને પોતાનો જવાબ તૈયાર કરવાને ત્રણ અથવા સાત રાત્રિઓ મળતી, પણ વાદીએ તુરત જવાબ આપવો જોઈએ કાગળ કે તે પોતાના મુકદ્દમાની હકીકત જાણે છે કલહ, સાહસ (લૂટ) અને વેપારીઓના સંધોના દાવા સિવાય પ્રતિવાદીને સમો દાવો કરવાની છૂટ નહોતી દાવો સાક્ષીઓથી સાબીત કરવો જોઈએ સાક્ષીઓને બોલાવવાનું ખરચ વાદી આપતો.^૧ નજીકના સાક્ષીઓ પક્ષકારો પોતે બોલાવતા પણ દૂરના સાક્ષીઓ અથવા જાતે હાજર ન થાય તેવા સાક્ષીઓને ન્યાયાધીશો બોલાવી આપતા.^૨ ચારેય વર્ણના સાક્ષીઓને જૂદી જૂદી જાતના સાગન્દ અપાતા સાળો, ભાગીદાર, લેણુદાર, દેણુદાર, સજ્જ થયેલ માણસો વગેરે સાક્ષીઓ થઈ શકતા નહિ તેમજ રાજા પોતે અને વેદ્ય બ્રાહ્મણ પણ સાક્ષી થઈ શકતો નહિ તેમજ પતિત, ચડાલ, અન્ધ, બધિર, સ્ત્રી, ગજપુરુષ પણ સાક્ષી થવાને અનધિકારી હતા સામાન્ય રીતે ત્રણ સાક્ષીઓની જરૂર ગણાતી બન્ને પક્ષને મ મત હોય તેવા બે સાક્ષીઓથી ચાલે ઋણુમા એક સાક્ષી ચાલે નહિ^૩ પણ ફોજદારી કામમા ચાણુક્ય વિના સાક્ષીએ પણ આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી સજ્જ કરવાના મતનો છે આચાર્ય કહે છે કે કલહમા જે પહેલો રસિયાદ કરના આવે તે છતે ત્યા કૌટિલ્ય કહે છે કે છતવાનો આધાર સાક્ષીઓ ઉપર છે, અને સાક્ષીઓ ન હોય તો ઇજ્જની નિશાની ઉપરથી અનુમાન કરવું જોઈએ ધાતની રસિયાદનો જવાબ ન આપી શકે તો તરત સજ્જ થતી^૪ તહોમતદારને પણ બચાવમા સાક્ષીઓ રજુ કરવાનો હક હતો^૫ દાવામા પક્ષકાર કે સાક્ષી બોલુ બોલે અથવા વહેમ પડે તેવું બોલે કે તેવા ચિન્ને તેમના આચરણુમા દેખાય તો તે પરોક્ત નામનો ગુન્હો ગણાતો અને તેને માટે પક્ષકારનો દાવો રદ જતો અને સાક્ષીને દડ થતો. સસ જાણુવાને માટે અહીં પણ ચાર પુરૂષોનો ઉપયોગ થતો.

કાયદામા મુખ્ય વિષય વ્યવહાર એટલે હરેક પ્રકારના વહીવટ સંબંધી છે દરેક પ્રકારનો વ્યવહાર પૂરો કરવો જોઈએ, એટલે વેચાણ દાન કરાર વિવાહ સર્વ કલા પ્રમાણે પૂરા કરવા જોઈએ તેમા જે

જૂદા જૂદા અપવાદો મૂકાયા છે તે કાયદાનો જાણી પ્રતિનો વિકાસ બતાવે છે પ્રથમ તો એકાન્તમાં, વરની અદર, રાત્રે, અરણ્યમાં કે છલથી કરેલ વ્યવહાર કાયદાવિરુદ્ધ ગણાયો પછી તે અપવાદના પણ અપવાદ મૂકાયા જેમકે વારસાની વહેંચણી અનામત કે લગ્ન સંબંધી વ્યવહાર ધરની અદર કર્યો હોય, જેઓનો ધંધો રાત્રે ચાલતો હોય તેમણે રાત્રે કરાર કર્યો હોય તો તે કાયદેસર ગણાય તે ઉપરાંત વળી બાલક, વૃદ્ધ, કુટુંબનો અધિકારી પુરૂષ, વ્યસની વગેરેએ કરેલો વ્યવહાર પણ ગદ હતો તેમજ અધિકારીએ કરેલ હોય પણ કરતી વખતે તે કુદ્ધ, આર્ત, ઉન્મત્ત કે ગૃહીત^૧ હોય તો પણ વ્યવહાર રદ જતો^૨ વળી કૌટિલ્ય કહે છે કે કોઈ માણસ રેલમાં તણાતો હોય અથવા આગમાં સપડાયો હોય તેવી સ્થિતિમાં પોતાના રક્ષકને પોતાની સર્વ મિલકત પુત્ર, પત્ની, દાસ વગેરે બચાવવાને માટે આપે તો તે વ્યવહાર અમલમાં આવે નહિ, પણ કુશલો ઠરાવે તેટલુંજ રક્ષકને મળે અને જ્યાં જ્યાં મદદ આપ્યાના પ્રસંગો હોય ત્યાં ત્યાં આજ નિયમ લાગુ પડે^૩ તેમજ કોઈ પણ ભયથી આપેલ દાન ચોરી ગણાય^૪ આ બધા નિયમોનો વિચાર કરતા વ્યવહારના હાલના કાયદાના સર્વ બીજો આવી જાય છે તે વખતના વેચાણના વ્યવહારોમાં ખાસ જાણવા જેવું એ છે કે માલ ખરાબ હોય તો માલની જાત પ્રમાણે નક્કી કરેલ અવધિની અદર વેચાણ રદ કરી શકાતું^૫ આજ નિયમ દાનને પણ લાગુ પડતો^૬ દાન દેવાનું વચન બધન-કારક હતું એટલે કે દાનના વચનથી ઋણ પેદા થતું પણ આ રદ કરવાની છૂટ આપ્યાથી કાયદો નિર્વાહિયોગ્ય થતો નહિ તો તે વખતના દાનોમાં તો સર્વસ્વ, પુત્રદાન અને આત્મા પણ અપાઠ જતા પણ અસાધુને આપેલ દાન તેમજ ભયદાન રદ કરવાની સત્તા હતી. પક્ષકારોને હાનિ ન થાય એવી રીતે કુશલોએ આ વ્યવહારો રદ કરી આપવા એમ કૌટિલ્યે ઠરાવેલ છે લગ્ન અને પુનર્વિવાહ સંબંધીના કાયદાઓ આપણે સમાજને અગે જોઈ ગયા છીએ વારસાની વહેંચણીમાં જૂદા જૂદા વર્ણના મકરોચી થતા જૂદા જૂદા પ્રકારના પુત્રોના નામો તથા તેમને કેટલો વારસો મળે તે, તથા અમુક મિલકત અમુક વર્ણમાં જ્યેષ્ઠ કે કનિષ્ઠનેજ મળે એ નિયમો સિવાય

કાષ્ઠ ખાસ જાણવા જેવું નથી ^૧ સ્થાવર મિલકત સખધી તકરારો સ્થાનિક અથવા પડોશના સાક્ષીઓથી પતાવવી જોઈએ ^૨ નવાણા ચરો ભાગવાને માટે, રસ્તાઓનો ઉપરોધ કરવાને માટે, ઢોરોના અતિક્રમણને માટે પણ આ ધર્મસ્થોળ દડ કરતા ઋણ સખધી કાયદો જોતા લાગે છે કે તે વખતે વ્યાજનો દર બહુજ આકરો હતો દર વરમે દર સેકડે ૧૫ ટકા તે ધર્મ્ય, ૬૦ ટકા તે વ્યાવહારિક, ૧૨૦ ટકા તે જગલવામીઓનું અને ૨૪૦ ટકા સમુદ્રગમન કરનારાનું વ્યાજ હતું તેથી વધારે લે તેનો દડ થતો, પણ દીર્ઘસત્ર-મા રોકાયેલ, વ્યાધિવાળા તેમજ અભ્યાસ માટે પરદેશ ગયેલા ઉપર વ્યાજ ચડતું નહિ અમુક મિથિતિમા દામદુપટ પણ લાગુ પડતું. સામાન્ય રીતે એકજ દેવાદાર ઉપર એકી સાથે એકજ દેવાનો દાવો થઈ શકતો જોડતો અને રાજપુરુષો કર્મકાલે ઋણને માટે પકડી શકાતા નહિ. તેમજ પતિના દેવા માટે સ્ત્રીને પણ પકડી શકાતી નહિ અનામત અને ગીરો સખધી પણ કાયદો હતો દાસ અને ભાડે રાખેલા માણસોનો કાયદો જૂરો હતો

આ દિવાની સિવાય ફેજદારી પ્રકારના ગુન્હાઓ પણ ધર્મસ્થો સામળતા તેમા પ્રથમ સાહસ એટલે લૂટ છે ચોરી પણ તેના પેટામાજ આવી જાય છે હુદ્ર દ્રવ્યની ચોરી માટે ૧૨ થી ૨૪ પણ-નો સ્થૂલ દ્રવ્ય માટે ૨૪ થી ૪૮ પણનો, અને તેથી વધારે કિમત-ની ચીજોની ચોરી માટે ૪૮ થી ૯૬ પણનો દંડ થતો આ છેલ્લાને પ્રથમ સાહસદંડ કહેલ છે તે પછી ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનાને મધ્યમ અને ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનાને ઉત્તમ સાહસદંડ કહેલ છે તે ઉપરાત વાહુપારખ્ય એટલે શરીર, પ્રકૃતિ, શ્રુત, વૃત્તિ વગેરેની નિન્દા કે મજકરીના ગુન્હા અને દંડપારખ્ય એટલે જેમા સ્પર્શ કરવો, મારવું અને વ્યથા કરવાના ગુન્હા આવી જાય છે તે તથા દૂત સખધીના ગુન્હા તથા કેટલાએક પરચુરણ પ્રકારના દા-વાઓ અને ગુન્હાઓની હકમત આ ધર્મસ્થોનીજ હતી

દિવાની કાયદામા મુદતનું તત્વ પ્રવેશ પામી ગયું હતું ઋણ ૧૦ વર્સ સુધી નહિ લેનારને ટ્રાઈવી મળી શકતું નહિ તેમા બાલ, વૃદ્ધ, પરેશ ગયેલા માટે અપવાદ હતો ^૩ તેવીજ રીતે પોતાના દ્રવ્યની ૧૦ વર્ષ ઉપેક્ષા કરે તેનો દાવો અમુક પ્રમગો સિવાય

ચાલતો નહિ સ્થાવર મિલકત એવી રીતે ૨૦ વરસ પછી પાછી લઈ શકાતી નહોતી પણ સગા, શ્રોત્રિય, પાષંડ વગેરે આવા કબજાથી માલીકી હક પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ તેમજ રાજ અને શ્રોત્રિયની મિલકત તેમજ અમુક અમુક પ્રકારના અનામતોને આ મુદત લાગતી નહિ ^૧ દેવામાં પણ રાજ અને શ્રોત્રિયનું દેવું પહેલું વસુલ લેવાનું હતું ^૨ એટલે કે કાયદામાં મુદતનું તત્વ દાખલ થયું હતું, અને તેવીજ રીતે હાલ જેમ અગ્રેજી કાયદામાં રાજદ્રવ્ય મુદતથી સુક્ત છે તેમ તે વખતે પણ હતું

કાયદા મળ્યાં આપણે જોયું કે ધર્મસ્થો દીવાની તેમજ ફોજદારી પ્રકારના દાવા સાબળતા પણ આ બંનેનો તફાવત એક રીતે અર્થશાસ્ત્રમાં માન્ય રહેલો છે અને તેનું માન કૌટિલ્યને ઘટે છે. આચાર્ય કહે છે કે કલહ વિગેરેની ફરિયાદ મોડી કરી હોય તો તે ચાલે નહિ ત્યારે કૌટિલ્ય કહે છે કે નાસ્ત્યપકારિણો મોક્ષઃ “ગુન્હો કરનારો છૂટવો જોઈએ નહિ ” અલખત દીવાની ફોજદારી બંને પ્રકારના સુકર્દમાં ધર્મસ્થોજ સાબળતા, પણ તે કારોબારી સગવડનો સવાલ છે તેમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કશું ખોટું નથી અને હાલ અંગ્રેજોના અમલ નીચે રેવન્યુ સાથે ફોજદારી કામ જોડાયેલું છે તેના કરતા ઉપરની વ્યવસ્થા અનેક રીતે સારી છે

ઉપર જણાવ્યું તે સિવાયનું કેટલુંક કાયદા સંબંધીનું કામ ખીજાજ અમલદારો એટલે ત્રણ પ્રકારના અથવા ત્રણ અમાત્યોની અદાલતો કરતી તેમના કામને કટકશોધન ^૩ એટલે કાટા વીણવાનું કામ કહેતા આમાં કાયદાનું ખાસ કરીને ગુન્હા અટકાવવાનું તેમજ ખીજા કેટલુંક પરચૂરણ પ્રકારનું કામ આવી જતું તેમાં પ્રથમ કારીગરોના રક્ષણ સંબંધી નિયમો છે જેમાં જૂદી જૂદી શ્રેણિના હિતના કેટલાએક નિયમો છે અને વણકર, ધોખી તથા રગારા, સોની, વાળનારા, વૈદ અને ગાયકો મળ્યાં લખેલ છે અને તેના ગુન્હાને માટે સજાઓ પણ ઠરાવેલી છે ^૪ પછી વૈદેહક એટલે વેપારીનું રક્ષણ અને તે સંબંધી નિયમો છે ^૫ તે પછી જૂદી જૂદી આદતોમાં પ્રજાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તે બતાવેલ છે મુખ્ય, આદતોમાં અગ્નિથી સંભાળવા માટે ઉનાળામાં બહાર રાંધવું વગેરે, રેલથી સંભાળવા

માટે નદીઓના કિનારાથી દૂર ગહેવા જવું, મરકીના ઉપાયો, દુકાળથી બચવા માટે રાજાને તેમજ પૈસાદારોને સવરો લોકોમાં વહેંચી નાખવો તેમજ પૈસાદારોના પૈસા પડાવી લેવા તેમ ઓકાવવા (કર્ષન અને વમન) અથવા સારો પાક થયો હોય તેવા દેશમાં વસ્તીને લઇ જવી, જિદ્દો માટે નોળીઆ પાળવા વગેરે, તથા વાવ અને રાક્ષસોથી બચવાના ઉપાયો કૌટિલ્ય બતાવે છે ^૧ તે સિવાય આજ ખાતા તરફથી ગુમચારા ગૂઢ રીતે પૈસા પડાવનારાઓને શોધી કાઢતા અને એવી રીતે ન્યાયાધીશ કે પ્રદેશ લાગ્યે લેતો જણાય, ગામના અધિકારીઓ જીલમથી પૈસા ઓકાવનારા જણાય તેમજ જે જે માણસો ખોટી સાક્ષી આપનારા, અભિચાર પ્રયોગો કરનારા, ઝેર આપનારા, ખોટા સિક્કા કરનારા માલુમ પડે તેમને તેઓ છતાં કરતા અને પછી તેમને દેળવટાની સજા થતી ^૨ તેવીજ રીતે ગુમચારોની મદદથી ચોર લુટારાને પકડતા ^૩ જે માણસો ઉપર ખૂન, ચોરી, કે પૈસા ખાઇ જવાનો, તેમની રહેણી કચ્છી ઉપરથી શક આવે, તેમને પકડતા તેમજ ચોરીનો માલ રાખનારા માણસોના પણ તપાસ કરી જો તે ચોરીનો માલ ઠરે તો તેમને સજા થતી બહારની નિશાનીઓ જેવી કે ચિતાતુગ ચહેરો, જાંચે ચડ્યો હોય તેવી રીતે છોલાયલું શરીર કે ધૂળ ભરાયલા નખ વગેરે ઉપરથી પણ અસુક અસુક ગુન્હાઓના અનુમાનો કરાતા ^૪ અચાનક અને ગંકા પડતા મરણ સબધી તપાસ કેવી રીતે કરવી તે પણ કૌટિલ્ય લખે છે કૌટિલ્યે ઠરાવેલ સજાઓ ઉપર વિન્સેન્ટ રિમથ ટીકા કરે છે કે કૌટિલ્યને માણસની જીદગીની કદગ નથી પણ, અસુક શા માટે મરી ગયો તેની તપાસ તથા આપઘાતનો તિરંગાર જે કૌટિલ્ય અહીં બતાવે છે તે એવું અનુમાન ખોટું પાડે છે જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી રીતે માણસ મરે તો તેના શા શા ચિન્હો હોય તે ચાણુક્ય ઝીણવટથી બતાવે છે, અને તેના મોતનું કારણ શોધવાને પાડોશીઓથી કેવી ખાતમી મેળવવી, તેના હરીટા, દાવેદારોની તપાસ કરવી વિગેરે માર્ગો બતાવે છે ^૫ કૌટિલ્યના સમયમાં ગુન્હાની કમુલત કમવા માટે રીખાવવાનો ગિવાજ હતો તે સબધી નિયમો વાચતા લાગે છે કે માત્ર ચોરીના ગુન્હામાં જ રીખાવતા કૌટિલ્યે આ કાયદાને બને તેટલો મર્યાદિત કરેલ છે ચોરી થયા પછી ત્રણ દિવસ ગયા

પછી કોઈને રીખાવાતો નહિ તેમજ ફરિયાદી વૈરી હોય તો પણ તહોમતદારને છોટા મુકતા, કૌટિલ્ય ખાસ કરીને કમુલત કરતા પુરાવા શોધી કાઢવાને સૂચના કરે છે અને કોઈ નિર્દોષ ન માર્યો જય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેના કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અકસ્માતથી કોઈ માણસ ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની બ્રીકથી માડવ્યની મારક તે હા બણી જે એ સભવિત છે અમાન, બાળક, વૃદ્ધ, વાધિત, ઉન્મત્ત, ગાડા, ભૂખ્યા તરખ્યા વગેરેને તે અપવાદમા મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અમુક ગ્રિથિતિમા જતી કચ્વી અને સામાન્ય રીતે પણ બને ત્યા મુઘી મારનો ઉપયોગ ન કરતા તેને સવાલો પૂછી સત્ય કઢાવવું રીખાવવાની ઘણી રીતો છે હાથ તેમજ પગના તળીઆપર* ફટકા મારવા, ઊંધે માથે ટાગવો, તપાવવો, દઝાડવો વિગેરે^૧ રાજની મિલકત ચોગયા માટેની સજાઓ આ પ્રદેશ અને સમાહર્તા કરતા, આ સજાઓ બહુ સખત છે રાજપુરુષ તથી ૧૦ પણની ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પણની ચોરી કરે તો તેને મોતની સજા થતી નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી જે થી ^૨ પણની ચોરી માટે માણસને શરીરે છાણ ખરડી, તેની કેડે બળતુ હાલ્લુ બાધી તેને ગામમા ફેરવતા તેવીજ રીતે માથું મુડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી અધિકારીઓને ખોટા સીલ કયા માટે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુબાની લખવા માટે, લેખકે ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટા દડ કરવા માટે, પણ જૂદા જૂદા^૩ દડો ડગવેલા છે કેદખાનાનો અધ્યક્ષ કેદીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી^૪ જૂદા જૂદા કેટલાએક ગુન્હાઓની સજામા અગચ્છેદ થતો અને તેને બદલે ગુન્હેગારને અમુક દડ આપવાની રજા હતી આ સાથે કેટલાએક ગુન્હાઓની સજાઓ પણ બતાવી છે રજા વિના દુર્ગામે પેસવા માટે સજા થતી માનુષમાસ વેચવા માટે વધની સજા હતી^૫ મનુષ્ય વધને માટે, રીખામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીખામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી રાજદ્રોહ માટે બ્રાહ્મણને પણ ખુડાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમા

૧ ૪, ૮ * માર મારવાની આ રીત ઈરાનમા હતી.

૨. ૪, ૯ ૩. ૪, ૧૦

બુડાડવાની સજા હતી આગ લગાડવાને માટે જીવતા બાળવાની સજા હતી^૧ તે પછી સ્ત્રીઓના શીલ સંબંધીના ગુન્હાઓ માટેની સજા બતાવેલ છે તેમજ બીજા એવા પ્રકારના સ્ત્રીપુરૂષોના અપરાધો વિષે લખેલ છે તે અહીં બતાવવાની જરૂર નથી

અહીં એક બે બાબતો કહી આ સંબંધી હકીકત પૂરી કરીશું આપણે જોયું કે ફૅજદારી ગુન્હાઓ માટે ઘણું ભાગે દંડની સજા હતી કોઇ કોઇ ગુન્હા માટે અગચ્છેદ હતો, કોઇમા દેશપારની સજા હતી, કોઇમા રજેતીની, કોઇમા ફટકાની જુદી જુદી ધાતની સજાઓ હતી પણ ખાસ કરીને આપણે કેદની સજા જોતા નથી માત્ર ઋણ વિષે વાચતા જોયું કે પુરૂષના દેવા માટે સ્ત્રી, રાજ, પુરૂષો અને ખેડૂતો કર્મકાંદે અચાલ છે પણ દાસકટપ ઉપરથી જાણીયે છીએ કે ઋણ આપવા માટે માણુમા દાસત્વ સ્વીકારતા એટલે આ ગ્રહણ માત્ર દાવો ચાલતા દરમીઆનનુજ હશે અથવા દાસત્વ કમુલ નહિ કરનાર માટેનું હશે સવાધિકરણ-રક્ષણના^૨ પ્રકરણમા ધર્મસ્થીય કેદમાથી કઢાવી મૂકનારનો અને બધનાગારમાથી કઢાવનારનો એમ જૂદો જૂદો ગુન્હો લખેલ છે વળી ધર્મસ્થીય કેદમાથી કઢાવી મૂકનાર માટે વધારેમા વધારે દંડની સજા અને દેવુ ભરી આપવાનું, અને બધનાગારમાથી છોડાવનારને સર્વસ્વ એટલે બધી મિલકત ખાલસા કરવાની અને વધની સજા છે એટલે એટલુ સાખીત થાય છે કે દિવાની અને ફૅજદારી કેદો જૂદો જૂદો હશે પરંતુ કોઇ પણ ફૅજદારી ગુન્હા માટે કેદની સજા નથી એનો ખુલાસો શા ? એકજ ખુલાસા શક્ય છે અને તે એ કે રાજદ્રોહીઓ અને ભારે ગુન્હાનો કરનારા જેમની સામે ગુન્હો સાખીત કરી તેમને દંડ કરી શકાય નહિ^૩ અને છતાં જેમને છૂટા ન રાખી શકાય તેવા એને બંધનાગારમા રાખતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે પરરાજ્યમા ફાટફૂટ કરવામા હમેશા પરરાજ્યના અવરૂદ્ધ (કેદી)ને ફેડવાનું^૪ લખે છે તે એમ બતાવે છે કે રાજદ્રોહીને કેદમા રાખતા હશે

બીજી બાબત એ છે કે ચાણુક્યના વખતમા બનતા જતા કેસોની નોંધ રહેતી હશે એટલુ તો ચોક્કસ કે ચાણુક્યે પોતે તેવા કેસોની નોંધ લીધેલી છે માહવ્યનો કેસ તો નામ સાથે તેણે નોંધેલ આપણે જોયો તે સાથે ધર્મસ્થીય અધિકરણમા જે પરચુરણ કેસો

છે, જોવા કે કોઈ માણસ ભાડે આપેલી ચીજ યોગ્ય જગાએ પાછી ન આપે અને ઝાડની છાયામાં એક યામ બેસી રહે, 'બ્રાહ્મણ છુ' એમ કહી દાણ ન આપે અને પોતાના પાડોશીઓને લડવા બોલાવે તેનો ૧૨ પણ દડ કરવો, તે તો ખાસ બનેલા કેસો લાગે છે

વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ કાયદાની ટીકા કરતા કહે છે કે કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત બતાવે છે આ ટીકા અન્યાયી છે પ્રથમ તો એ કે કાયદામાં સામાન્ય રીતે તે તીર્થંકર* એટલે જૈન બૌદ્ધના આચાર્યો, તપસ્વી, વ્યાધિત, ભૂખ તરસ થાકથી પીડાએલા, બહુ સળથી કાયર થયેલા, અને ગરીબોનો ન્યાય કરતા સામાન્ય અનુચલ કરવા કહે છે ૧ એટલે બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત કરે નથી પણ કાયદા સાથે અવહારદૃષ્ટિ અને રહેમની નજરથી જે સિદ્ધાન્ત તેને યોગ્ય લાગ્યો તે તેણે બાધ્ય છે બધા અપરાધોમાં બ્રાહ્મણને ન પીડવો એમ કહેલ છે ખરૂં, પણ તેને વ્યવહારમાંથી પતિત બતાવવા તેના લલાટપર ફૂતરાનું, ખર્વીસનું કે એવું ચિહ્ન કરી કાઢી મૂકવાની સજા કાંઈ ઓછી નહોતી વળી રાજપ્રોહ માટે તો તેને પણ પ્લાડી મારવાની સજા હતી એટલે કૌટિલ્યે પોતાની જાતિ તરફ કાંઈ પક્ષ-પાત કરેલો ગણાય નહિ રાજા અને ઓત્રિય બ્રાહ્મણનું દેવું પહેલ વસુલ લેવાનો ફરાવ હતો એ ખરૂં, પણ સાથે સાથે કોઈ બ્રાહ્મણ કે પાષણડને ગમે તેટલા વિરુદ્ધ કબજાથી પણ માલિકી હક પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકતો એ પણ જોવાનું છે વળી આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બધાને ઉપકારક કાર્ય એક માણસ જુદે તો તે સર્વેએ કરવું જોઈએ એવો કાયદો હતો, તેમ ન કરે તેનો દડ થતો તેવા માણસને બીજાઓ ભેગા થઈને મારે તો તેમનો બમણો દડ થતો આવા મારનારા માણસોમાં કોઈ બ્રાહ્મણ હોય તો તેનો પહેલો દડ કરવાનો હતો આવી રીતે કૌટિલ્યના સમયમાં બ્રાહ્મણની અમુક ખાસ સ્થિતિ હતી અને તે સ્થિતિને શાયદો તેમજ ગેરશાયદો બન્ને તેને સરખી રીતે મળેલ છે કાંઈ પક્ષપાતથી તેને નવી સ્થિતિ મળેલી નથી

રાજ્યવ્યવસ્થા-રાજકારણ વિષે વિચાર કરવામાં પહેલા આપણે રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજકારોબાર કેવી રીતે ચાલતો દેશની આતર-વ્યવસ્થા શી હતી અને તેમાં કયા કયા સિદ્ધાન્તોનો અમલ થતો તે જોઈ જઈએ

૧ ૩, ૨૦ * ૨૧ રચામણાંની આનો અર્થ યાત્રાણ કરે છે તે ખરો લાગતો નથી

રાજ્યના મુખ્ય સાત અંગો કૌટિલ્યે ગણાવેલા છે તેમાં મુખ્ય અંગ સ્વામી એટલે રાજા છે સર્વ સત્તાનું મૂળ રાજા છે તેના પર કોઇની સત્તા નથી ખરી રીતે આ આખું અર્થશાસ્ત્ર સ્વામી એટલે રાજાના હિતના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલ છે કૌટિલ્ય અનેક જગાએ એ બાબતનું સૂચન પણ કરે છે રાજાએ આદર્શજીવન ગાળવું જોઇએ કૌટિલ્ય સ્વામિમત્ત ગણાવે છે તે ઉપરથી કૌટિલ્યનો આદર્શપુરુષ આપણે જાણી શકીએ તે કુલીન, દૈવમા નહિ માનનારો, બુદ્ધિ અને સત્ત્વવાળો, ધાર્મિક, સાચાબોલો, શરી નહિ જનારો, કૃતસ, ઉત્સાહવાળો, અદીર્ઘ-સૂત્રી, દૃઢબુદ્ધિ અને તેની પરિષદ અક્ષુદ્ર હોવી જોઇએ વળી તેનામાં બધા બુદ્ધિના ગુણો જેવા કે શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહાપોહ, અને તત્ત્વમા એકધ્યાન એ જોઇએ શૌર્ય, અમર્ય, શીઘ્રતા, દક્ષિણ્ય જે ઉત્સાહ ગુણ ગણાય છે તે જોઇએ તેમજ તેનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ચાપલ, ઉપતાપ, પિશુનતા પણ ન જોઇએ તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને વૃદ્ધોની સાથે રહેવું જોઇએ, હાથી, રથ, ઘોડા શાસ્ત્રના કામમાં તાલિમ મેળવવી જોઇએ, અને પુરાણ, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા વગેરે જાણવા જોઇએ વિનય એટલે કેળવણી લઇને ઇન્દ્રિયજન્ય સાધવો જોઇએ જૂદા જૂદા મનોત્રિકારોને વશ થઇને વણા રાજાઓ નાશ પામ્યા છે માટે છ શત્રુને વશ રાખવા એ ચાલુક્યની ખાસ શીખામણ છે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું તે માટે કૌટિલ્યે તેની દિનચર્યા બતાવેલી છે તે ઉપરથી રાજાની કામ કરવાની રીત આપણને સમજાશે કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજાએ ઉઘમી રહેવું કારણ કે રાજાના ઊઠવા પછી સડ ઊઠે છે પ્રમાદી રાજાની પ્રજા પણ પ્રમાદી ચાય છે તે સમયે નાણિકા અથવા હાયાવડે વખત મપાતો તે વડે રાત્રિ દિવસના આઠ આઠ ભાગ કરવા પહેલા પહોરે ઉપજ ખરચના આકડા તપાસવા, બીજે પહોરે શહેર અને જનપદના કામો જેવા, ત્રીજે પહોરે સ્નાન અને ભોજન કરવું તથા સ્વાધ્યાય કરવો, ચોથે પહોરે સોનું લેવું વગેરે કામ કરવું અને અધ્યક્ષો તીમવા, પાંચમે પહોરે તુમારી કામ મંત્રીઓ તરફતું કરવું અને જમસેા પાસેથી હકીકત સામળવી, છઠ્ઠે પહોરે વિહાર અથવા મન્ત્ર કરવો, સાતમે હાથી ઘોડા રથ અને લશ્કરને તપાસવું, અને આઠમે પહોરે સેનાપતિની સાથે લડાયક કામો કયા હાથ ધરવા એ વિચારવું એ પ્રમાણે દિવસ પૂરો થયે સન્ધ્યોપાસન કરીને રાત્રિના પ્રથમ પહોરે

ગૃહપુરૂષોને મળવું, ખીજે સ્નાનભોજન કરવું, ત્રીજે પહોરે તુરીધોષથી રણુવાસમા દાખલ થવું અને ચોથો પાયમે પહોર સૂવું છઠ્ઠે પહોરે તુરીધોષથી જાગીને શાસ્ત્ર અને કર્તવ્યનું ચિન્તન કરવું, સાતમે પહોરે મન્ત્ર કરવો, અને ગૃહ પુરૂષોને મોકલવા આઠમે પહોરે ઋત્વિગ્, આચાર્ય અને પુરોહિતની સાથે સ્વસ્તિવાચન સાભળવું, વાછડા સહિત ગાય અને વૃષભની પ્રદક્ષિણા કરી કામ ઉપર હાજર થવું ઉપરની દિનચર્યામા એ પહોર કે વધારેમા વધારે ત્રણ પહોર ઊંઘવાના રહે છે જૈન ધર્મના ઉત્તરાધ્યયનમા પણ યતિ થયેલ માટેની દિનચર્યામા આઠલીજ ઊંઘ લેવાનો ઉલ્લેખ છે, એ આની સાથે સરખાવવા જોવું છે. આતો આદર્શજીવન થયું, પણ છેવટે કૌટિલ્ય આત્મખલ પ્રમાણે રાત્રિદિવસના વિભાગ કરી કામ કરવાનું લખે છે

એ સમયમા રાજના જીવની રક્ષા કરવામા ધણી સભાજ રાખવી પડતી હશે એમા શક નહિ રાજ ઉઠે ત્યારે હથિયારખંધ સ્વીઓ તેની સેવામા હાજર રહેતી તે પછી જૂદા જૂદા ઓરડામા પણ જૂદા જૂદા અમલદારોએ તેની તહેનાતમા હાજર રહેવાનું હતું. તેના જમવામા ઝેર હોય તો શોધવાને માટે, ઝેર ઓળખી શકનારા અનેક પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ રાખવામા આવતા અને ઝેર પારખવાની અનેક રીતો કૌટિલ્ય પોતે બતાવે છે વિશેષ શુ, અંત પુરમા રાણી પાસે જતા પણ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ ખાત્રી કર્યા પછી દેવી પાસે જવું એમ કૌટિલ્ય કહે છે, કારણકે “દેવીગૃહમા સતાષ્ટને ભડસેને ભાષ્ટને માર્યો, માતાના ગૃહમા પુત્રે કાર્શને માર્યો, મધને બદલે વિષનો એખાને પાસ દઈ રાણીએ કાશીરાજને માર્યો ” જનાનાની સભાજ રાખવા માટે પણ કૌટિલ્ય એટલીજ ચીવટ બતાવે છે

આ બાબતમા સૌથી વધારે ચિન્તા રાજકુમારો સબધી એ સમયે રહેતી હશે એમ જણાય છે યુદ્ધનો સમકાલીન અજાતશત્રુ બાપને મારીને ગાદીએ બેઠો હતો એ ઐતિહાસિક બનાવને આ ચિંતા ધણે અંશે આભારી લાગે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજપુત્રો કરચલા પેઠે પોતાના બાપને જ ખાઇ જાય છે કૌટિલ્ય પહેલાના અર્થશાસ્ત્રકારો રાજકુમારોને ખાનગી મરાવવા, કેદમા રાખવા, અન્તપાલ દુર્ગમા રાખવા, કે કોઇ પડોશના રાજને ત્યાં રાખવા, મોસાળ રાખવા વગેરે અનેક ઉપાયોની ચર્ચા કરે છે અહીં ચાલુઅ જડી નજર અને દીર્ઘ-દષ્ટિથી કહે છે કે કુમારને યોગ્ય પુરૂષોથી સારી કેળવણી આપવી.

તેમના પર ધર્મસચ્ચારો બરાબર પાડવા ગજકુમારોનું દિલ પારખવા વેષધારીઓ તેમને રાજની સામે થવાને કહે વગેરે આભીય કરે છે તેની પણ કૌટિલ્ય ના કહી કહે છે કે “ અચુદ્ધિને એ રીતે દોષનું જ્ઞાન કરવું એ તો મહાદોષ છે નવા દ્રવ્યમા જે કાષ્ઠ મસ્કાર પડ્યો તે પડી જાય માટે કુમારને તો ધર્મ અને અર્થનો જ ઉપદેશ કરવો, અધર્મ અને અનર્થનો નહિ ” એક કેળવણીના સિદ્ધાન્ત તરીકે પણ કેટલું ઊંડું સત્ય કૌટિલ્ય બતાવે છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ તેમ છતાં યૌવનમદ્યથી ઉન્મત્ત થાય તો ઉદ્વેગ કરાવી ઠેંગણે લાવવો અને આત્મસંપન્ન હોય તો તેને સેનાપતિ અથવા યુવરાજ બનાવવો એમ કૌટિલ્ય કહે છે છેવટ એક પુત્ર બરાબર હોય અને સુધરે નહિ તો બીજો ક્ષેત્રનું ઉત્પન્ન કરવો પણ અવિનીતને તો રાજ્ય નજ આપવું એમ કૌટિલ્ય જણાવે છે

રાજ્યનું મુખ્ય અંગ સ્વામી આપણે જોઈ ગયા તે પછીનું અંગ અમાત્ય છે કૌટિલ્ય કહે છે કે જેમ એકલું એક પૈડું ફરી શકતું નથી, તેમ રાજ્ય પણ સહાય વિના ચાલી શકતું તથી માટે રાજ્યે અમાત્યો સ્થાપી તેમની મર્યાદા પાળવી ^૧ રાજ્યને અનેક કર્મો અનેક વખતે અનેક જગાએ કરવાના હોય છે માટે કોઈ કામનો વખત ન વટી જાય માટે અમાત્યોથી કામ લેવાની જરૂર છે ^૨ અમાત્યો કોને કરવા તે સખધી અનેક મતો છે—કોઈ સહાધ્યાયીને કરવા, કોઈ સમાન વ્યસનવાળાને કરવા, કોઈ અનુરાગવાળાને કરવા વગેરે કહે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે એ બધા મતો સાચા છે, અમાત્યો કાર્ય સામર્થ્ય પ્રમાણે કરવા અને તેમના સામર્થ્ય પ્રમાણે તેમને કામ સોંપવા, ^૩ અમાત્ય પોતાના જ દેરાનો, કયા જણનારો, શાસ્ત્રદષ્ટિવાળો, પ્રતિભાવાળો, મજતાવડો, દલેશ સહન કરી શકે તેવો, આરોગ્યવાળો જોઈએ રાજ્યે પુરોષિતને પણ નીમવો જોઈએ અને તેના તરફ શિષ્ય તરીકે ભક્તિ ગખવી જોઈએ બધા અમાત્યોની નીમણૂક ક્યાં પછી તેમની ખાનગી રીતે પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને ધર્મની બાબત મા ડગી ન જાય તેમને ધર્મના ખાતામા, પૈસાની બાબતમા ડગી ન જાય તેમને આવકના ખાતામા, ભયથી ડગી ન જાય તેમને ગજ્યે પોતાના હજુર ખાતામા અને નાલાયક નીવડે તેમને ખાણુ વગેરેના કામોમા નીમવા અમાત્યોની પરીક્ષામા રાજ્યે પોતાનો અથવા

પોતાના કુટુંબજનનો ઉપયોગ ન કરવો, કારણકે એમ કરવાથી એકવાર પ્રલોભનમા સપડાઈ ગયેલ પાણુ ગુહ થઈ શકતું નથી ?

મન્ત્રિયોતુ કામ રાજને સલાહ આપવાનું છે મનુ ૧૨, બૃહ-
સ્પતિ ૩૬, ઉશનસ્ ૨૦ મન્ત્રિયો ગમ્ભવાતુ કહે છે કૌટિલ્ય સામર્થ્ય
પ્રમાણે મન્ત્રિયો રાખવાનું કહે છે તેમણેજ રાજને બધી બાબતમા
સલાહ આપવી કૌટિલ્ય કહે છે કે “ ઇન્દ્રને પણ આખો તો બેજ
છે પણ તેને મન્ત્રિયો ધણા છે માટે તે સહસ્રાક્ષ ગણાય છે ”
મન્ત્ર બહુજ ગૂઢ રાખવો જોઈએ મન્ત્રભેદ કરનારનો ઉચ્છેદ જ
કરવો એમ કૌટિલ્ય જણાવે છે

રાજ્યના વહીવટને માટે દસ ગામે એક સગ્રહણ, બસે ગામે
એક ખાર્વટિક, ચારસો ગામ ઉપર એક દ્રોણમુખ અને આઠસો
ગામ ઉપર એક મ્થાનીય રખાતુ તે ઉપરાત સીમાડા ઉપર અન્તપાલો
રખાતા વિગ્રહ વખતે જરૂર પડે તો આશ્રય લેવા માટે દુર્ગ રખાતા,
અથવા રાજ્ય વચ્ચે એક મજબુત કિલ્લો કરી રાજ તેમા પોતાની
રાજધાની રાખતો

અમલદારોમા પ્રથમ સન્નિધાતાની ગણના છે તે કોશગૃહ
(તીજેરી), પણ્યગૃહ (વેપારનું થાનક, મારકીટ), કોષાગાર (કોઠાર),
કુખ્યગૃહ (ધાતુ, ઇમારતી લાકડા વગેરેનો સગ્રહ), આયુધાગાર,
અન્ધનાગાર (કેદખાના) કરાવતો ધર્મસ્થીય એટલે ન્યાયમંદિર
પણ તે કરાવતો કોઠારની સામે પુરસાદ માપવાનું યત્ર રહેતું.^૧

બીજો અમલદાર સમાહર્તા છે તે દુર્ગ, રાષ્ટ્ર, ખાણ, સેતુ,
(વાડીઓ), વન, વ્રજ (ઢોર) અને વણિપ્રપથની સલાખ રાખતો
ઉપજ ખર્ચ ઉપર, સર્વ પ્રકારના કરો જમીન મહેસુલ ખાણ વગે-
રેની પેદાશ ઉપર તેની દેખરેખ હતી આવક કેમ વધારવી તે તેતુ
કામ હતું^૩ વળી સૌથી વધારે ઉપયોગી કામ તે ગણત્રી કરવાનું હતું^૪
ગણત્રી માટે તે આખા જનપદના મધ્યા ગામોના ચાર પેટાભાગ
કરતો ૧ ઇનામી, ૨ આયુધીય એટલે લશ્કરી નોકરી બદલ જમીન
ખાનાર, ૩ હિરણ્ય અથવા દાણાથી કર ભરનાર, ૪ વેઠ કરનાર
આ બધા ગામોમા રાજ મહેસુલ કેટલું કોણ આપે તેની પણ ગણત્રી
રહેતી તેના હાથ નીચે ગોપ નામના નાના અમલદારો રહેતા, તેઓ
પાત્ર ગામ કે દસ ગામનો વહીવટ કરતા તેઓ ગામની સીમ નક્કી

કરતા, ખેતરો માપતા, ખેતરોના પ્રકારો પાડતા, કર ભરનાર અને નહિ ભરનાર ઘરોનો હિસાબ અને નોંધ રાખતા, દરેક ગામના કેટલા ખેડૂતો, ભરવાડો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે છે તેની નોંધ રાખતા અને ઢોરનો પણ હિસાબ રાખતા દરેક સ્ત્રી પુરૂષના ધંધા, અને ખરચની પણ નોંધ રહેતી આખા દેશના ચાર ભાગ પાડી દરેક ભાગ ઉપર એક સ્થાનિક રખાતો તે ઉપગત આ બધી હકીકત ખરી છે કે કેમ તેની છાની રીતે તળવીજ જસુસો કરતા તે પછી હિસાબીખાતુ આવે છે તેનું કાર્યાલય પણ અભરાષ્ટ્ર, ગોખલા વગેરે વાળુ જૂદું રહેતું જૂદા જૂદા ખાતાના હિસાબો તેના અધ્યક્ષ પાસે રહેતા. પૈસાના હિસાબ ઉપરાત, ઝવેરાત નગ વિગેરેના હિસાબો પણ તેનીજ પાસે રહેતા લોકોના રિવાજો, શ્રેણીયોના રિવાજો જૂદા જૂદા બ્યવહારો (કટાકટ)ની નોંધ બધું તેની પાસે હતું હિસાબમા જે ખોટ જણાય તેથી બમણો કે આઠગણો કે દશગણો કે વીસગણો દડ કરવો એવા જૂના અભિપ્રાયોનો નિષેધ કરી કૌટિલ્ય કહે છે કે અપરાધ પ્રમાણે દડ થાય રાજદ્રવ્યથી વેપાર કરવાની મના હતી જૂદી જૂદી ચાલીસ રીતે પૈસા ખવાય છે તે બહુ જીણી નજરથી કૌટિલ્ય ગણાવે છે ખોવાયેલામાથી એક ભાગ જેની પાસેથી જડે તે આખાને માટે જવાબદાર થતો* હિસાબમા થએલી ચોરી પકડી આપનારને મનામ મળતું કૌટિલ્ય રાજનુદ્રવ્ય સાચવવા બહુજ ચીવટ રાખે છે તે કહે છે કે જેમ પાણીમા રહેનાર માછલા પાણી પીએ છે કે નથી પીતા એમ ન કહી શકાય તેમ રાજધિકારીઓ પૈસો ખાય છે કે નથી ખાતા તે કહી શકાય નહિ પણ સાચે સાચે, જે માણસો પૈસો ખાઈ જાય નહિ અને ન્યાયપુર સર વધારે તેમને અધિકાર આપવો એમ જણાવે છે ખાણોના પણ એક અધ્યક્ષ હતો કૌટિલ્ય જૂદી જૂદી ધાતુઓનું શોધન કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે સોના રૂપાના કામ કરવા માટે એક અક્ષશાલા રખાતી તેમા સુવર્ણાધ્યક્ષ દેખરેખ રાખતો તેમા કામ કરત માણસોને બહાર નીકળતી વખતે બરાબર તપાસતા ટકશાળ જૂદી હતી અને તે ઉપર રાજસાનીની દેખરેખ હતી કેદાગારાધ્યક્ષ જે કેદારનો ઉપરી હતો તે જમીનની મહેસુલ ઉપર દેખરેખ રાખતો કેદારમા ક્યા ક્યા ધાન્યો રાખવા, અને અમુકનો લોટ કેટલો થાય તે પણ કૌટિલ્ય ખતાવે છે હાથી ઘોડા બળદ

*સરખાવો કાલિદાસ, વિભાવિતૈકદેશેન દેય યદ્ભિયુજ્યતે.

વગેરેને કેટલું અનાજ આપવું તેનું પ્રમાણ પણ કૌટિલ્યે આપેલ છે. પશ્ચાધ્યક્ષ વેપાર ઉપર નિયમન રાખતો, સ્થલમાર્ગ તથા જલમાર્ગથી આવતા માલની ખર્ચ રાખતો, તેની કિંમતની ચક્રઉત્તર, છત ત ધી બધું તપાસતો અને રાજનો માલ ખપાવતો, પરદેશ ચડાવતો અને કિંમત નક્કી કરી છુટક વેચવા આપતો કુખ્યાધ્યક્ષ વનની પેદાશની સભાળ રાખતો અને ઇમારતી લાકડું તેના કબજામાં રહેતું આયુધા-ગારાધ્યક્ષ અમુક વાયદામાં અમુક કિંમતે પૈડા, ઓળર, હથિયાર, કવચ વગેરે કરાવતો. કયા કયા હથિયારો રાખવા તે કૌટિલ્ય ગણાવીને બતાવે છે સર્વ પ્રકારના માપો ઉપર દેખરેખ રાખનાર પૌતવાધ્યક્ષ કહેવાતો એકજ પ્રકારના માપો આપેલ છે તેથી જણાય છે કે ચાલુક્યના વખતમાં એકજ પ્રકારના માપો ચાલુ હતા ચાલુક્ય કાલ અને અતરના માપો પણ આપે છે. શુલ્કાધ્યક્ષ દાખલ થતા માલની જકાત લેતો જકાતનું મકાન દરવાજા પાસે રખાતું અને તેની પાસે એક ધન્ય ખોડાતી વેપારી આવે એટલે તેનું નામ, કયાથી આવ્યા, કેટલો માલ લાવ્યા છે, અને કદ જગાએ પ્રથમ મુદ્રા (છાપ) મરાએલી છે તે નોંધી લેતા છાપ વિનાના માટે બમણી જકાત આપવી પડતી ધન્ય આગળ માલ નખાવીને માલ વેચતા અને તે ઉપર જકાત લેવાતી જકાત વધારે ભરવી ન પડે માટે ઓછી કિંમત આપે તો નફો રાજમાં જતો, નહિ તો કાયદેસર રીતે વધારે કિંમત ઉપજી હોય તોપણ વધારો રાજમાં જતો જકાત આપ્યા વિના ધન્ય ઓળંગી જાય તો બમણો કર આપવો પડતો. વિવાહ, પલ્લુ, ભેટ, ચર, પ્રસવ, માનતા, ચૌલવિધિ, ઉપનયન, ગોદાન, વ્રત અને દીક્ષા માટેની ચીજો પર દાણ માફ હતું દાણ-ચોરીના દાખલાઓ વેપારી વેપધારી ચારો રાજને જણાવતા કૌટિલ્ય કહે છે કે દેશને લાભકારક હોય તે વગર દાણે પેસવા દેવું અને નુકસાન-કારક હોય તેની બધી કરવી જૂદા જૂદા માલને માટે જૂદું જૂદું દાણ કૌટિલ્યે નક્કી કરેલ છે કરો ૨૦ થી ૪૦ ટકા સુધી જૂદા જૂદા માલ પર છે સૂત્રાધ્યક્ષનું કામ યોગ્ય માણસો પાસે સૂત્ર, બખ્તર, વસ્ત્ર અને દોરડા તૈયાર કરાવવાનું હતું સીતાધ્યક્ષ ખેતી ઉપર દેખરેખ રાખતો. સુરાધ્યક્ષ દારૂની દુકાનો વગેરે કામ પર હતો. સુનાધ્યક્ષ પશુહિંસા ઉપર દેખરેખ રાખતો અભયારણ્યમાં કરેલ હિંસા માટે તેમજ રાજ માટે નક્કી કરેલ અરણ્યમાં શિકાર કરવા

માટે તે સજ્જ કરતો. કાયદેસર કરેલ શિકાગ્રામ રાજનો ભાગ હતો. અમુક અમુક પશુ પક્ષી મગલ હોવાને લીધે અવધ્ય ગણાતા વાઝડો, સાઢ અને ગાય સર્વથા અવધ્ય હતા. વાસી અથવા મરેલ ઢોરનું માસ વેચનારને સજ્જ થતી ગણિકાધ્યક્ષની પણ જગા હતી નાવાધ્યક્ષ માત્ર સમુદ્રયાનનીજ નહિ પણ નદીમુખ સરોવર વગેરે સ્થલે રહેતા યાનો પર પણ દેખરેખ રાખતો જૂદો જૂદો માલ ચકાવવા માટે તથા ઢોર, માણસ માટે જૂદી જૂદી રકમો નક્કી કરેલી હતી બીજા વેપાગ્રામ મથકોના રિવાજો આ અધ્યક્ષે પાળવાના હતા કોઈ તોફાનથી હેરાન થએલું વહાણ ખાળામાં આવે તે તરફ પિતાતુલ્ય દયા ખતાવવી જોઈએ અને તોફાનથી બગડેલ માલનું દાણ ન લેવું એમ ચાણુક્ય કહે છે વહાણમાં ઉતરવાને માટે મહોરછાપની જરૂર હતી જેથી રાજદ્રોહી માણસોનો અટકાવ થઈ શકે બ્રાહ્મણ, પ્રવ્રજિત, બાલકો, વૃદ્ધ, બ્યાધિત, રાજદૂત અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને મરત પરવાના મળતા ગ્રાધ્યક્ષ ઢોરની સભાળ લેતો ઢોરને આક્રવાનો રિવાજ હતો ઢોરની નોધ રહેતી તેમાં તેમનો આક્ર, ચિન્ન અને શીંગડાનું અતર પણ નોધાતું તે સિવાય અશ્વાધ્યક્ષ, હસ્તધ્યક્ષ, રથાધ્યક્ષ, પત્તધ્યક્ષ (પાય-દળનો) પોતપોતાના ખાતા મલાળતા મુદ્રાધ્યક્ષ દેશની હદ નહાર જનારને તેમજ અદર આવનારને પાસ આપતો પાસ વિના આવનારનો દડ થતો, ઉપરાત ઉજડ જ ગણે ઉપર વિવીતાધ્યક્ષની દેખરેખ હતી અને તેનું કામ ચોર અને હિસક પશુનો ઉપદ્રવ બંધ કરવાનું હતું આ અધિકારીઓમાં કોઈ કૌમીની નીચે છે કે કેમ એ કૌટિલ્યે સ્પષ્ટ રીતે કહેલ નથી પણ ખાતાની વહેચણી પરથી લાગે છે કે રાજના હાથ નીચે તુરત બે મોટા અધિકારીઓ સનિધાતા અને સમાહર્તા હતા તેમાં સનિધાતા, આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ કોશગૃહ, પણ્યગૃહ કોષાગાર, કુખ્યગૃહ, આયુધાગાર, બન્ધનાગાર એનો ઉપરી હતો અને તે તે ખાતાના માણસો તેના હાથ નીચે હતા તેવીજ રીતે સમાહર્તા આખા જનપદ ઉપર દેખરેખ રાખતો. દુર્ગ, રાષ્ટ્ર, ખેતી સેતુ, વન, વ્રજ, વણિકપથ સંવળા ઉપરની દેખરેખ તથા ઉપજ ખરચનું કામ તેનું હતું જૂદા જૂદા ગણાવેલા અધ્યક્ષો (ઉપર જણાવેલા ખાતાના) તેના હાથ નીચે હશે એમ લાગે છે કદાચ નગર ઉપર દેખરેખ રાખનાર નાગરક સમાહર્તાથી સ્વતંત્ર હશે. તેને પણ સમાહર્તાના જેવુંજ કામ નગરમાં કરવાનું હતું તેના હાથ નીચેના ગોપો દસકુલી અથવા વીસકુલી એટલે કુટુંબો, ઘરો (?) ઉપર

દેખરેખ રાખતા, તેમની ગણતરી રાખતા, નગરાધ્યક્ષ નવા આવતા જતા માણસોની નોંધ અને તપાસ રાખતો, શહેરમાં અગ્નિ ન લાગે તેની સાવચેતી રાખતો અને તેને માટે ઉપાયો યોજતો, શહેર સુધરાઇ રખાવતો, શકદારોની તપાસ રાખતો, બન્ધનાગારમાં છોડવા યોગ્ય માણસોને છોડતો, વગેરે અનેક કામો તે કરતો તેના હાથ નીચેના ચાર સ્થાનિકો દુર્ગની સભાળ રાખતા આ નાગરક સમાહર્તા નીચે હશે કે નહિ તે સમ્બંધી શકા લાવવાના કારણો એ છે કે સમાહર્તાને ખાસ કરીને જનપદ સોંપેલ છે, ત્યારે નાગરકને ખાસ નગર સોંપેલ છે નગરને અગે સમાહર્તાને ન હોય તેવી તેને ધણી ફરજો અદા કરવાની છે વળી નાગરકના હાથ નીચે સમાહર્તાની માફક જ ગોપ અને સ્થાનિક છે જો આ સ્થાનિકો સમાહર્તાના હાથ નીચેના હોત તો તેમનો ફરી અહીં ઉલ્લેખ ન થાત એટલે એમ લાગે છે કે જનપદ અદરના દુર્ગો સમાહર્તા નીચે હશે અને નગર એટલે ઘણે ભાગે ખાસ રાજધાનીનો દુર્ગ નાગરક નીચે હશે નગરનો અર્થ રાજધાની માનવાનું કારણ એ છે કે તેમાં રાજગૃહોની ખાસ સભાળ રાખવાનું કામ આવે છે અને રાજગૃહની સભાળ ગખવાની જુદી અને ભારે ફરજ હોવાથીજ તેનો સ્વતંત્ર અધિકાર રાખેલ હશે એમ લાગે છે પણ નાગરકની ઉપજ તો સમાહર્તાને ત્યાજ હિસાબે પડતી નાગરકનો પગાર સમાહર્તાથી ઓછો હતા તેવોજ ખીજો સ્વતંત્ર, સંનિષ્ઠાતા અને સમાહર્તાથી ઊંચી પદવીવાળો, સેનાપતિ હતા તેના હાથ નીચે અશ્વ, હસ્તિ, રથ વિગેરેના અધ્યક્ષો હતા; તે ઉપરાંત ધર્મસ્યો એટલે ન્યાયખાતાના અધિકારીઓ બધા અધિકારીઓથી સ્વતંત્ર હતા કપટક શોધનના અધિકારીઓ પણ સ્વતંત્ર દેખાય છે આ રીતે ખાતા જૂદા જૂદા હતા અને એક મુખ્ય અમલદાર નીચે ખીજા અમલદારો હશે એમ લાગે છે પણ બધામાં કુલ સત્તા તો રાજનીજ હતી આપત્તિના પ્રસંગ સિવાય રાજને પૂછ્યા વિના અમલદારો કશું ન કરી શકતા^૧ બધા અમલદારોના પગારો પણ ચાણક્યે લખેલા છે તેમાં લખે છે કે રાજકામ કરતા મરી જાય તેના પુત્રદારને રાજ્યએ સભાળવા^૨

એવુંજ રાજ્યનું ત્રીજું અગ જનપદ છે જનપદ પોતાનો નિર્વાહ કરવાને તેજજ આપત્તિમાં પારકો પણ નિર્વાહ કરવાને સમર્થ

જોઈએ પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે, શત્રુ તરફ દ્રૃષ્ટ રાખે તેવો જોઈએ કચેરો, પથર, કાટા, ઉજડ જમીન, ગ્રેણી વગેરે તેમા ન હોવા જોઈએ પશુવાળો, માત્ર વરસાદ પર આધાર ન રાખનાર, જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગવાળો, ધર્મશીલ માણસોવાળો અને પવિત્ર વસતીવાળો જોઈએ

તે પછીનું રાજ્યનું અગ દુર્ગ છે જનપદના સીમાડા ઉપર ખચાવ માટે દુર્ગો રચવા જોઈએ નહી વચ્ચે ખેટ, પાણી વિનાની નીચાણવાળી જગા, પથરવાળી પર્વતની જગા, રણ, કે વાકુ જગલ એ દુર્ગ રચવાને અનુકૂળ જગાઓ છે જલદુર્ગ અને પર્વતદુર્ગ સૌથી ઉત્તમ છે દુર્ગ આસપાસ ઊડી ખાઈ જોઈએ એક દુર્ગને ફરતી ત્રણ ખાઈઓ રાખવા કૌટિલ્ય લખે છે દુર્ગનો કિલ્લો કચગનો-માટીનો હતો તે ઉપર પાકી ઇંટની ભીંત હતી કિલ્લામા આયુધ અને ધાન્ય તથા ખીજા ઉપયોગી પદાર્થોનો મગ્ગ ગખવો જોઈએ

રાજ્યનું પાચમું અગ કોશ એટલે ખજાનો છે પૂવના રાજ્યોએ અથવા પોતે ધર્મથી મેળવેલ, મોનારૂપાવાળો, મોટા રત્નોવાળો, મોટી આપત્તિ પણ સહન કરી શકે તેવો ખજાનો સારો ખજાનો ધર્મથી ભેગો કરવો એ વાત ચાણુક્ય કદી વીસરતો નથી, તો પણ આપત્તિમા નાણા ઉભા કરવાના માર્ગોમા ધર્મવૃત્તિ તે સાચવી શકતો નથી એમ તો આપણે કમુલ કરવું જોઈએ પ્રથમ તો ખજાનો સગીન કરવાને તે સઘળા નિદોષ ઉપયોગી બતાવે છે કેવળ વરસાદ ઉપર આધાર નખનાર ભાગ ઉપર ૧ કે ૨ શક્તિ પ્રમાણે ઉપજ ઉપર ૪ નાખવો તેમા પણ લક્ષ્ય અથવા દુર્ગ કે ખાણને ઉપયોગી માણસો તેમજ સીમાડા ઉપર રહનારા માણસો ઉપર ૪ નાખવો નહિ લોકોને ઉનાળુ પાક કરવા સમજાવવા સામાન્યરીતે દાણાનો ૧ ભાગ અને વન્ય પેદાશનો ૧ લેવો સોના રૂપાના, ઝવેરાતના, ઘોડા હાથીના વેપારીઓ પાસેથી ૫૦ કર ૧ લેવા, પીતળ તથા કપડાના વેપારીઓ પાસેથી ૪૦ કર લેવા, દાણાના વેપારીઓ પાસેથી ૩૦, કાચના વેપારી તથા કારીગરો પાસેથી ૨૦, હલકું કામ કરનારા પાસેથી ૧૦, લાકડું અન્ન વેચનારા પાસેથી ૫ કર લેવા પણ અધા ઉપાયો માત્ર એકજ વાર ચોજવા એમ કૌટિલ્ય સલાહ આપે છે. આમ ન કરી શકાય ત્યારે ખરા ખોટા બહાના કાઢી ફાળા અને

ઉધરાણા કૃત્વા. ઉધરાણામા મોટી રકમ ભરનારને પાવડી છત્રી વિગેરેના માન આપવા અને પૈસા ન ભરનારની ગુપ્તચરે મારફત નિન્દા કરાવવી દેવો પાસેથી પણ ધન પડાવવામા ચાલુક્ય આચકે ખાતો નથી ધન મેળવવાને અમુક દેવની સ્થાપના કરવી, કોઇ નવો ઉત્પાત થવાનો છે કહી તેના વારણના અનુક્રાન માટે શાળા કરવા, અથવા કોઇ ભૂતનો ઉપદ્રવ કાઢવાના બહાનાથી પૈસા મેળવવા, ગુપ્ત રીતે કોઇની સાથે મજમુ વેપાર કરવો અને પછી ભાગીદાર પાસેથી પૈસા પડાવી લેવા પૈસા ગમે તે રીતે કઢાવવાની રીતો કૌટિલ્ય આ જગાએ બતાવે છે ૧ પૈસાની બહુ તંગીમા પૈસાદારો પાસેથી કર્બન ૨ અને વમન ૩ થી પૈસા પડાવવાનું પણ લખે છે ૪ પણ આ બધા અતિશય સકડામણના પ્રસંગેજ કરવાના ઉપાયો છે સામાન્ય રીતે તો કૌટિલ્ય રૈયત તરફ ન્યાયવૃત્તિજ રાખનારો છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “જે બેવડી આવક કરી આપે તે જનપદને ખાય છે. તે રાજાને માટે એમ કરે તેવે પ્રસંગે એણે અપરાધ હોય તો તેને વારવો અને મોટો અપરાધ હોય તો અપરાધ પ્રમાણે તેનો દડ કરવો” ૫ કૌટિલ્ય ખજાનાની અગત્ય ઘણી માને છે પણ રાજાના લોભને નિન્દે છે અને રૈયત તરફ ન્યાયી રહેવા હમેશા કહેછે. કૌટિલ્ય અર્થ સંબંધી પોતાના વિચારો બતાવે છે ત્યાં છેવટે કહે છે કે “અર્થાનુભૂત ધર્મ છે અને ફલ કામ છે, માટે ધર્મર્થકામ ત્રણેયને પોષે તેવા અર્થની સિદ્ધિ તેજ સર્વાર્થસિદ્ધિ.” ૬

રાજ્યનું છત્રું અગ્ર તે દણ્ડ એટલે લશ્કર લશ્કરના તે વખતે ચાર અંગો હતા, હાથી રથ, ઘોડા અને પાયદળ આ દરેક ખાતા ઉપર અધ્યક્ષો હતા, હાથી ઉપર સેનાનો વિજય આધાર રાખે છે એમ તે વખતે મનાતું હતું સર્વ ઉપર સેનાપતિ હતા એ આપણે જોયું છે લશ્કરને હમેશા કવાયત કરાવાતી અને તે વખતે રાજાએ હાજર રહેવાનું હતું હાથી ઘોડાને નિશાની ઝાળખવાની પણ કવાયત કરાવાતી હતી અને એ સગાથી બૂહ રચાતા હતા ૭ લશ્કર ભાડે પણ મળી શકતા હતા લશ્કરની ભરતી ક્ષત્રિયોથી લડાયક શ્રેણીઓથી, કે આટલિક એટને જ ગલી જાતિઓથી પણ થતી

લશ્કરમાં આહારો, વૈશ્યો, શૂદ્રો પણ સૈનિક તરીકે કામ કરતા. ક્ષત્રિયોનું સૈન્ય વખણાતું આર્ય સેનાપતિ વખણાતો.

કૌટિલ્યમાં પ્રજા, રૈયત, પ્રકૃતિ સંબંધી જૂદી ચર્ચા આવતી નથી તેનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે એટલે કે ચાણુક્યે અર્થશાસ્ત્ર રાજ્યની દૃષ્ટિએ લખેલ છે એ છે પણ પ્રકૃતિ એ રાજ્યનો અળવાન અંશ છે તે કૌટિલ્યની સમજમાં છેજ પ્રકૃતિને કદી ક્ષીણ થવા ન દેવી, ‘પ્રકૃતિ ક્ષીણ થવાથી લોભમાં લેવાઈ વિરાગ થાય છે, અને વિરાગ થઈ શત્રુ સાથે ભળે છે અથવા જાતેજ રાજ્યને મારે છે માટે પ્રકૃતિના ક્ષય લોભ અને વિરાગના કારણો ઉત્પન્ન થવા ન દેવા ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેનો ઉપાય કરવો.’^૧ પ્રકૃતિને તે જનપદમાં ગણે છે આપણે જોયું કે પ્રકૃતિ પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે એવી હોવી જોઈએ એમ એનું મન્યુત માનવું છે તેના વખતમાં રૈયતનું જોર પણ ધણું હશે આટલો બહાદુર ચાણુક્ય પણ શ્રેણીઓથી હમેશા એવીને ચાલવાનું કહે છે પ્રજાનું એટલું જોર એ માને છે કે અલ્પઅળવાળા પણ પ્રકૃતિપ્રિય રાજા કરતા મહાઅળવાળા પણ રૈયતમાં અપ્રિય થયેલા રાજા ઉપર હુમલો કરવાનું તે વધારે સલામત ગણે છે^૨ તે કહે છે કે રાજ્યએ હમેશા ચથાર્હદણ્ડ રહેવું ખોટી રીતે કરેલ દણ્ડ તેમજ કામક્રોધ કે અગ્નાયી કરેલ દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિવ્રાજકોને પણ કોપાવે છે તો ગૃહસ્થોની તો વાત જ શી^૩ ? વળી કૌટિલ્ય કહે છે કે “અપિદા અને અવિનય એ પુરુષવ્યસનના કારણો છે કોપવશ થયેલા રાજાઓનો પ્રકૃતિકોપથી નાશ થયો સાભળીએ છીએ”^૪ વળી કહે છે કે “બાહ્ય ભય કરતા અંત કોપ વધારે ખરાબ તે સર્પ જેવો સમજવો”^૫ વળી આગળ બહુજ સૂક્ષ્મયુદ્ધિપૂર્વક કહે છે કે “દોષ મટાડવાથીજ દુષ્ટો મટે છે દુષ્ટો મટાડવાથી નહિ”^૬ એટલે કે રાજદ્રોષી માણસો ને કારણથી દ્રોષ કરતા હાંપ તે કારણ ખમેડવું જોઈએ, માત્ર દ્રોષીને ખસેડવાથી કાષ્ટદ્રશ નથી આ શીખામણુ ઇતિહાસના સારસ્વ છે અને ઇતિહાસનો દરેક અનુભવ એનુંજ સમર્થન કરે છે છતાં એને રાજ્યમદમાં અવગણી અનેક રાજ્યો પોતાના હાથેજ પોતાનો નાશ કરે છે, જાણું કે એ પણ ઇતિહાસનું નિર્માણુજ હોય નહિ

અહીં રાજ્યની આતર વ્યવસ્થા પૂરી થાય છે રાજ્યનું સાતમું અંગ મિત્ર ગણેલ છે, પણ મિત્ર અમિત્ર સાથેના મળપ થતે આપણે રાજ્યની બહારની બાબત ગણીશું અને હવે તે વિચારીશું

આપણે આ ચર્ચા પણ ચાલુક્યની પરિભાષામાં કરીયું સર્વ પ્રકારની સપત્તિવાળો અને નીતિ જાણનારો રાજા તેને ચાલુક્ય વિભિંગીયુ કહે છે તેને અડીને જેના જેના રાજ્યો આવેલ હોય તે સર્વ મડલ અરિમડલ છે અને જે રાજ્યોની વચ્ચે એક રાજ્ય આવેલ હોય તે શત્રુનો શત્રુ તે મિત્ર એ ન્યાયે મિત્રમડલ છે પણ પડોશના બધા રાજ્યો શત્રુ સમજવાના નથી, પણ જે રાજા અરિસપદ્ધવાળો હોય તેજ શત્રુ છે^૧ રાજકુલનો ન હોય, લોભી, ક્ષુદ્રપરિપદ્ધવાળો, વિરક્ત પ્રકૃતિવાળો, અન્યાયી, વ્યસની, નિરુત્સાહ, નશીબ માનનારો એ બધા અરિમા ગુણ હોય તો જ તે અરિસપદ્ધ વાળો સામન્ત (પડોશી રાજા) ગણાય^૨ અને તોજ તે શત્રુ આ પ્રમાણે એક સરહદે આવેલા તે શત્રુ એ કૌટિલ્યનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે રાજાઓની શક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, જ્ઞાનબલ એટલે મન્ત્રશક્તિ, ૨ કોષદણ્ડબલ એ પ્રભુ શક્તિ ૩ પગક્રમનું બલ એ ઉત્સાહ શક્તિ^૩ આ બધી શક્તિઓમાં મન્ત્રશક્તિ ઉત્તમ છે, પ્રભુશક્તિ તેથી ઉતરતી છે અને ઉત્સાહશક્તિ તેથી પણ ઉતરતી છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “ બાલ પશુ અને આધ્યાત્મિકોએ પણ પ્રભાવથી ઉત્સાહવાળાને હરાવેલા છે ”^૪ બીજા રાજ્યો સાથેના સબધ કૌટિલ્ય છ પ્રકારના ગણાવે છે અને તેને પાંડુરુદ્ધ્ય કહે છે તેમાં, બીજાથી નબળો હોય તે સલાહ કરે તે સન્ધિ, બીજાથી ચડીઆતો હોય તે વિગ્રહ કરે તે વિગ્રહ, ‘ હું બીજાને મારી શકું એમ નથી, મને બીજાને મારી શકે એમ નથી ’ એમ વિચારી બેસી રહે એ આસન, વધારે સમર્થ હોય તેથી ચડી જાય તે યાન, શક્તિહીન હોવાથી સામાનો આશ્રય લે તે સશ્રય, એકની મદદથી બીજાને હરાવાય તેમ હોય તો તેમ કરે તે દ્વૈધીભાવ, એ છ ગુણો છે રાજાની જે ગુણમાં અવસ્થા હોય તે અવસ્થામાં રહી તે કિલ્લા, વેપાર, વસતી, ખાણ, દ્રવ્ય વગેરે વધારી શકે તેમ હોય તો તે વૃદ્ધિની સ્થિતિ ગણાય પોતાને હાનિ વધારે થાય અને શત્રુની વૃદ્ધિ ઝટ થાય તે ક્ષયની સ્થિતિ અને પોતાની વૃદ્ધિ પણ નહિ અને ક્ષય પણ ન થતો હોય તો તે સ્થાન

ગણાય સન્ધિ વિગ્રહમા એક સરખો લાભ હોય તો સન્ધિ કરવી, તેમજ આસન યાનમા આસન વધારે સારૂ અને દ્વૈધીભાવ અને સશ્રયમા દ્વૈધીભાવ વધારે સારો.^૧ વિજિગીધુએ સમાન અને વધારે બળવાન સાથે સન્ધિ કરવી નાનો મોટા સામે લડવા બળ્ય તે હાથી સામે પાળા જેવો છે સરખો સરખા સાથે લડવા બળ્ય તે બે કાચા હાલ્લા અથડાઇ ફૂટવા જેવું છે સખળો નબળા સામે બળ્ય તે કાકરીથી ઘડો ફેડવા જેવું છે તેમા સિદ્ધિ છે પરંતુ મોટા પશુ બસનમા આવી પડ્યો હોય કે તેની પ્રજા તેની વિરુદ્ધ હોય તો તેની સાથે નબળો પશુ જાતી શકે આપણા સમબળવાળો આપણી સાથે સન્ધિ ન કરે તો તે આપણુ તુકસાન કરે તેટલું આપણે એનું કરવું તેજ જ સધિનું કારણ છે તપ્યા સિવાય લોઢાની લોઢા સાથે સન્ધિ થતી નથી નબળો નમી પડે તો તેની સાથે સન્ધિ કરી લેવી, કારણકે નમી પડેલાને બહુ સતાવવાથી તે જીવ પર આવી લડે છે, દાવાનલ સળગાવે છે, અને મડલનો અતુગ્રહ મેળવે છે.^૨ બે રાજ્યો ગમે તે પોતાના હિતના સમાન ઉદ્દેશથી સન્ધિયો કરે છે, તેને કૌટિલ્ય મિત્ર સન્ધિ, હિગ્ગ્યસન્ધિ, ભૂમિસન્ધિ, ભૂમિ નિવેશ સન્ધિ (નવી જમીન વસાવવા ખાતરની), કર્મસન્ધિ વગેરે કહે છે દ્વૈધીભાવ એટલે કાંઈ ઉપગ ચડી જવા માટે સન્ધિ કરવી હોય તો પોતાથી નબળાને, તે ન અને તો પોતાના સમને અને છેવટે એ પશુ ન અને તોજ પોતાથી વધારે બળવાનના મિત્ર થવું.^૩ કારણકે નબળો આપણો બચ રાખી તુરત માતી બળ્ય છે આવી સન્ધિઓમા લાભના ભાગ કેવી રીતે પાડવા તે અને તો પહેલેથીજ નક્કી કરી ગયવું.^૪ જે રાજ્ય નબળો હોય અને કાંઈ ન કરી શકે તેવો હોય તેણે ઉત્કર્ષના ઉપાયો ચોજવા, ડાહ્યા માણુએને પામે રાખવા, પ્રકૃતિનું યોગક્ષેમ સાધવું, જનપદને કેળવવો કારણકે જનપદ તો સર્વ કર્મનું ઉદ્ભવ જ્ઞાન છે, નહેરો વગેરે કરવા, વેપારના રસ્તાઓ ખુલ્લા કરના કાગલુ કે વેપાર માર્ગત ખીજી રાજ્યોમા ચાર મોકલી-ને, શસ્ત્ર લાવીને, માર્ગ બાણી લઇને વગેરે અનેક રીતે ફાવી શકાય છે આયુધો બનાવવા માટે ખાણો ખોલવી, અને કિલ્લાઓ બાંધવા માટે ઇમારતી લાકડાના ઝાડોનું વન ખીલવવું હાથીઓના વન પશુ રાખવા અને શ્રેણી, ચોરલોકો, આટવિકો મ્હેચ્છો અને પરાપકારી

ગૂઠ પુરુષોથી લશ્કરની ભરતી કરવી^૧ નખળા ઉપર જખરો ચડી આવે તો તેણે નમી પડવું અને નમવાથી પતે નહિ તો પછી નાસી જવું જીવતો રહે છે તેનો ઉદય થતો જોયો છે જેમકે સુપાત્ર અને ઉદયન^૨ લડવાથી લાભ થાય તેવું ન હોય તો નકાસું લડવું નહિ આચાર્ય કહે છે કે “અગ્નિમા પનગ પડ તેમ શત્રુમા પડવું મરણીઓ થાય તેને એકાદ સિદ્ધિ તો જરૂર મળે” તેની કૌટિલ્ય ના પાડી કહે છે કે પોતાને લાભ થાય એ રીતે શરતો કરાવી સન્ધિ કરવી^૩ હારી ગયા પછી સન્ધિ કરી હોય તો પોતાના વિજેતા તરફ સ્વામિધર્મ બરાબર પાળવો તેની રજા લઇને જ કુમારોના લગ્નો, યાત્રા, વગેરે કામો કરવા અને તેટલી તેને મદદ કરવી અને પ્રાર્થના કે એવે પ્રસંગે વિજયી ગાળના ઉદય માટે સ્વસ્તિવાચન કરાવવું^૪ તે કાલની સન્ધિઓમા જમીન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે બાનામા આપવા પડતા આચાર્ય કહે છે કે “માત્ર સત્ય કે શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ ચલ છે, જમીન કે બાનાપર આધાર રાખનાર સ્થાવર છે” પણ કૌટિલ્ય કહે છે “સત્ય અને શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ આ લોકમા અને પરલોકમા બન્ને જગાએ સ્થાવર છે આ લોકમા સન્ધિ મજબુત કરવા માટેજ માત્ર જમીનની જરૂર પડે છે પૂર્વના સત્યવાદી ગાળઓ ‘સન્ધિ કરી છે,’ એમ કહીને જ માત્ર સન્ધિ કરતા સન્ધિ ન પાળે તેને માટે અગ્નિ, જલ, હળ, હાથીનો સ્કન્ધ વિગેરેથી શપથ લેતા”^૫ આ પ્રમાણે સન્ધિમા પણ પૂર્વકાલનું મત્સ્યવાદીપણું ચાલુક્ય સભારી રાખે છે અને દરેક જગાએ આપણે જોઈએ છીએ કે સન્ધિને વળગી રહેવાને તે હમેશા આગ્રહ રાખે છે યાનની બાબતમા આચાર્ય કહે છે કે “શત્રુ ઉપર આક્રમ્ત હોય ત્યારે ચઢાઈ કરવી” કૌટિલ્ય બહુ ડહાપણથી તેનો નિષેધ કરે છે કે “પોતાની શક્તિનો ઉદય હોય ત્યારેજ ચઢાઈ કરવી કારણકે શત્રુના વ્યસન વિષે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી ચઢાઈ કરવાથી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી શકીશ એમ જણાય ત્યારે જ ચઢવું”^૫

વિજિગીષુ રાજાએ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે ચાગ ઉપાયો કરવાના છે સામ એટલે સતોષવુ, દાન એટલે આપવુ, ભેદ એટલે અણબનાવ કરાવવો અને દણ્ડ એટલે શિક્ષા કરવી કૌટિલ્ય કહે છે

૧ ૭, ૧૪ ૨ ૯, ૭ ૩. ૭, ૧૫ ૪ ૭, ૧૭

૫. ૬, ૧

કે નબળાઓને સામ અને દાનથી જીતવા, જબરાઓને ભેદ અને દણ્ડથી સૌને સૌની જમીન વગેરે પાળવાનું વચન આપવું તે સામ છે. ભૂમિ, દ્રવ્ય, કન્યાદાન અને અભયદાન એ દાન છે. શત્રુના પાડોશી રાજા કે કોઇ જગલી રાજા, કે શત્રુના કોઇ રાજકેદીને ઉશ્કેરી અદર અદર ઠાટફૂટ કરાવવી તે ભેદ છે અને પ્રકાશ કે ફૂટયુદ્ધથી શત્રુને મારવો એ દણ્ડ છે. ૧ લખાણ કેવા કરવા એ વિષે લખતા ચાણુક્ય સામ, ઉપદ્રવદાન, ભેદ અને દણ્ડ ચાર ઉપાયો ગણાવે છે. ૨ કોઇના વખાણ કરવા, તેની સાથે જૂનો મબન્ધ બતાવવો, બન્નેનું હિત બતાવવું વગેરે સામ છે. બીજાને લાભ કરી આપવો એ દાન છે. સામા પક્ષમાં અદર અદર શકા કરાવવી એ ભેદ છે અને સામાને મારવો કે પીડવો એ દણ્ડ છે અને આ ચાર ઉપાયોજ બધા કાર્યની સિદ્ધિમા વાપરવા ચાણુક્ય સૂચના કરે છે.

પોતા ઉપર કોઈ ચઢી આવે ત્યારે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ઉપાય કરવા સામેનાનું લશ્કર અટવીબલ હોય ત્યારે પોતે પણ અટવીબલનો લાભ લઈ બીલે બીલું ભાગવું ઝેણીબલ પણ લેવું કારણ તે પણ ધસારો અને બચાવ બન્ને કામમાં આવે છે. ૩ બીજાને ઉપાય ન ચાલે તો ગમે તે યુક્તિઓ કરી ચઢી આવનારને હરાવવો વિજયી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં ધર્મેવિજયી માત્ર તેની તાબેદારી કમુલ કરવાથી રીકે છે માટે તેની તાબેદારી કમુલ કરવી લોભ-વિજયી ભૂમિદ્રવ્યથી રીકે એ માટે બને ત્યાં સુધી પોતાને નફામું અને સામેનાને નુકસાનકારક થાય તેવું ભૂમિદ્રવ્ય આપી તેની સાથે સન્ધિ કરવી. અસુરવિજયી ભૂમિદ્રવ્ય, પુત્રદાર, પ્રાણુ સર્વને હરવા કરે છે, માટે તેને ભૂમિદ્રવ્ય આપી મનાવવો અને ન માને તો તેનો પ્રતીકાર કરવો.

યુદ્ધમાં ગમે તેવી યુક્તિ કરીને પણ જીતવું એવો કૌટિલ્યનો મત છે તેમાં તે ઉપાયની શુદ્ધિ માટે જરાએ ચિન્તા બતાવતો નથી. શત્રુને છેતરવામાં તેને કશું ખોટું લાગતું નથી. શત્રુ બીજી કોઇ રીતે નમે નહિ તો તેના માણસમાં ઠાટફૂટ કરાવવી, પોતાના વિશ્વાસુ માણસો તેની હજીરમાં ગોઠવી દબ દગો દેવો, શત્રુ રાજાને જે રમત ગમતનો શોખ હોય તે રમતમાં તેને રસાવી મારવો, તેના રાજ્યમાં મોટા ધૂર્ત યોગીઓએ તેને ફોસલાવી રસાવવો, રાત્રે પક્ષીઓને ઉડાડી ઉલ્કાપાન જેવો દેખાવ કરાવી અથવા બીજી કોઈ રીતે તેના ઉપર

દેવકોપ થયો છે એવો દેખાન કરી તેને બહીવરાવી કામ સાધી લેવું^૧ વગેરે અનેક ઉપાયો તે બતાવે છે પણ જીત ઉપર આરે ત્યારે રાજાએ ધમત્યગ્ણ રાખવું એન તે કહે છે અને ત્યાં સુધી તેા લડાઈમા મરાઈ ગયેના રાજાના વશનાને ગાની આપવી જેથી તેઓ પેઢી દર પેઢી વિજિગીયુ તરફ સ્નામિધર્મ પાળે મરનારના ભૂમિ, ક્વય, પુત્ર, દારાની ધચ્છા ન કરી^૨ હથિનાર નાખી દીરેન તેમજ પરાડ મુખ થએત લશ્કરને મારવું નહિ^૩ વિજયી રાજાએ હારેલા રાજા કરતા વધારે ગુણે બનાવવા દાન માન વડે પ્રકૃતિને સંતોષવી, વચન આપ્યા પ્રમાણે સર્વને લાભ આપવા, નવી પ્રજાના શીન વેષ, ભાષા, આચાર વિગેરેમા સમાનતા રાખવી દેરા દેવન સમાજના ઉત્સવ અને પિહાગમા ભાગ લેવો દેશના કેદીઓને છોડવા અને દીન અને અનાથને મદદ કરવી ચાતુમાસમા અર્ધમાસ અને પૂર્ણિમા અને ચાર રાત્રિઓ પશુકિસા બધ કરવી સ્ત્રી તથા બાનવધ, પુસ્તવોપધાનના ગુન્હા થના બધ કરવા અધર્મ ચારિત્રના લોકોને દબાવી દેવા મ્લેચ્છો અને ચોર લોકોને એક જગાએ સ્થિર ન થવા દેતા ફેરવવા કરવા^૪

આ સિવાય લડાઈઓ કેમ થતી તે પણ એક જાણવા જેવો વિષય છે પણ હાલના સમય કરતા તે વખતે ઘણીજ જૂદી રીતે લડાઈઓ થતી એટલે તે વિષે ઝાઝુ કહેવા માગતો નથી ખાસ જાણવા જેવી બાબતો એટલી છે કે લડાઈમા રાજાઓ જનાના સાથે ફરતા, રાત્રે પહેરા રહેતા, રમ રાગી છાવણીમા બધી હતી, બૂહો રચાતા, રાત્રિએ પણ છાપા મરાતા, ઊંચી નીચી જમીન જગલ-વાળી કે સખન જમીન, સૂર્ય આખ સામે આવતો હોય કે નહિ એવી બધી બાબતનો લાભ લેના ચાલુક્ય જૂનતો નથી તેના બૂહો કાલ્પનિક નથી પણ ઓછુ લશ્કર વધારે બનાવવા, વધારે ને ઓછુ બતાવવા વિગેરે હેતુપુર સર થેાજેલા છે રથ ઘોડા, હાથી, પાયદલ વગેરેથી ગોટાળો ન થઇ જાય એની સંભાળ રાખવા તે કહે છે લશ્કર-મા લડવૈયા ઉપરાત ખીજ નહિ લડનારાઓનો પણ ખપ પડતો લશ્કરનો સરખમ અને અસખાય બહુ ભારે હશે એમ લાગે છે કારણ કે દિવસના બે થોજન ચાલે તેને ઉત્તમ, દોઢ ચાલે તેને મધ્યમ અને એક ચાલે તેને અધમ લશ્કર ચાલુક્ય ગણે છે

આટલેથી રાજકારણનો વિષય આપણે બંધ કરીશું

છેવટના બાગમાં શત્રુને હેરાન કરવાના તે છૂપા ઉપાયો બતાવે છે તેમાં પાસ પાણી ઝેરવાળા કરવાના, માણસોને ગાડા કરવાના, ઉધાડી દેવાના, કમાડ ઉધાડી નાખવાના, ગામનું માખણ ભેંચી કરી ચોગવાના, ઉપવાસ કરી શકવાના, મદનરસના અને બીજા ઝેરોના, કોઠા ક્ષયરોગ કરવાના તથા મટાડવાના ઉપાયો બતાવે છે આ ઉપાયોમાં કોઈ કોઈ જગાએ મન્ત્ર સાધવાનું આવે છે અને દવાઓ કેવા પ્રકારની હશે તે તો શું કહી શકાય, પણ એકજ ઉપાય ઉપરથી આપણે તે કેટલે અંશે ખરૂં છે તે જાણી શકીએ રાત્રે દેખવા માટે રાત્રે દેખી શકનારા પ્રાણી જેવા કે કુતરડા છાત્રુદર વિગેરેની આખોની ભૂછી કરવી અને ડાખી આખની ભૂછી જમણી આખમાં લગાડવાથી અને જમણી આખની ભૂછી ડાખીમાં લગાડવાથી રાત્રે દેખી શકાય એમ તે કહે છે આ તે વખતના ધણાખરા વહેમો હશે એમ લાગે છે દરેક વહેમને ધિક્કારનાર, વહેમોથી રૂંચતને ફોસલાવી પૈસા કઢાવનાર, અને મોટા ઉત્પાતો કેવી રીતે કરી બતાવવા તેનો ઉપાય બતાવનાર ચાણુક્ય પોતે પણ કેટલાએક વહેમો માનતો હશે એ વિચાર કરતા એમજ માનવું પડે છે કે માણસ પોતાના જમાનાથી ગમે તેટલો આગળ ગયેલો હોય તોપણ તે સામાન્ય જનના વહેમોમાંથી તદ્દન મુક્ત થઈ શકતો નથી. શોધખોળનો મહિમા બતાવનાર પ્રમાણશાસ્ત્રનો કતા બેદન, પૂરાનું સોનું થઈ રોકે અને વાદરના હૃદયમાં વિચિત્ર રોગો મટાડવાના ગુણો છે એમ માનતો

પોતાના સમયથી કૌટિલ્ય ખાસ કંઈ કંઈ બાબતમાં આગળ વધેલો છે તે આપણે જાણવું જોઈએ દિવ્યસુશીમાં આપણે જોયું કે તેના વિચારો પ્રગતિશાલી છે રાજકુમારો સામે કૌટિલ્યના વખતમાં જે વહેમ હતો તેને તે હસી કહાડે છે અને કેળવણીનો સિદ્ધાન્ત કહે છે કે તાજ વયમાં માણસને અધર્મ શીખવેલો જોઈએ નહિ કાયદામાં આપણે જોયું કે દિવાની ફોજદારી કામેનો વિવેક કરી, અને ગુન્હો સાક્ષી સિવાય પણ બહાગના ચિહ્નનો ઉપરથી સમજી શકાય એમ કહી “આચાર્ય” કરતા તે પોતાની વધારે જાંડી નજર બતાવી આપે છે લડાઈમાં પણ યુદ્ધ કરતા સન્ધિ વધારે સારી બતાવી, તથા હારવા જેવું હોય તો પણ માત્ર ઉત્સાહથી લડવામાં કશો કાયદો નથી પણ સમય પ્રમાણે વર્તવું એમ કહી દૂરદર્શી રાજ-

કર્તાની બુદ્ધિ બતાવે છે સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો તો એનો વહેમો તરફનો અને ખાસ કરીને જ્યોતિષ તરફનો તિરસ્કાર છે રાજ્ય એ દેવને નહિ માનવુ જોઈએ દૈવ માનનારો ગળા હારે છે અને વળી કહી છે કે—

નક્ષત્રમતિપૃચ્છન્ત બાલમર્યોતિવર્તેતે ।

અર્થા ઈર્થસ્ય નક્ષત્ર કિં કરિષ્યન્તિ તારકા ॥^૧

“ નક્ષત્રને વારેવારે પૂછ્યા કરે તેવા બાળકની અર્થ મેળવવાની વેળા વહી જાય છે અર્થજ અર્થનુ નક્ષત્ર છે તેમા તારા સુ કરવાના હતા ? ” એટલા જૂના કાળમા આ વિચાર એછો પ્રતિભાગાળી ન કહેવાય

પણ તેનો સૌથી વધારે અગત્યનો વિચાર તે ગળ્ય સબધીનો છે આ વિચાર તેણે સ્પષ્ટ કોઈ પણ જગાએ કહેલ નથી પણ તેના આખા અર્થશાસ્ત્રમા પ્રતીત થાય છે, માટે અર્થશાસ્ત્ર સમજવા માટે પણ તે જાણવાની જરૂર છે

આપણે જોયું છે કે આ અર્થશાસ્ત્ર રાજનના હિત માટે લખેલ છે શાસનાધિકારમા^૨ તે સ્પષ્ટ લખે છે કે કૌટિલ્યેન નરેન્દ્રાર્થે શાસનસ્ય વિધિ કૃત “ નરેન્દ્રને માટે કૌટિલ્યે આ શાસનનો વિધિ લખેલ છે ” કૌટિલ્ય અહીં સ્પષ્ટ રીતે પોતાનું સ્વતન્ત્ર્ય-સ્થત્વ અને તેનો હેતુ પણ બતાવે છે એટલુંજ નહિ પણ ગળમા એકૈશ્વર્ય-ને કદી હાનિ ન પહોંચવા દેવી એવો એનો મત છે એકૈશ્વર્યના^૩ પ્રકરણમા રાજ્ય મરી ગયો હોય ત્યારે અમાત્યે સુ કરવું તે બાબત ની તે ચર્ચા કહે છે ભારદ્વાજ કહે છે કે એવો લાગ ફરી શરીને મળવાનો નથી માટે અમાત્યે પોતે રાજ્ય પચાવી પાડવું કૌટિલ્ય કહે છે કે “ અમાત્યે એકૈશ્વર્ય કરવું પોતે ગળ થઇ પડવું એ અધર્મિષ્ઠ છે અને તેથી કૃતિકોપ થાય છે ”

આખા અર્થશાસ્ત્રમા આજ મુખ્ય વિચાર છે કૌટિલ્યને એકૈશ્વર્ય સાચવવાની ઘણી જરૂર સમજાયેલી છે આ આખું અર્થ-શાસ્ત્ર તેણે તેને માટેજ લખેલ છે માટેજ કોઈ કોઈ જગાએ ધર્મનો સવાલ છોડી દહને પણ તે હુબેનો ગુપ્ત વધ કરી રાજસભા સાચવી રાખવાનું કહે છે આનું કારણ સુ ? આનું કારણ આપણને સમ-કાલીન શ્રીક ઇતિહાસમા મળે છે એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકા-

ના શ્રીસ હપરના લેખમા કહેલ છે કે ગ્રીક ઇતિહાસમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને ગણરાજ્યોના વિકાસનો અત આવેલ હતો અને તેમા સડો પેટો હતો આવા ગણ્યોનુ બળ વટવા મા યુ હતુ શ્રીમમા આ સ્થિતિનો પ્રતીકાર એલેક્ઝાન્ડરના મારાજ્યથી થયો એલેક્ઝાન્ડરે એકેશ્વર્ય રાજ્યનો આદર્શ પશ્ચિમને આપ્યો તેથી સમાન ભાષા, સમાન સાહિત્ય, સમાન રાજકીય પરિસ્થિતિથી સમુદ્ધિને વિશેષ નિસ્તરવાની તક અને બલ મળ્યા ગ્રીક તવારીખ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે આ પણ એલેક્ઝાન્ડર આગ્યો સારે અનેક ગણરાજ્યો હતા આપણા ગણ રાજ્યોમા પણ તે વખતે નિર્બળતા પેમવા માડી હતી મહાભારતના શાન્તિપર્વમા લખેન છે કે ગણરાજ્યોને લાયથી તૂટવાનો મતમ છે આ નિર્બળતામાથી નકળી મહારાજ્યો સ્થાપવાની જરૂર હતી એવુ પહેલુ મહારાજ્ય નહે સ્થાપ્યુ હતુ એમ આપણે જ્ઞેષ્ઠ ગણ પણ એમા પણ સડો પેટો હતો એ રાજ્યને બદલે બીજુ મહારાજ્ય સ્થાપી એકેશ્વર્ય સત્તા સાચી રાખી મનુકૃતિનુ બન ટકાવી રાખતુ એ આપણા બ્રાહ્મણ અમાત્ય મા મહત્ત્વાકાંક્ષી હતી તે સમયમા ગણરાજ્યમા ની નીકળીને મહારાજ્યનો આદર્શ ધીમે ધીમે મુટ થતો હતો એવા ધણા ચિન્તો અર્થશાસ્ત્રમા છે ગણ્ય તરફ વશાદગ રહેવા માટે ચાણુકન ગુપ્તચરો માર્ગત લોકોમા ઉપદેશ દેવરાવે છે કે ‘માતૃયન્યાયથી દારી ગયેલી પ્રજાએ મનુ વૈવસ્વતને રાજ કર્યો ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ અન વેચાડ માનનો દસમો ભાગ તથા સોનુ એ રાજ ભાગ હન થો તેનાથી રાજ્યએ પોતાનો નિર્વાહ કરી પ્રજાનુ ચોગક્ષેમ કરે છે અને તેમા રિવન આગ્યે દૃષ્ટ ન કરે તો પ્રજાનુ પાપ તેમને માવે પડે છે એટલા માટે વનવાસી ઋષિઓ પણ ‘અમાડ રક્ષણ કરે છે માટે તેનો પણ ભાગ છે’ એમ વિચારી વીણુના દાણુનો છઠ્ઠો ભાગ તેમને આપે છે દડ અને પ્રસાદ બન્ને કરનારો રાજા ઈન્દ્ર અને યમ જેવા છે તેની અવમાનના કરનારને દૈવ પણ દણે છે, માટે ગણના અવમાનના કરવી નહિ ૨૧ આ મત શાન્તિપર્વમા છે અને આ શમ્હો પણ શાન્તિપર્વના છે તે એમ બતાવે છે કે તે કાલે આ વિચારો લોકોમા દબ કરવાની તે સમયના વિદ્વાનોને જરૂર જણાઈ ગઈ હતુ ગણરાજ્ય તદ્દન બધ પડી

ગયા નહિ હોય, તેમજ રાજ્યમા પાટવી-પટાયાનો ગિવાજ પૂરેપૂરો અમલમા આવેલ પણ નહિ હોય એમ લાગે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “એકજ પુત્ર હોય પણ અવિનીત હોય તો તેને રાજ્યમા સ્થાપવો નહિ” દીકરીના દીકરાને રાજ્ય આપવું અથવા ગણવાન સામન્તથી બીજા ઉત્પન્ન કરવું”^૧ એકેશ્વર્ય પ્રકરણમા પણ કહે છે કે રાજા મરી જાય ત્યારે “કુમાર અથવા રાજકન્યા અથવા ગર્ભિણી દેવીન અભિષેક કરવો. અથવા કન્યામા સમાનગતિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરી તેને અભિષેક કરવો”^૨ પણ તે સાથે જૂના ચાનના આવેલા શ્લોકો પણ ટાકે છે કે “ઘણાના આધારરૂપ મિત્રો પુત્રતુ હિત થાય તેમ કરવું આપતિના પ્રભુ સિયાય ઐશ્વર્ય જ્યેષ્ઠના ભાગમા જાય છે અથવા આખું કુલ રાજ્ય કરે કુનમધ દુર્ગમ છે, કારણકે રાજાને નડતા વ્યસનો અને બાધોથી તે મુક્ત હોય તે પૃથ્વી ઉપર ચિરકાળ રહે છે”^૩ કૌટિલ્યના કાળમા જૂના ગણરાજ્યો અને આ વિસ્તારતા મહારાજ્ય વચ્ચે અમુક જાતનું સમાધાન તોડાઈ થયું ગઈ હશે એમ લાગે છે જૂના ગણરાજ્યો લક્ષ્મીરૂપમા રહેતા તેમનો શ્રેણીમુખ્ય જ લક્ષકરમા પણ તેમનો ઉપરી હતો^૪ તેમના કાયદા જૂદા હતા તે આપણે જોયું છે ને ઉપરાંત રાજ કરનારી શ્રેણીઓને પોતાના રાજચિહ્ના રાખવા દીધા હતા આપણે જાણીએ છીએ કે ચાણક્યના સમય પહેલાં અજાતશત્રુએ બહાદુર લિઝાવી ગણને જીતેલ હતો આ ગણની ગણના ચાણક્ય રાજશબ્દોપજીવી શ્રેણીઓમા કરે છે^૫ તે ચોક્કસ એમજ બતાવે છે કે મહારાજ્યના અગ તરીકે શ્રેણીઓ પણ પોતાની આંતર વ્યવસ્થા સાચવીને રહેતી હશે અને એ રીતે ગણરાજ્ય અને એકેશ્વર્યરાજ્યના આદર્શો વચ્ચેનું સંબંધણુ ઓછું થયું હશે આ બાબતમા ગ્રીસ કરતા આપણો રાજકીય ઇતિહાસ વધારે ભાગ્યશાળી દિશામા વિકસવા માડ્યો એમ કહી શકીએ

એક રાજ્યના સરહદી બધા રાજ્યો એ તેનું અરિમંડલ એમ ચાણક્યે કહ્યું તે ઉપરથી વિન્સેન્ટ સ્મિથ કલ્પના કરે છે કે ચાણક્યે નાના રાજ્યો માટેજ અર્થશાસ્ત્ર લખેલ છે એટલે કે તેમા જે ગ્રીસુવટ અને વ્યવસ્થા દેખાય છે તે મોટા રાજ્યોમા નહિ હોય, પણ એમ

માનવાતુ કથુ કાગણુ નથી ચાણુક્યે ચન્દ્રગુપ્તને માટેજ આ ગ્રન્થ લખ્યો છે નહિ તો “ નરેન્દ્રને માટે શાસનનો વિધિ લખ્યો છે ” તથા “ જોણે જન્મ અને શાસ્ત્ર તથા નન્દરાજ્ય નીચે દમાએલી ધરણીનો અમર્પથી ઉદ્ધાર કર્યો તેણે આ શાસ્ત્ર લખ્યું ’ એમ તે પોતે ન કહેત શ્રીયુત રાધાકુમુદ સુકરેજી તો તેન ગુપ્ત પ્રભવતિ એ વાક્યમા ગુપ્ત શબ્દ ઉપર શ્લેષ માને છે અને એવી રીતે ચન્દ્ર-ગુપ્તનો પ્રભાવ ચાણુક્યે જ્યજ્યથી વર્ણવ્યો છે એમ કહે છે ખરી રીતે ચાણુક્યે ચન્દ્રગુપ્તને માટેજ આ શાસ્ત્ર લખેલ છે એજ ખરૂં અનુમાન લાગે છે પણ તેને સર્વ રાજ્યોને લાગુ પડી શકે એવું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપેલ છે

પુસ્તકની અદર પણ મહારાજ્યનું અસ્તિત્વ કર્તાના ધ્યાનમા હોય તેવા ધણા પુરાના છે “ વિરૂદ્ધ આચરણવાળો રાજા ચક્રવર્તી હોય તો પણ નાશ પામે છે ”^૧ વળી ચાણુક્ય કહે છે કે “ દેશ એટલે પૃથિવી તેના હિમાલયથી સમુદ્ર સુધી પથરાએલું પૂર્વનું સહસ્ત્ર યોજનના માપવાળું ચક્રવર્તી ક્ષેત્ર છે ”^૨ આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે મગધરાજ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે વળી કહે છે કે^૩ “ એ પ્રમાણે વિજિગીયુએ શત્રુની ભૂમિ મેળવીને મધ્યમ રાજની ભૂમિ મેળવવા ઇચ્છા કરવી તે સિદ્ધ થાય એટલે ઉદાસીનની ભૂમિ મેળવવાની ઇચ્છા કરવી પૃથિવીને જીતવાનો આ પ્રથમ માર્ગ છે મધ્યમ અને ઉદાસીન રાજ્યો ન હોય તો પેાતાના ચડીઆતા ગુણોથી શત્રુની પ્રજાને મેળવી લેવી તે પછી વધારે દૂરની પ્રજાને આ ખીન્ને માર્ગ આ મણ્ડલજ ન હોય તો બે લશ્કરની વચ્ચે લીસીને શત્રુથી મિત્ર અથવા મિત્રથી શત્રુને સાધવો એ ત્રીજો માર્ગ અથવા લગભગ અલગ હોય એવો એક સામન્ત પ્રથમ જીતવો તેનાથી એવડા મજમુત થઇ ખીજાને, તેથી ત્રણગણા મજમુત થઇ ત્રીજાને હરાવવો પૃથ્વી જીતવાનો આ ચોથો માર્ગ પૃથિવીને જીતીને તેના વર્ણશ્રમ પ્રનાણે લાગ પાડી સ્વર્ધર્મવડે તેનો ઉપભોગ કરવો ” ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રની યોજનામાથી મહારાજ્યો બહાર નહેના હતા એ પ્રિચાર આટલાથીજ પરાન્ત થાય છે

ચાણુક્યનું અર્થશાસ્ત્ર આપણે જોઇ ગયા તેમા તેનો પ્રભાવ, તેની ન્યાયપ્રદિ, રાજકીય દષ્ટિ, પ્રતિભા જોયા તે સાથે, કોઇ કોઈ

જગાએ સાધનાના દોષદોષની ઉપેક્ષા પણ આપણે જોઈ તે ધણે યુક્તિબાજ છે અને કાર્ય સાધવામાં એકેય યુક્તિ જતી કરે તેવા નથી આ ઉપગ્રી કેટલાએક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો તેને પૂર્વનો મેંકિઆવેલ કહે છે આ માત્ર ચાણક્યના નામને જ નહિ પણ સમસ્ત પૂર્વ સમ્પ્રતિને અન્યાય કરવા જેવું છે એ ફ્લોરેન્સના રાજનીતિ-શાસ્ત્રી કારકીર્દીના કાલ પદરમાં ગતકનો અત અને સોળમાંની શરૂઆત હતો તે વખતે ફ્લોરેન્સની ગજસત્તા પડતીમાં હતી જુલમી રાજસત્તા અને લોકસ્વાત્ત્ય વચ્ચે હારજીતના અનેક વિચરો ચાલી છેવટે જૂની જુલમી રાજસત્તા વિજયવાન થઈ હતી પડતીના સધળા ચિહ્નો અને પરિણામો લોકોમાં પ્રસરેલા હતા તે સમયે નિરકુશ સત્તાની પૂજ થતી હતી, ગમે તે રીતે કાનવું એજ કૃતકૃત્યતા મનાતી હતી, અત્યાચારમાંજ શ્રદ્ધા હતી, આત્મરક્ષણ કરતા વૈર વધારે મીઠું લાગતું હતું, યુદ્ધિએ નીતિ અને ધર્મ સાથે છૂટાછેડા કર્યા હતા, યુદ્ધિશાળીને નીતિનું દષ્ટિબિન્દુજ ન હોઈ શકે એમ લોકો માનતા હતા દગો, અત્યાચાર, અવિશ્વાસ, કૃતઘ્નતા, લોલુપતા અને ખ્હી-કણપણ એ સમાજની મુખ્ય વૃત્તિઓ હતી આવા જમાનામાં મેંકિઆવેલે પોતાનું પુસ્તક લખેલ છે તે પ્રથમ લોકપક્ષમાં હતો અને લોકતત્ત્વના જૂદા જૂદા ખાતામાં તેણે અધિકાર ભોગવ્યો હતો પોતાના પક્ષની હાર થયા પછી જુલમી ગજસત્તા પાસેથી અધિકારીનું પદ મેળવવાની લાલચથી, પોતાનો રાજપ્રકરણી અનુભવ ખતાવવા તેણે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું હતું તેનો આદર્શપુરુષ સીઝર બોર્ગિઆ હતો ચાર વરસ લોકોમાં ઉત્પાત કરી અનેક વિચરો, કાવતરા, ખૂન કરી ધૂમકેતુની પેઠે તે ઇતિહાસમાંથી નષ્ટ થઈ ગયો છે. એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેંકિઆવેલને હતો મેંકિઆવેલે કૌટિલ્યની પેઠે કલ્પના અને શાસ્ત્રના પોકળ વાદવિવાદમાંથી અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરી તેની અનુભવ ઉપર સ્થાપના કરી તે ખડ, પણ તેને જે માણસનો અનુભવ હતો તેમનામાં ધર્મ કે નીતિ હતાજ નહિ તેના અન્યથો છે તે કરતા ગમે તેટલા વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર વિસ્તાર કર્યો તોપણ તેમાં ક્યારી નીતિ આવે નહિ ચાણક્ય તો શાસ્ત્રની શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અર્થકામ બન્ને ધર્મથી અવિરૂદ્ધ જોઈએ રાજઓના વ્યવહારમાં પણ તે સત્યનેજ મોટી વાત ગણે છે લોકમાં માત્સ્ય-ન્યાય ન પ્રવર્તે, સખળો નખળાને ન ગળી જાય માટેજ દણ્ડની જરૂર

માને છે. મંકિઆવેતના આદર્શપુરૂષમા સજ્જનનનું એક પણ લક્ષણ નથી, ત્યારે ચાણુક્ય જિતેન્દ્રિય થયું એતેજ કેળવણી ગણે છે પોતાના પક્ષના અને લેકેના વૈરી રાજા પામેથી અધિકારની લાનચથી, શત્રુ રાજાએ પોતાનો અમત્ર કાયમ રાખના શુ કરવું એ પર શાસ્ત્ર લખનાર મંકિઆવેલ કય' અને એકચક્ર રાજ્ય મ્થાપ્યા છતાં કેવળ શાસ્ત્રમનન અને અપગ્નિહનું ઋષિજીવન ગાળનાર ચાણુક્ય કયા ? પશ્ચિમમા પણ મંકિઆવેન શબ્દ સામસામા યુદ્ધ કરનારા પ્રતિપક્ષી-ઓએ એક બીજાને તિન્સ્કાર માટેજ વાપરેલો છે ત્યારે ચાણુક્યનું નામ સસ્કૃત સાહિત્યમા ધણા કાલ સુધી પૂજ્ય રહેલું છે બીજી કાંઈ નહિ પણ મંકિઆવેલે જેમા કૃતકૃત્યતા માનેલી છે, એટલે પોતાને શા યુ કરવું એ ધોગણે જોતા પણ મંકિઆવેલ અને તેનો આદર્શપુરૂષ બનતે ખોટા પડે છે ત્યારે ચાણુક્યનું જીવન આપણને બધી રીતે ફતેહમદ દેખાય છે

ચાણુક્ય જેટલો કૃતકૃત્ય પુરૂષ કદાચ ઇતિહાસમા બીજો નહિ હોય જગતમા નવું ચેતન પ્રેરનાર અને ઇશ્વરનો અવતાર ગણનાર કૃષ્ણે પોતાનાજ જીવનમા સર્પ યાદવોનો નાશ જોયો અને પોતે ક્રોધે શરીર છોડ્યું શત્રુ ઉપર વિજય મેળવનાર પાંડવો છેવટે અત્યંત શોકસતાપમા આયુષ્ય ગાળી હિમાનયના પ્રયાણમા એક સિવાય બધા નાગ પામ્યા હૈનીમાન અને નેપોલીઅન જેમા યુદ્ધ વીરો પોતાના જીવનનું અંતિમ સાધ્ય ન મેળવી શક્યા અને પહેલો આપઘાતથી મુવો અને બીજો, કંટપનામા પણ ન આવી શકે તેટલા અપમાનમા, પોતાનું કયુ કારવ્ય બધું ધૂળ મળેલું જોઈ મુવો આમ અનેક ઇતિહાસવીરોમા ચાણુક્યની જોડી મળતી મુશ્કેલ છે યુદ્ધ ભગવાને પોતાનું જીવન સફળ કયું, અધારે ચાલતી માનવ જાતિને માર્ગ દેખાડ્યો પણ રાજકારણથી તેમનું જીવન નિરાળું હતું, રાજ-જીવનના સંન્યાસથીજ તેમનું ખરૂં જીવન શરૂ થાય છે મહાવીર વૉશિંગ્ટને અમેરિકાનું લોકસ્વાતન્ત્ર્ય સ્થાપ્યું, તેનો અપગ્નિહ ચાણુ-ક્ય જેટલોજ પ્રશસ્ય અને ધર્મજીવન એટલુંજ શુદ્ધ, પણ શાસ્ત્રકર્તા તરીકે તે મશહૂર નથી ત્યારે ચાણુક્યનું જીવન સર્વ પ્રકારે આપણે સફળ થયેલું જોઈએ છીએ ઐતિહાસિક કાલના હિંદના પહેલા નામ્રાજ્યના રાજા નન્દે તેનું અપમાન કયું, તો તે લોભગ્રસ્ત, પર્વત જેવા આખા સામ્રાજ્યને ઉખેડી નાખ્યું, પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તેનો

તેજ વશનો ઉપેક્ષા પામેલ અકુર વાવી તેને ઉછેર્યો અને તેમાંથી હિંદુ મોટુ યશસ્વી અને ગૌરવનાળુ મૌર્ય સામ્રાજ્ય ક્ષાત્ર્ય જેણે યુનાની પરાજયનો અપયશ ધોષ નાખ્યો. ઇતિહાસના મહાવીરોની જે પડતી શત્રુ તન્દ્રથી હાગવી થાય છે તે કળ્તા પોતાના વિજયના મદથી અને તેથી કરેલ મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વધારે થાય છે આનો અશ પણ ચાણક્યમા નહોતો તેણે રાજ્યની લગામ માળુ પ્રધાનને આપવા પુરતીજ પોતાના હાથમા રાખી અને એ પ્રધાનનુ મન જીતી લીધા પછી પાછો પોતે શાસ્ત્રમનનમા પડ્યો અને તેમા પણ તેટલોજ મશ મેળવ્યો.

ઇતિહાસમા આવા મહાપુરૂષો કોઇક વારજ ઉદ્ભવે છે જગત બધુ સર્વકાલ મહાપુરૂષો માટે ઝખના કર્યાજ કરે છે, પણ હાલના સમયમા જાણે જગત બહુજ આત્મનાદથી તેની ઝખના કરતુ જણાય છે અત્યારે પણ આખુ જગત અનેક ધાથી ચીરાએલુ, રૂધિરથી ખરડાએલુ પડ્યુ છે તેના પ્રિજ્ઞાની પ્રગતિથી માત્ર તેને વધારે ઉડા અને કારી ધા વાગ્યા છે પ્રજાને જાણુ જાણુ સમજાયુ છે કે પોતે જે યર યરાગત હિંસાના હથિયારથી લડે છે તે શસ્ત્ર અર નથી, તે સમય જનતાનુ વિનાશક છે, અને છતા જીવપર આવીને લડવા સિવાય તેને બીજુ કશુ સૂઝતુ નથી પ્રજાઓ સમજવા માડી છે કે સાકડા અને દ્વેષીલા પ્રજાતવના સિદ્ધાન્ત ઉપર ધડાએલુ આ જીવનશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ બન્ને ખોટા છે અને છતાં તેમાંથી છૂટી નવો માર્ગ જડતો નથી પ્રજા પ્રજા વચ્ચે મરણગાઠ પડી ગઇ છે અને વૈરજ સર્વત્ર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે લોભી પ્રજાઓ વધારે ને વધારે ગ્રાસાત્મક પદ્ધતિ ચલાવે છે અને પરવશ પ્રજાઓ વધારે ખારીલી થતી જાય છે આ વખતે પણ આ જગતના શસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરનાર, જીવનશાસ્ત્રને માટે કેમ વધારે શાતિરૂપ અને છતા પ્રગતિકર સિદ્ધાન્ત પ્રકાશમા લાવનાર અને ધરણીને ગળી જનારી લોભી રાજ્યોમાંથી બચાવનાર વીરની કેટલી જરૂર છે. આ એકજ મહાપુરૂષ કરી શકે તોજ થાય તેમા તો સશય નથી, કારણ કે એ ત્રણેય સવાલો એકત્રિત થયાએલા છે આવી રીતે હાલના સમયમા પણ શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને લોભથી ચૂસાતી ધરણીનો અમરૂંથી ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે કોઇ મહાપુરૂષ આ કાર્ય કરે છે કે કરશે તે તો ભાવિ ઇતિહાસ જ કહી શકે,

૪. ઉમર खय्याम

અધ્યાપક — મૌલવી અબ્દુલ ઝકર નદવી

સફરુલ્લેસ્થા,

આજની સભા શા માટે ભરવામાં આવી છે તેથી આપ સર્વ વાંકે છે એટલે એ વિષે ફરીથી યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી. છતાં એટલું કહેવું હું જરૂરી સમજું છું કે જે શખ્સની હાલત અને વાણી સાબળવા આપ સર્વે ઉત્સુક છો એ શખ્સ એટલા ઉચા દરજ્જાનો છે કે મારા જેવો નાકાબેલ માણસ એના સંબંધમાં બોલવા ઉભો થાય એ કેવળ ધૃષ્ટતા છે મારી નાકાબેલિયતના આ એકરાર સાથે હું એ પણ કહેવું જરૂરી સમજું છું કે મારો અભાર એવા શહેરમાં મુકામ છે કે જ્યાં હું મુસાદર જેવો છું, ન તો અહીંયા મારી પાસે કિતાબો છે જેની હું મદદ લઈ શકું, ન તો અહીંયા મારૂં મિત્રમંડળ એવું વિશાળ છે જે મને મદદ આપી શકે અફસોસની વાત છે કે અહમદાબાદમાં જે કિતાબખાના (પુસ્તકાલયો) છે અને જ્યાં હું જઈ શક્યો છું તે સર્વે આ અલબ્ધ, અણબોલા રત્નથી વચિત છે આથી આજે હું જે ૮૧ કહીશ તેમાંનો ઘણો ખરો ભાગ મારી સ્મૃતિ પર આધાર રાખતો હશે. ખાસ કરીને મારી નાદુરસ્ત તબિયત અને બીજી ગડમથલને લીધે મારી પાસે રૂબાઈખાતનો જે ગ્રન્થ પડ્યો છે તેની પર પણ હું પૂરું ધ્યાન આપી શક્યો નથી આથી સંભવિત છે કે આપ જેવી આશા કરીને આવ્યા છો એવું મારૂં વ્યાખ્યાન રસમય નહિ થાય એમાં ઉમર ખય્યામનો દોષ નથી, એ તો મારી નાકાબેલિયતનો દોષ છે, એથી આપ ઉમર ખય્યામ વિષે કાઈ ન ધારી બેસતા ઉમર ખય્યામની ઉચી શીલસૂરી અને જ્ઞાનમય પ્રવૃત્તિ સ્વયં પ્રકાશિત છે, એને બીજાના પ્રકાશની કે તારીફની જરૂર નથી. જે કોઈ કવિતાની અને સૂરીના જાનમતી લેહેજત જાણ્યો હશે, ઉચી શીલસૂરીનો જે કોઈને ખ્યાલ હશે તે એના વિચારો અને થોડીક રચનાઓ પર નજર કરતાજ બતાવી શકશે કે તે કેવો ઉચા દરજ્જાનો આદમી છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો ડીસેમ્બર ખાદ એની રૂબાઈખાતની એક સડીક, ઉમદા આદરિત બહાર પાડવાની હું કેમશીલ કરીશ

જન્મ અને નામકામ—

એનું નામ “ ઉમર બિન ફાફાહીમ ” છે એનું તખલ્લુસ ‘ ખયામ ’ છે એનું જન્મસ્થાન યાને વતન નેશાપુર છે નેશાપુર એ જમાનામાં ખુરાસાન જીલ્લામાં હલમનુ (નિવાસ) મથક ગણાતું ઉમર ખયામનો જન્મ ૫૯૦ ના ૧૦૫૦ની સાનમાં થયો હતો તે દશ બાર વરસની ઉમ્મરનો થયો ત્યાં મુધી તો પોતે ઘગ્ના ખૂણે રહીને જ અખ્યામ કૃષો જેટલો તે જમાનામાં પ્રાથમિક અને આધ્યમિક શાળામાં કરવો ફરજિયાત સમજતો એ જમાનામાં સામાન્ય શિક્ષણ તરીકે ધ્રુવમે તજવીદ (કુશનનો ઉચ્ચાર), કુરાન નાઝરા (કુરાન વાચન), મર્ફ (ગણિત), નૈહવ (વ્યાકરણ), અને અદબ (સાહિત્ય) શીખવાતા એ જમાનામાં એજ વિદ્યા સમજતી

એ વખતમાં નેશાપુર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર (કલનાયક) ઇમામ મોરુક (ખુદાની તેમના પર રહેમ હો) હતા જે કે તેમની ઉમર ૮૫ વરસની હતી, છતાં પોતાનું શિક્ષણનું કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવતા, અને એમાં જરાયે ચૂક આવવા દેતા નહિ એમણે એ યુનિવર્સિટીનો શિક્ષણક્રમ એવો ખૂબીદાર ઘડ્યો હતો કે એથી એમની યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની લાયકાત સાબીત કરી ઉચ્ચ ઉચ્ચ હોદ્દા પર મુકરર થતા એટલુંજ નહિ પણ લોકોના દિલમાં એ યુનિવર્સિટીની એવી ઝાપ બેસી ગઈ હતી કે એ યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડનાર વિદ્યાર્થી આગળ જતા કોઈને કોઈ ફિવસ નામ કાદશે અને મોટા માણસ બનશે આના દાખલા એ જમાનાની તવારીખમાં અસખ્ખ મળી આવે છે કદાચ આને લીધેજ ઉમર ખયામના વાનિફનુ ધ્યાન એ યુનિવર્સિટી તરફ ખેંચાયુ હશે ગમે તેમ હો, નિઝામુર્રમુલક તૂસી પોતાના વસીહતનામામાં લખે છે તે પમાણે એના પિતાનું ધ્યાન તો આને લીધેજ એ યુનિવર્સિટી તરફ ખેંચાયુ હતુ એ ચોક્કસ છે જે બોર્ડિંગમાં ઉમર ખયામ રહેતો હતો તેજ બોર્ડિંગમાં એની સાથે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ પણ બણતા હતા સબેગાનુબેગ બન્નેનું નામ હસન હતુ બન્ને મોટા થયા ત્યારે એક નિઝામુર્રમુલક તૂસી કહેવાયો, અને બીજો હસનબિન સખ્યાન કહેવાયો હસન બિન અલી અલમુખાતબ યાને નિઝામુર્રમુલક પોતાના વસીહતનામામાં એક જગ્યાએ લખે છે કે “ એક દિવસ અમે ત્રણે સાથે બેઠા

હતા ત્યારે હસનબિન સખ્ખાહે એક દરખાસ્ત રજુ કરી અને બન્નેએ તેનો ઇતિફાક કર્યો, અને તે સવાનુમતે મજૂર થઇ હસનબિન સખ્ખાહની દરખાસ્ત એ હતી કે ‘આ વાત મશહૂર છે કે આ યુનિવર્સિટીમાંથી તાલિમ લઇ જે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે તે સર્વે નસીબદાર હોય છે સબવિત છે કે અમે ત્રણે જણ એવા નસીબદાર ન હોઇએ, પણ અમારામાંથી એક તો જરૂર નસીબદાર થવાનો આથી અમારામાંથી જે કોઇ પહેલો નસીબદાર થાય અને ઉચો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે તેણે બાકી રહેલાઓને એમનો હાથ પકડી મદદ કરવી ’ ”

ઉમર ખયામ પોતાના અભ્યાસમાં જ પરોવાયેલો રહેતો કેટલાયે વર્ષ લામવાગટ મહેનત કર્યા પછી એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો અને યુનિવર્સિટીમાંથી રતેહમદીની સાથ બહાર પડ્યો એ યુનિવર્સિટીમાં રહીને એણે કુરાને પાક, હદીસ શરીફ (પયગમ્બર સાહેબની વાણી), ઉસૂલ (સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ), મન્તક (તર્કશાસ્ત્ર), શીલસૂફી, તવારીખ, સાયન્સ (વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અક-ગણિત, અલજબ્રા, નજૂમી (જ્યોતિષ વિદ્યા) વગેરેની ઉચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી

જીવનભાર—શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉમર ખયામ જૂદા જૂદા રથજે પોતાનું નસીબ અજમાવતો રહ્યો અચાનક એના કાન પર વાત આવી કે એનો સાહાધ્યાયી હસન તૂસી કોઈ ઉચા દરજ્જા પર પહોંચી મોટો આદમી બની એટલે છે પેલા કરારનામાંની વાત એના દિલમાં તાજી જ હતી તે તુરતજ એને યાદ આવી અને તે હસન તૂસીની આગળ આવી ખડો થઇ ગયો નિઝામુલ્મુલ્ક એક આલી ખાનદાન અને કદગદાન માણસ હતો એણે ઘણા પ્યારથી ઉમરને બોલાવ્યો, અને એને કેટલાયે હોદા બતાવ્યા પણ એણે બધાની ના પાડી માગ સમજવા મુજબ આ ઇન્કારના કેટલાક કારણો છે એક તો ઉમર શીલસૂફ મગજનો માણસ હતો એથી રાજકારભારની ગડમથલ અને ખટપટમાં પડવાનું તે પસંદ ન કરે, પણ પોતાના જ્ઞાનનો વ્યય જ્ઞાની મનુષ્યોમાં જ કરવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક હતું બીજું કારણ એ પણ હોય કે એણે હસનબિન સખ્ખાહની વાત સાંભળી હશે કે એ કેવી રીતે નિઝામુલ્મુલ્ક પાસે આવ્યો અને મોટા હોદા પર પહોંચ્યો, છતાં

પાછળથી તે કેવો અવગુણી નીકળ્યો ! આથી એણે એવો મત બાધ્યો હશે કે ચાર દિવસની સાલખી કરના હરરોજની ગરુમ્મી સારી છે કદાચ આમ સમજીને જ એણે નિઝામુલ્મુલ્કને કહ્યું “ જો આપ મને આપની છત્રઢાયા નીચે કોઇ એવી જગા આપો જ્યા રહી હું મારૂ જ્ઞાન વધારી શકું તથા લોકોમા એનો ફેલાવો કરી શકું તો આપની મારા પર મોટી કૃપા થશે, એ જગા પગ રહી હું આપની ચુખસપત્તિ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો રહીશ ” નિઝામુલ્મુલ્કે પણ એની અરજને ધ્યાનમા લેઇ ૧૨૦૦ સોનામહોગતુ એને વર્ષાસન બાધી આપ્યું ઉમર ખયામની જીદગીનો મોટો ભાગ નેશાપુરમા જ વ્યતીત થયો એ અતિસતોષી અને ધીર માણસ હતો એનું જ્ઞાન અને શીલસૂક્ષ્મ ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા આને લીધે જ એણે રાજકાજમા માથું માર્યું નહિ, કારણ કે એને ખુશામત અને ચાપ-લૂસીની ભારે ચીડ હતી આથી પોતે એકાતમા ખેસી જ્ઞાનના કૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતો રહ્યો આને લીધેજ એના કોઈ કાવ્યમા બાદશાહ કે અમીરોનું યશોગાન નજરે ચડતું નથી, અને આવા યશોગાન માટે પોતાની રૂબાઇયાતમા એ વારવાર પોતાનો ધિક્કાર જાહેર કરે છે

ઉમર ખયામના સહાધ્યાયી હસન બિન સખ્યાહને મીસર-માથી હાકી કાઢી આફ્રીકા તરફના જહાજ પર સવાર કર્યો દેવ-વશાત્ એ જહાજ તોફાને ચઢ્યું, સર્વે મુસાફરો ગભરાઇ ગયા અને એમના જીવ તાળવે ચોટયા સર્વેએ જીવવાની આશા છોડી દીધી, પણ હસન ખુશમિનજનનું પૂતળું બની તૂટકપર બેઠો હતો એના કપાળપર કરચલી સરખી પડી નહોતી લોકોએ એના ખુશમિનજનનું કારણ પૂછ્યું એટલે એણે કહ્યું કે “ મને ખાતરી છે કે જહાજ ડૂબવાનું નથી ” ખુફાની પણ એવી જ મગજ હતી જહાજ ડૂબતા બચી ગયું અને લોકો તાબતુબ થયા આ બાબતની ચર્ચા આખા દેશમા ચાલી અને ઉમર ખયામને કાને પણ પહોચી થોડા વખત પછી હસન બિન સખ્યાહ સાથે ઉમર ખયામનો ભેટો થયો એણે હસનને એ સુવિખ્યાત વટનાનો અહેવાલ પૂછ્યો હસને જવાબ આપ્યો “ આ બાબતના બેજ ખુલાસા હોઇ શકે જહાજ ડૂબે કે ન ડૂબે જો જહાજ ડૂબી ગયું હોત તો મને પૂછવા કોણ આવનાર હતું ? અને ન ડૂબે તો હું સાચો ઠર ” અને થયું પણ તેમજ

પણ આ બધી ધૂર્તકળાની વાતો હતી તેથી ઉમર ખ્યામને એ બધું સાંભળી ધિક્કાર વછૂટ્યો. ઉમર ખ્યામને ફીલસૂફીનો ભાર શોખ હતો, પણ એ જમાનામાં ફીલસૂફને લોકો શકાની નજરે જોતા. આથી વિદ્વાન માણસો ફીલસૂફી તરફ ઓછું લક્ષ આપતા. ફીલસૂફી તરફ સૌથી પ્રથમ લક્ષ આપનાર પુરૂષ બુર્જુઝ ઇમામ ગઝાલી છે એમણે ફીલસૂફીના તમામ પુસ્તકો વાંચીને એવું ખડન કર્યું.

ઉમર ખ્યામ ફીલસૂફીની પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને એનાજ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યા કરતો, એથી લોકોની નજરમાં એ શકદાર માણસ ગણાતો. અચાનક એકવાર ઇમામ ગઝાલી અને ઉમર ખ્યામનો ભેટો થઇ ગયો, અને ફીલસૂફીના એક પ્રશ્ન પર વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. જૈહરની અઝા (નમાજ) થઇ ગયા પછી ઇમામ ગઝાલી એમ બેસતો બેસતો ઉભો થયો “કિ જન અલ હકો વઝહકલ્ બાતેલ ઇન્નલ્ બાતેલ કાન અહુકા” (સાચી વાત આવી અને જૂઠી વાત જતી ગઈ, બેશક જૂઠી વાત મજબુત રહી શકતી નથી) અફસોસની વાત છે કે મુઆઝનની (અઝા પોકારનારની) આ કવખતની બાજે બે બુદ્ધિમાન પુરૂષોને સામસામે બીડતા અટકાવ્યા.

સુલતાનોની સુલાકાત—ઉમર ખ્યામ આમ લોકોની સાથે લાંબો મબધ નહિ રાખતો, તેને અમીરો, વજીરો કે સુલતાનોના દરબારમાં બે હાથ જોડી ઉભા રહેવાની આદત ન હતી, ન તો તે સસારત્યાગી સન્યાસીની માફક બિલકુલ વિરાગી હતો. કામ પડ્યે તે સુલતાનોના દરબારમાં જતો, અને વજીરોને પણ મળતો. આથી જ મલેકશાહ સલજુકીના દરબારમાં તે આપણને જન્માક્ષરતુ ટીપણું ઉકેલતો વારવાર નજરે પડે છે. મલેકશાહ એને સરખી હેડીના દોસ્તની માફક રાખતો. કોઇ કોઇ વાર તે નિઝા-મુસ્લુત્ય તૂસીની સાથે સલાહ મસલત કરવા પણ જતો. અમીરો અને વજીરો એની સાથે બરોબરીઆનો વર્તાવ રાખતા. શમસુલ મલેકખા બુખારી તો એને પોતાના તખ્ત પર પોતાની સાથે જ બેસાડતો. પણ આ બધી સુલાકાત અને સબબ એના જ્ઞાનસ્રવ્યના કાર્યમાં મદદ મળતી ત્યાં સુધી જ તે રાખતો, અને એથી પોતાની અભ્યાસની પ્રવૃત્તિને જરાયે આચ આવવા દેતો નહિ. એની રૂબાઇ-

યાત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એને ઝાઝો મેળમેળાપ પસંદ જ નહોતો. લોકોએ એના ફીલસૂફી વિચારોથી વિવશ થઈ એનું ખુન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એ નેશાપુર છોડી હજ કરવા ચાલ્યો ગયો, અને પછીથી બગદાદ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એનું નામ સાબળી લોકોના યોક્તા યોક્ત એના પર ટૂટી પડ્યા અને ફીલસૂફી શીખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ એણે તે કોઈને શીખવાડવાની ના પાડી અને પાછો પોતાને દેશ ચાલ્યા આવ્યો.

મૃત્યુ—

કસરા પસે પરદાએ કઝારાહ નશૂદ,
વઝ સીરે કઢરે હેચ કસ આગાહ નશૂદ;
હકૂતા દોહ સાલ ફિકર કરદમ શબોરોઝ,
માઅલૂમ ન ગરત વ કીસ્સો કો તાહ નશૂદ. ૧૯૨ x

(કોઈ માણસને તકદીરના પડદાની પાછળની રાહ મળી નથી અને તકદીરના બેદની કોઈને ખબર નથી દીનરાન ખ્હોતેર વરસ સુધી મેં આ બાબતનો વિચાર કર્યો તોપણ કાંઈ માલુમ પડ્યું નહિ, અથવા તો આ કીસ્સો ખતમ થતો યે દેખાતો નથી.)

આ પરથી માલૂમ પડે છે કે ઉમર ખય્યામની ઉમ્મર ૭૨ સાલની હતી.

હિજરી સ ૫૧૭ માં નેશાપુરમાં એનું મૃત્યુ થયું એનો શિષ્ય ખ્વાજા નઝામ સમરકંદી લખે છે કે “૫૧૬ હિજરીમાં જ્યારે હું બદખ ગયો ત્યારે ખય્યામને મળવા ગયો હું અમીર અબુ સાઈદના બાગમાં ખેસીને માગ ગુરૂ ઉમર ખય્યામની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો એટલામાં તેમણે કહ્યું કે ‘મારી કબર એવા સ્થાન પર થશે જ્યાં પ્રભાતનો શીતળ પવન ગુલાબના ફૂલોને લાવી લાવી એના પર આઝાદન કરશે.’

આ સાબળી મને આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે એમના શબ્દ નિર-થક કે અર્થશૂન્ય ન હોઈ રાકે એવી મને ખાતરી હતી કેટલાક વર્ષ

+ The Quatrains of Omar Khayyam The Persian Text with an English Verse Translation, by E H Whinfield M A Second Edition pub by Kegan Paul, Trench, Trubner & Co—માથી રૂબારૂવાતો ઉતારી છે. તેથી કમાફ તે થયો છે

પછી પરં હિન્દીમાં હું અચાનક નેશાપુર જઈ ચઢ્યો અને એમના આ ખરી આરામગાહના (કબરના) દર્શન કરવા ગયો હું ત્યાં થું જોઉં છું ? કબર એક સુદર બગીચાની દિવાલની બહાર આવેલી છે અને ઈજ્જતલથી લચી ગયેલા વૃક્ષો દિવાલ પરથી પોતાની શાખા પ્રશાખાઓ ફેલાવીને એ કબર પર કુલનો વર્ષાદ વગસાવી રહ્યા છે કબર પર કુલનો એવો ઢગ સીચાયો છે કે કબરનો પરથર પણ એમાં ડૂબી ગયો છે ”

આજ પ્રમાણે સિમેરોને પોતાના ગુરૂ અર્શમીદસ (આર્શમી-ડસ)ની કબર સાયરેક્યુસમાં ધાસ અને પાદડાથી ઢકાયેલી નજરે પડી હતી

મે હમણાજ આપને જણાવ્યું કે ઉમર ખંયામની ઉમર ૭૨ સાલની હતી, પણ એની એક બીજી રૂબાઈ પરથી માલુમ પડે છે કે એની ઉમ્મર લગભગ ૧૦૦ સાલની હતી. એ લખે છે કે

આંનમ કિ પદીદ ગશતમ અઝ કુદરતે તૂ,
સદ સાલાહ શુદ્ધ બનાઓ નેઅમતે તૂ,
સદ સાલ બ ઈમતહાન ગુનેહ બા હમ કદ,
યા જુરમે મનસ્ત બેશ યા રહેમતે તૂ. ૩૯૫.

“ હું યે શખ્સ ‘તુ’ જે તારી કુદરતથી દુનિયામાં જાહેર થયો, હું યે શખ્સ ‘તુ’ જે તારી મહેરબાનીથી સો સાલનો થયો, હું સો વરસ સુધી ગુનાહ કરી અજમાશ કરીશ કે મારા ગુનાહ વધારે છે કે તારી રહેમત (દયા) ”

છતાંયે સબવિત છે કે ‘સો સાલ’નો પ્રયોગ માત્ર કવિની અતિશયોક્તિ હોય અને ઉમરની દેરાઝી (લખાઈ) મતાવવાને માટેજ એનો પ્રયોગ થયો હોય કારણ કે આ રીતે બીજી રૂબાઈ-માતમા ‘સો’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે

જ્ઞાનસંચય પ્રવૃત્તિ—ઉમર ખંયામની તમામ ઉમ્મર જ્ઞાન-સંચય કરવામાં જ વ્યતીત થઈ એણે કેટલીક એવી શોધો કરી છે જેથી એતુ નામ દુનિયામાં સદાને માટે કાયમ રહેશે મે પહેલા જણાવ્યું છે કે એને અલજજાનો બારે શોખ હતો, તે અલજજાના દાખલાઓ ખેસાડવામાં પોતાનું સર્વજ્ઞ ભાન ભૂલી જતો એણે અલ-જજામાં નવા સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા, અને દાખલાઓ ગણવાની કષ્ટક નવી રીતો શોધી કાઢી આ રીતો એવી ટુકડી હતી કે એનાથી

દાખલા એકદમ બેસી જતો પોતે ખૂબ મહેનત કરી અલગબ્રાતુ એક નવું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને એવું નામ “ જૌરો મુકાબલા ” (અલગબ્રા) રાખ્યું આ પુસ્તક અસલ અરબી ભાષામાં છે એનું ફ્રેન્ચ લોકોએ ઇ સ ૧૯૦૫ માં ભાષાંતર કરી ફ્રેન્ચની સાથે મૂળ પુસ્તક છપાવ્યું છે અશ્વોસની વાત છે કે આ પુસ્તક પૂર્વના દેશોમાં મળવું વળું મુશ્કેલ છે મને યાદ આવે છે કે આ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ લખનોની નદવા કોલેજમાં ઇ સ ૧૯૧૧માં મેં જોઈ હતી

ગૃહસ્થો, મેં શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે ઉમર ખપ્યામને જ્ઞાનની વિવિધ રાખાઓ પર અભિરૂચિ હતી જેને એને અલગ-બ્રાતો ભારે શોખ હતો તેવો જ તેને એન્ડ્રોનોમી યાને ઇલ્મે નજૂસી (જ્યોતિષવિદ્યા)નો ભારે શોખ હતો પોતે એ વિદ્યામાં પારગત થયો હતો, અને એના હિસાબોની ગણતરી એની આગળીના વેદે હતી એ વિદ્યાનો એણે ઘણો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી એના કાયદા કાનૂનો અને નિયમોને ઉલટાવી ઉલટાવીને તપાસ્યા હતા તે જમાનાના પ્રચલિત નિયમો પણ એણે નજર તળે કાઢી નાખ્યા હતા, એથી એના બનાવેલા જન્માવગ ખીગઓના કરતા વધારે સાચા પડતા

આપે કદાચ ‘મને જલાલી’નું નામ સાંભળ્યું હશે એ શોધ જલાલુદ્દીન મલેકશાહ સલજૂખીના પ્રયાસથી થઈ હતી, અને એ શોધ કરનાર પણ આપણા નામ્મવર હકીમ ઉમર ખપ્યામ જ હતા મલેકશાહના દિલમાં એમ થઈ આવ્યું કે દિવસોની વધવટ થતી હોવાથી પચાગમાં સુધારો થવો જોઈએ છે આ માટે એણે આઠ જ્યોતિષવિદ્યાના વિદ્વાનોનું કમિશન નીમ્યું અને ઉમર ખપ્યામને એ સૌનો ઉપરિ નીમ્યો ઉમર ખપ્યામે ખૂબ વિચાર કરી, સરવાળા બાદબાકી મિલાવી, એક નવું પચાગ શોધી કાઢ્યું અને એની સાલને ‘સને જલાલી’નું નામ આપ્યું આજ સુધીયે ‘સને જલાલી’નું નામ ચાલતું આવે છે આના વિષે એડવર્ડ ગિબન લખે છે કે “ એ જમાનાની ગણતરી જ્યુલિયસ સીઝરની ગણતરી કરતા પણ ચઢી ગઈ અને ગ્રેગરી (રોમના પોપ)ના પચાગની બરોબરીએ જઈ પહોંચી જલાલીનું પચાગ વરસના બરાબર દિવસ મિલાવવામાં અને વધવટ નહિ રહેના દેનામાં ગ્રેગરીના પચાગથી કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી ” એણે કેટલાક ભવિષ્યરજા શોધી કાઢ્યા જે

‘ ઝીએ મલેકશાહી ’ (મલેકશાહીના જન્મગ્ન) ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે સને ૫૦૯ હિજરીમા બાદશાહને શિકાર જવાનો શોખ થયો એણે ઉમર ખયામને બોલાવી કહ્યું કે “ તમારી જ્યોતિષવિદ્યાથી એવું ચોક્કસીઉ બતાવો કે વગસાદ ન નડે ” ખયામને સાડ ચોવડીઉ જોઇ કાઠી આપ્યું બાદશાહ શિકાર કરવા નીકળ્યો ત્યાં તો આકાશમા કાળી મેઝાટા છવાઇ ગઇ અને સખત તોપાનના ચિહ્ન જણાવા લાગ્યા બાદશાહ ગભરાયો અને ખયામને પૂછવા પાછો આવ્યો. ખયામને એને સમજાવ્યો કે “ આપ ખુશીથી પધારો પાચ છ દિવસ સુધી વર્ષાદ વર્ષનાર નથી ” અને થયું તેમજ બાદશાહ શિકાર કરીને પાછો આવ્યો પણ વર્ષાદનું ડીપું સરખાયે પડ્યું નહિ આથી જ્યોતિષવિદ્યાની એની નિપુણતાનો આપણે અંદાજ બાધી શકીએ છીએ આ પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે એ કેવો પ્રતિભાશાળી પુરૂષ હતો અને એ વિષયમા કેવું અદ્ભુત ગ્વાન ધરાવતો આ ઉપરાત એણે તખયાતના (Practical Science) વિષયમા પણ એક જૂદું પુસ્તક રચ્યું છે મનુષ્ય જીવનના સંબધમા પણ એણે એક પુસ્તક રચ્યું છે નૃહિના ઉત્પત્તિલય વિષે પણ એણે એક ખૂબીદાર (સુદર) નિબધ લખ્યો છે જે મીસગમા છપાઇ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયો છે ખયામને અસજાહાનમા એક કિતાબ જોઇ પોતે એ કિતાબને સાચનત વાચી લીધી, અને નેશાપુર આવી એ કિતાબ પોતાની ચાદામતમાવી લખાવવા બેઠો. લખાવ્યા પછી એની લખાવેલી કિતાબને મૂળ કિતાબ સાથે સગાવી જોતા એમા બહુ જૂજ ફેરફાર નજરે પડ્યો આ પરથી એની બુદ્ધિચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે એ ઈમે તજવીદ (કુરાનની આયાતને શુદ્ધ ઉચ્ચારણુ સાથે જોડેની મારક ભણવી તે)નો પણ જ્ઞાતા હતો વજીર અબ્દુલ ગઝાફની મજલિસમા કુરાને શરીફની એક આયાતના ઉચ્ચારણુ મત્તધમા વિવાદ ઉભો થયો અને ઉમર ખયામને એનું નિગકરણુ કર્યું આ નિરાકરણુ સાબળી ઈર્ને તજવીદના આચાર્ય અબુલ હસન ગઝાવી પણ બોલી ઉઠ્યા ‘ ઉમર ખયામ આ જમાનામા સર્વ કારિયોમા (કુગન ભણનારાઓમા) બેનમુન છે ખુદાની કાઇની પર કૃપા દળે તો ઉમર ખયામ પર દળજો ! ” ઉમર ખયામ કેવળ ફીલસૂફીમા જ પારગત ન હતો પણ શલસકાયે તખયાત (સાયન્સ)નો પણ ખડો પ્રોફેસર હતો. એણે એ વિષયમા

ધણી શોધખોળ ચલાવી, અને પોતાની ઉમ્મરનો મોટો ભાગ એમાં જ ગાળી નાખ્યો. એને પાણી શામાયી મન્યુ છે એ જાણવાની ભારે કુલટ હતી. આ માટે એણે બડી બડી કેશિશો કરી આખરે એણે ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યું કે પાણી એકિનજન અને લાઇટ્રો-જનમાયી બનેલું છે. એ સાચે લાગી ચીનેને જૂની ક્યા વિના પાણીમાં તોળી બને જૂની જૂની ચીજોનું વજન કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. હવા વિષે પણ એણે ખૂબ બારીક શોધખોળ ચલાવી. આ બધી શોધખોળનું પરિણામ એ આગળ કે એણે એક અજબ ત્રાજવું શોધી કાઢ્યું એ ત્રાજવાને પાણીમાં રાખી એના એક પાનામાં સોનાની હીરાજડિત વીંત્રી મૂકવાથી સોના અને હીરાનું બનેલું જૂદું જૂદું વજન જણાઇ આવતું. આથી ભાગ તોડ કર્યાં સિવાય હજારો રૂપિયાના માલનું મૂલ અકાતું અને માત્ર અઢ્યધ રહેતો ઉમર ખયામને સાહિત્યનો પણ ભારે શોખ હતો. અરબી ભાષામાં એના રચેલા કાવ્યોના થોડાના થોડા મળી આવે છે.

રૂબાઈયાત—ઉમર ખયામને એક ખુશ્ક શીલસૂજ (શુષ્ક વેદાની) સમજાવે. એ એ નામવર હકીમ (પડિત) ને સરાસર અન્યાય કરના જેવું છે એ માત્ર શીલસૂજ નહિ પણ મેજસે-સૂફી પણ હતો. મારગ આ કથનના સાક્ષી તરીકે એની રૂબાઈયાત મોજૂદ છે. એની રૂબાઈયાતની ખ્યાતિ માત્ર એશિયામાં જ નહિ પણ યુરોપમાં પણ પ્રસરી એશિયાના કવિવરોએ રચેલા સગળા કાવ્યોમાં ઉમર ખયામની રૂબાઈયાત અનોખી છે. કદાચ ઇરાનમાં તે પહેલો જ કવિ છે જેણે આ અનોખા ઢગ પર કાવ્ય રચવાનું શરૂ કર્યું હોય. આ કવિની રૂબાઈયાતની કદર એશિયા કદાચે યુરોપમાં બ્યાદા થઈ એશિયાના તમામ કવિવરો કદાચે એની સાચે યુરોપને વધારે મહોબ્બત થઈ, અને એની કદર પણ યુરોપે સૌ કરતા વધારે કરી વિલાયતમાં એના નામની કલમ (ખયામ કલમ) ખોલવામાં આવી, અને કદાચ એની જાખાઓ બીજા શહેરોમાં પણ ખોલવામાં આવી હોય તો નવાઈ પામના જેવું નથી. અત્યાગે પણ રંગૂતમાં એની કલમ મોજૂદ છે, અને એની ખ્યાતિની શાખ પૂરે છે એશિયા કરતા યુરોપમાં આ રૂબાઈયાતની વધારે કદર થઈ એનું કાગળું યુ છે ? આ કારણ વિચારવા જેવું છે. મૂળ કારણ એ લાગે છે કે એશિયાના લોક આ નામવર કવિવરના હાલથી પૂરેપૂરા

વાકેફ હતા અને એના કાવ્યની ખુબી પોતાની ભાષામાં હોવાથી સારી પેઠે સમજતા. બીજા સુધી એમણે યૂરપના લોકોને ઉમરના કાવ્યની ખુબી ન બતાવી ત્યાં સુધી તેઓ અધારામાં જ ફૂટાયા. યૂરપમાં ફલાનિયસ (Spiritualism-આધ્યાત્મિકતા) દિન પર દિન ક્રમ થતી જાય છે અને માદિયસ (materialism-ભૌતિકતા) નું જોર વધતું જાય છે. આવી ગ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવે છે કે મજહૂબ તરફ લોકોની વેપરવાદ વધતી જાય છે, દેહરિયત (નાસ્તિકતા) તરફ તેમનો ઝૂકાવ બઢતો જાય છે અને એશઆરામ તરફ તેમનું દિલ વધારે ને વધારે ખેંચાતું જાય છે. રૂબાઈયાતમાના કેટલાક કાવ્ય ઉપલક્ષ રીતે આવા વિચારોનું સમર્થન કરે છે એથી રચના વેંક એમ સમજી બેઠા છે કે ઉમર ખ્યામ એમના જ વિચારોના માણસ છે. યૂરપને એની રૂબાઈયાતમાં અપેકુરસ (Epicures), સસરવ (Cicero), સફિસ (Syphocles ?) અમ ઝેન (Zeno) ના ખ્યાલ નજરે ચઢે છે તેઓ એમ સમજે છે કે એ લોકોની માફક ઉમર ખ્યામનું પણ એજ કહેવું છે કે “ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો.” તેઓ એમ સમજે છે કે એમની માફક ઉમર ખ્યામ પણ એમ માને છે કે જીવગીમાં મોજ કરી તે ખરી. યા જીવગી પછી કાઈ નથી, કોઈ પૂજનાર ગાહનાર નથી એમણે એશઆરામ અને મોજશોખના કેટલાક સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા છે, અને એ પ્રમાણે તેઓ બરાબર અમલ કરે છે પણ ઉમર ખ્યામના ખ્યાલો પર જરા ઉડી નજર કરો. શું એના આજ ખ્યાલો છે કે? આવી વાત ભલે યૂરપના લોક માની લે, પણ એશિયાના લોક આવી વાત પર ભરોસો કરવા બિટકુલ તૈયાર નથી. એક યૂરપીયન લેખકે તો એમ પણ લખ્યું છે કે “પોતાના દેશબધુને કોઈ શરાબી કહે એ ભલા કોઈ ધરાનીને પસંદ હોય કે?” પણ આમ લખવામાં લેખક મહાશયે ભારે ભૂલ ખાધી છે, કારણ કે ઇતિહાસ લખતી વેળા મુસલમાનોએ આવી ગ્વાદારી (પક્ષપાતભરી ચાલચલગત) કદાપિ પર્મદ કરી નથી. ગાલિલ દેહલવી શરાબ પીતો હતો એના જીવનચરિત્રના લેખકે, ખુદ એના જ શિષ્યે, એના જીવનચરિત્રમાં સાઝ સાફ લખ્યું છે કે એને શરાબની ટેવ હતી. આથી વધારે પૂરાવો શો જોઈએ? સાદી, હાફિઝ, બમી અને બીજા કેટલાયે કવિવરો અને ઉલમાઓના જીવન-

ચરિત્રોના લેખકોએ એમની એળ નહિ છૂપાવતા બરાબર સજાઈથી બહાર પાડી છે. તો પછી ‘દેશબધુ’ની એળ છૂપાવવાની વાત ક્યા રહી? એ તો માત્ર બેહુદા કટાક્ષ છે વાત એ છે કે યૂરપમા આવા ઉચ્ચ ખ્યાલના માણસો બહુ કમ છે ખયામ જે ટોચ પર ઉભો રહી આ ક્ષાની દુનિયા તરફ જોઈ રહ્યો છે એ સ્થિતિએ પહોંચતા હજી તેમને વાર છે આથી એની કૃતિ પર એકતરફી ફેસલો આપવો કે પૂરતો વિચાર કર્યા વિના એ વિષે કાંઈ નિર્ણય બાધવો એ ઇન્સાફથી બહુ દૂર છે

રૂબાઈયાતની આવૃત્તિઓ—અજસોસની વાત છે કે જેટલી સખ્યામા ઉમર ખયામની રૂબાઈયાતની પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈતી હતી તેટલી સખ્યામા તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ નથી જો કે એની કેટલીક આવૃત્તિઓ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કિતાબખાનામા મળી આવે છે છતાં એથી દિલને સતોષ થતો નથી ઇ સ ૧૪૬૦ માં શીરાઝમા લખાયેલી આવૃત્તિની એક નકલ મિ બોરહેના ઓક્સફર્ડના કિતાબખાનામા મળી આવે છે પણ તેમા માત્ર ૧૪૫ રૂબાઈયા જ છે બગાળ એશિયાટીક મોસાયરીની લાયબ્રેરીની આવૃત્તિમા ૫૨૬ રૂબાઈયા મળી આવે છે વાન હોમરે જે આવૃત્તિ જોઈ એમા માત્ર ૨૦૦ રૂબાઈયા જ મળી આવી હતી એક આવૃત્તિ ઇ સ ૧૮૩૬ માં કલકત્તામા છપાયેલી છે, એમા ૪૯૨ રૂબાઈયા નજરે પડે છે વિલાયતમા જેટલી રૂબાઈયા છપાઈ છે તેમા સાથે સાથે અગ્રેજી તરજુમો પણ આપ્યો છે મોનસ્ક્યર નિકોલસે પણ એક આવૃત્તિ બહાર પાડી છે જેમા ૪૬૦ રૂબાઈયા આપી છે સાથે સાથે ફ્રેન્ચ તરજુમો પણ આપ્યો છે એને ડા-વવામા એણે ઉચી કળાગમિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે રૂબાઈ-યાતની સખ્યા સિવાય આ આવૃત્તિઓના ગુણદોષ બતાવવા ઘણું મુશ્કેલ કામ છે એશિયાની બેપગવાઈ અને યૂગપતી હલકી વૃત્તિએ એમા કેટલાયે વળ પાડી દીધા છે એશિયામા ઠાપખાનાની જોગ-વામ નહોતી, લોકો હાથથી જ પુસ્તકો લખતા પુસ્તકો લખતી વેળા સાધારણ લખનારાઓએ શુદ્ધ-અશુદ્ધનો ખ્યાલ બહુ ઓછો રાખ્યો અને આથી કેટલીયે રૂબાઈયાતોમા વધઘટ નજરે પડે છે પણ આ વધઘટ કરતાયે વધારે ખરાબ તો એ થયું કે લોકોએ એ રૂબાઈયાતોનું ખુન કરવું શરૂ કર્યું, અને પોતાની અને બીજાઓની

રૂપાધિયાતોને ઉમર ખ્યામની કહીને એની સાથે જોડી દીધી લગ-ભગ આ જ હાલ ફિરદોસ્તીના શાહનામાના થયા છે એની એક શરોરથી (કવિતથી) માલૂમ પડે છે કે એણે કુલ ૬૦૦૦૦ શરોર ખનાવી હતી, પણ આજ એ ૬૦૦૦૦ શરોર નથી મળતી, ઉલટું કેટલીક એવી શરોર મળી આવે છે જે પાછળથી કોઇની ઉમેરાયેલી હોય તેવી લાગે છે, અને કેટલીક તો એની છે જ નહિ આવે ફરશર કે સુધારાવધારા કરી રાકે એવા માણસો યૂરપમા મળવા હુલ્લ છે, આથી યૂરપના લોકોએ તો માત્ર ઉમર ખ્યામના નામની જેટલી રૂપાધ્યા મળી તે સર્વ એકઠી કરી તેનો સંગ્રહ ડાખ્યો છે મારા સમજવા મુજબ જે શરોરોને માટે લોકો ઘણી ટીકા કરે છે તેમાની ઘણીખરી તો ઉમર ખ્યામની છે જ નહિ, માત્ર એના નામ સાથે લોકોએ જોડી દીધી છે ઉમર ખ્યામની રૂપાધ્યાત વાચનારાઓએ આ લક્ષમા રાખવું જોઇએ, નહિ તો વાન હોમર અને સગ ડબ્લ્યુ ઓસલીની માફક એમના દિલમા પણ બ્રમ પેદા થશે. ખીચારા ઓસલી સાહેબને તો ત્યા સુધી બ્રમ થયો કે ખ્યામ સૂફીવાદની વિરૂદ્ધ હતો કારણ કે એની કેટલીક રૂપાધ્યાતમા સૂફીઓની વિરૂદ્ધ લખાણો મળી આવે છે. પણ હકીકતમા જોઇએ તો આ કથનને સત્યથી સો ગાઉતુ છેડું છે

રૂપાધ્યાતનો લાવાર્થ—રૂપાધ્યાતના વિષયમા મે જે કાંઈ અભ્યાસ કયો છે એના દોહનુરૂપે હું નીચે કેટલીક રૂપાધ્યાતો આપુ છું જેના પર ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, અને જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જેના પર વારવાર કલમ ઉઠાવી છે વાહદતુલ વજૂદ (પ્રભુની સર્વ-વ્યાપકતા), કઝાવ કદર (વિધિના લેખ) દુનિયાહી એસખાતી (જ-ગતતુ મિથ્યાત્વ), રિયાકારોસે નરરત (ખલ પુરૂષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર), દુઆ (પ્રાર્થના), ઇખલાહી નસીએહ (ચારિત્ર્ય કેવું રાખવું એ સમ્બંધી શીખામણ), અને મયખારી (મદપાન) આ મુખ્ય વિષયો છે હવે આ વિષે હું ઉમર ખ્યામની કેટલીક રૂપાધ્યાતો ટાકું છું જેથી આપ સૌને ખ્યાલ આવી જશે કે તે આ વિષયમા શો મત ધરાવતો હતો

વાહદતુલ વજૂદ યા હમાઓસ્ત (પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા)—હિન્દુઓની માફક સૂફીઓમા પણ એક સપ્રદાય એમ માને છે કે પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે, આખું બ્રહ્માંડ એક જ તેજતુ કિરણ છે, એક જ ઝરણાનો પ્રવાહ છે આ સપ્રદાયના આદિ આચાર્ય ઇમામ મોહીયુ-

દીન અરખી છે જો કે એમના પહેલા કેટલાયે પવિત્ર પુરૂષો થઈ ગયા છે જેઓ આજ મતમા માનતા હતા, પણ તેમની એ માન્યતા તેમણે પોતાના હોઠ બહાર કાઢી નહોતી

માત્ર પોતાના અતર્ગત શિષ્યોને આ ગૂઢ રહસ્ય તેઓ એકાત-મા સમજાવતા અને તેમને આ વાત બહાર નહિ પાડવા આદેશ કરતા હતામ મોહીયુદીન અરખી પહેલા શખ્સ છે જેમણે આ વાતને પુસ્તકાકારે છપાવી લોકોને જાહેર કરી દીધી એ જમાનાના માણસો-ની મારફત ઉમર અધ્યામ પણ વાહદતુલ વજૂદ થાને હમાઓસ્તમા માનતો, અને પોતાની રૂબાઈયાતમા એણે એક જગ્યાએ પોતાના મતનો પ્રકાશ કર્યો છે તે કહે છે કે

ખુતખાનાઓ કાઅખા ખાનએ બંદગીસ્ત
નાકુસ ઝદન તરાનએ બદગીસ્ત
ઝુન્નારો કલીસાઓ તસખીહો સલીખ
હકંડા કે હમે નિશાનએ બંદગીસ્ત. ૩૪,
હકં જાને, જહાનસ્તો જહા જુમલે બદન
વઅસનાઈ મલાયેકા હવાસે ધતન
અફલાકો અનાસીરો મવાલીદે આઝા
તવહીદ હમીનસ્તો દીગરહાહમે ફન. ૩૬.

“ખુતખાનાઓ (મૂર્તિવાળા મદિરો) કાખાઓ (પંગોડા) બન્ને સરખા બદગીના સ્થાન છે—શખ વગાડવો એ બદગીની નીશાની છે, જનોઈ, ચર્ચ, માળા, કોંસ, ખુદાના કસમ—આ બધી બદગીની નિશાનીઓ છે ૩૪ સત્ય દુનીઆનો આત્મા છે, તમામ દુનીઆ બદન—શરીર છે પ્રત્યેક ફીરસ્તો—દેવતા—આ શરીરની ધન્દિયો છે આસમાન, મહાજૂતો [પૃથ્વી, પાણી વિગેરે] અને મવાલીદે [પેદા થાય છે તે જીવો] એના અવયવ છે અસલ તો તે એકજ છે. બાકી બધી વાતો અમ્મઆરી છે ” ૩૫૯

એક બીજી રૂબાઈમા આજ ભાવને તે વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવે છે અને જાણે કે અર્થસુન્દરી પરનો શખ્દનો ધૂવટ ખેચી લીધો હોય તેમ એ ભાવની સુન્દરતા દેખનારને આખેદૂખ નજરે પડે છે

કતરાહ બિગરીસ્ત કે અઝ બહર જુદાઇમ હમાં,
બહર બર કતરાહ બખ્તોહ કિ માઇમ હમા,

હર હકીકત દીગરે નેસ્ત ખુદાઇમ હમાં,
લેક અઝ ગદિશે ચક તુકતા જુદાઇમ હમાં. ૪૧૦.

“ [પાણીનું] ટીપુ રોઇ પડ્યું કે ‘હું સમુદ્રથી જુદું પડી ગયું’ સમુદ્ર ટીપા પર હસે છે-કે ‘આપણે બધા એક જ છીએ, જુદા નથી, આપણે બધા ખુદા છીએ, પણ ચક્રમા ફરતા બિન્દુની જેમ આપણે જુદા પડી ગયા છીએ’ ”

આજ રીતે અક બીજી રૂબાઇમા પણ તેઓનું વર્ણન કરે છે અને વાહદતુલ વજૂદના વિષયનો પૂરોપૂરો મ્હેટ કરે છે

ગહ્ ગરતા નિહાં રૂ બકસે નતુમાઇ

ગહ્ હર્ સોવરે કૌનુ મકા પૈદાઇ

ઇં જલ્લગરી પખેશતનુ બેનુમાઇ

ખુદ આંચને આયાનીઓ ખુદી બીનાઇ. ૪૭૫.

“કોઇ વાર છૂપાઇ જઇને તારું મુખ દેખાડતો નથી. કોઇવાર દુનીઆના કાલીબ (સચા)મા સૌની નજરે ચઢે છે આ તારું દર્જન તારા માટેજ છે તું પોતે જ આખ છે અને આખનું તૂર છે.”

આ દુબાઇવિતોથી આપને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે ઉમર ખ્યામ આ વિષયમાના પોતાના વિચારોને કેવી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરી શકે છે

કઝાવા કદર ચા મસલા તકુદીર—(વિધિના લેખ) દુનિયામા એવો કોઇ ધર્મ નથી જેમા કઝાવા કદર યાને મસલા તકુદીરની વાત ન આવતી હોય ઇસ્લામમા પણ કિસ્મતસ બધી ઘણું સાન્ત્વન આપ્યું છે પણ દુનિયાના ફીલસૂફો યાને તત્ત્વવેત્તાઓએ આ બાબતમા જૂઠા જૂઠા માર્ગ પકડ્યો છે એમાના એક પક્ષનો એવો મત છે કે ઇન્સાન ચાલ્યો સો કરી શકે છે બીજો પક્ષ એમ માને છે કે ઇન્સાન કાંઇ કરતો નથી, ખુદા ચાલ્યો સો કરી શકે છે ઉમર ખ્યામની રૂબાઇવાત પરથી માલૂમ પડે છે કે એ બીજા પક્ષના મન્તવ્યમા માનતો એ કહે છે કે

ઇજ્જદ ચુંન ખાસ્તે આંન એમન ખાસ્તે અમ

કય ગરહદ રાસ્તે આંન એમન ખાસ્તે અમ

ગર જુમલે સવાબસ્ત કે ઉ ખાસ્તે અસ્ત

પસ જુમલે ખુતાસ્તે આંન એમન ખાસ્તે અમ. ૩૫૭.

“જો ખુદા એમ ન ઇચ્છે કે હું કાંઈ ઇચ્છુ, તો હું જો કાંઈ
ધારૂં તે શી રીતે સાઝ હોઈ શકે ? જો એણે પસંદ કર્યું છે એ જો
બધું ખરૂં હોય, તો મેં જો પસંદ કર્યું છે તે બધું ખોટું જ હોય ”

જો કે આ રૂબાઈનો અર્થ સ્પષ્ટ છે અને વિશેષ વર્ણનની જરૂર
નથી, છતાં એજ મતલબની એક બીજી રૂબાઈ હું નીચે ઉતારૂં છું.

અઝ આયો ગીલમ સિરિશતએ મન ચે કુનમ

વીં પશમો કરુએ તુરિશતએ મન એ કુનમ

હર નેકો બદી કે આયદ અઝ મા બવોજૂદ

તુ બર સરે મન નવિશતએ મનચે કુનમ. ૩૧૧.

“પાણી અને માટીથી તે પેદા કર્યો હું શું કરૂં ? આ હાડકાને
ચામડા સાથે તે જોડ્યા, હું શું કરૂં ? જો કાંઈ બલાઈ પુરાઈ મારાથી
થાય છે તે તે મારા તકદીરમા લખી છે હું શું કરૂં ? ”

એક બીજી રૂબાઈમા કેવી ઉમદા રીતે એ કહે છે કે

સાઝીન્દ એ કારે મુરદા વાઝીન્દા તુધ

દારિન્દ એ ઈ ચરખે પરાગન્દા તુધ

મન ગરચે બદમ ખાજમ ઈ બન્દા તુધ

કસરા ચે ગુના નેહ આફરી નિનન્દએ તુધ. ૪૭૧.

“મરેલાનો અને જીવતાનો બનાવનાર તું છે આ ફેલાએલા
આસમાનને રાખનાર તું છે અરે માલીક, હું જો કે પુરો છું, તો-
પણ તારો બન્દો-દાસ-છું કેનો ‘શું ગુન્હો ?-નહિ-પેદા કરનાર તું છે.”

દુનિયાકી બેસબાતી (જગતતુ મિથ્યાત્વ)—દુનિયાની
બેસબાતી વિષે ઉમર ખયામે જે યોગ્ય ઇબાદતો લખી છે એથી
એનો અટલ વિશ્વાસ ખુલ્લો નજરે આવે છે એ એમ માને છે કે
આ દુનિયા એવી જગા છે જ્યાં હરદમ કેન્દશર થયા કરે છે, માટે આ
મુકામમા જે કામ કરવું તે બહુ વિચારીને કરવું જોઈએ એ કહે છે કે

અઝ મતબખે દુનીઆ તુ હમે દુદ ખુરી

તા અદ ગમાને ખુદા નાખુદ ખુરી

દુનીઆ કે બર એહલે ઉઝીયાનીસ્ત અઝિમ

ગર તરકે ઝીયાં કુની હમે સુદ ખુરી. ૪૩૯.

“દુનીઆના બખર્ચાખાનાનો તું હમેશા ધુમાડો ખાય છે
સત્ અને અસતનો તું કેટલો બધો વિચાર કરે છે દુનીઆ દુની-

આવાળાઓ માટે એક મોટી ખોટ છે પણ જો તુ આ ખોટને છોડી દે તો નફો મેળવી શકે છે ”

ઉમર ખુદામ વારવાર એ વાતને યાદ કરે છે કે આ દુનિયામા જે ફેરફારો થયા કરે છે તેતુ છેવટ ફત્તા (યાને પ્રલય) છે એક રૂબાઇમા એ સાફ લખે છે કે

આં ફુસર કે ખર ચર્ખ હમી ઝદ પેહલુ

ખર દરગહે ઉ શહાન્ નેહા દન્દી રૂ

દીદીમ કે ખર કંગરે અશ ફાખતઈ

આવાઝ હમી દાદ કે કૂં કૂં કૂં કૂં ’. ૩૯૨.

“ પેલો મહેલ આસમાનની બરાબર હતો. એના ઉમરા ઉપર બાદશાહો નોકરી ભરતા મે જોયુ તો એના કાગરા પર એક હોલી પૂકારતી હતી કે કૂં કૂં કૂં કૂં-કોણ છે ? કોણ છે ? ”

ઉમર ખુદામ એમ માને છે કે સર્જનહારની સર્વ કૃતિઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે પણ મનુષ્યની શી દશા છે ? ખોલતા ચાલતા જોત જોતામા એનો જીવ ખોળીયામાથી ઉડી જાય છે અને ખોળીયુ પણ રહે છે ખર ? કાતો એને બાળી દેવુ પડે છે, કાતો એને જમીનમા દફનાવવુ પડે છે, આખરે માટીનુ ખોળીયુ માટીમા મળી જાય છે અને એ માટીમાથી લોકો ઇટા પાડે છે, નળીઆ, ફૂજ અને સુરા-હીઓ બનાવે છે આ પ્રમાણે દુનિયા શરૂ થઇ ત્યારથી જ ચાલતું આવે છે આજે જે શખ્સ બીજા કોઇની માટીના ખાલામા ધીરે ધીરે પાણી પી રહ્યો છે તેજ શખ્સની માટીનો ખાલો બનાવી કાલે કોઇ બીજો તેનો ઉપયોગ કરશે આ ભાવને સુદર રીતે વ્યક્ત કરી ઉમર પોતાની એક રૂબાઇમા લખે છે કે

ઈ કુઝા ચુ મન આશે કે ઝારી યુદસ્ત

દર બન્દે સરે હુદ્દે નિગારી યુદસ્ત

ઈ દસ્તાકે દર ગરદને ઉમી બીની

દસ તીસ્તકે ખર ગરદને ચારી યુદસ્ત. ૩૯૩.

“ આ કુજો મારી મારક આશક હતો, અને કોઇ મશકના જુલ્મ-વાળ-નો કેદી હતો આ દસ્તા જે તમે એની ગરદનમા જુઓ છો તે એક હાથ હતો કે જે કોઇ ચારની ગરદનમા હતો ”

ઉમર ખુદામ કહે છે કે જ્યારે ઇન્સાનની આ જ દશા છે ત્યારે શા માટે ઇન્સાન દુનિયામા આટલી શીકર કરતો હશે, અગરની

કરતો હશે, બીજાઓને તક્લીફ દેતો હશે, અદર અદર ઝપડા કરતો હશે ? આ બધાને છોડીને ઇન્સાને બધાની સાથે નરમાશથી અને મોબથી રહેવું જોઈએ તે કહે છે કે

હર સખઝા કે દર કિનારે બુઈ રસતસ્ત
ગુઈ ઝ લખે ફરિશ્તા બુઈ રસતસ્ત
હાં બર સરે સખઝા પા બખારી નનેહા
કાં સખઝા બખાકે લાલા રૂઝ રસતસ્ત. ૬૨.

“ આ ઝરાના કીનારા પર જે લીલોતરી છે એ કોઈ ફરિસ્તા સરખી માથકના ઓઠમાંથી ઉગી હશે. આ લીલોતરી પર જે પરવાહથી પગ ન ચૂકે, એ કોઈ લાલાર (લાલ ફૂલના જેવા ચેરાવાળી) માથકની ખાકમાંથી ઉગી હશે ”

પીશ અઝ મનો તુ લયલો નિહારી બુદસ્ત
ગર દિન્દા ફૂલક ઝ બહરે કારી બુદસ્ત
ઝીનહાર કદમ બખાક આહિસ્તાનેહી
કાં મરદુમકે ચરમે નિગારી બુદસ્ત. ૩૩.

“ મારી અને તારી પહેલા દિન અને રાત હતી અને આસમાન દરેક કામને માટે લુખતુ હતું ખબરદાર ! ખાખ ઉપર પગલુ આસ્તેથી ચૂકો, કેમકે એ (કોઈ દિવસ) માથકની આખની કીછી હતી. ”

એક બીજી રબાઇમાં આજુ ભાવને ઘણી મધુર રીતે વર્ણવતા તે કહે છે.

બરસંગ ઝદમ હુશ સખુઈ કાશી
સર મસ્ત બુદમ કે કરદમ હી અવખાશી
બા મન બઝખાને હાલ લી ગુસ્ત સુખૂ
મન ચુતુ બુદમ તુ નીઝ ચુ મન ખાશી. ૪૪૬.

“ મે કાલે કાશીના ખ્યાલાને પથર પર પછાડી ભાગી નાખ્યો. હું મસ્ત હતો. આવું કામ મે કર્યું ! ખ્યાલાએ પોતાની હાલતરૂપી જખાનથી કહ્યું ‘ હું તારા જેવો હતો અને તું પણ મારા જેવો ચક્રિ ’ ”

રિયાકારોસે નફરત (ખલ પુરૂષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર)—ઉમર ખયામની રબાઇમાં હકીકતમાં એક બગીચો છે જેમાં રંગબેરંગી ફુલો ખીલ્યા છે લોક આ બગીચામાં ટહેલે છે, અને મનપસંદ ફુલો

ચૂંટે છે. ઉમર ખ્યામની ખરી ખૂબી એ છે કે પોતાને મનપસંદ છેડ એ બગીચામાં વાવે છે અને ઉગાડે છે આ કામમાં તે બીજા કોઈની પરવા કરતો નથી. પોતાના આયના જેવા સાફ દિલમાં જે વાત આવે છે તે જ જગ્યા પર લાવે છે. સાક્ષરોની જેમ શબ્દ-જાળ કે લુચ્ચાઇને પડદો ઢાકવાનો તે પ્રયત્ન નથી કરતો એ શરાબ પીએ છે, પછી તે ગમે તે જાતનો કા ન હો, એના તે સાફ દિલથી એકરાર કરે છે લોકો એને ફીલસૂફી હોવાને લીધે કાફિરનો ઇલ્લાખ આપે છે. એ કહે છે કે “ જો ફીલસૂફી કાફિરી છે તો હું કાફિર સહી ” એ સમજે છે કે ઇન્સાન ગુનાહથી નથી બચતો પોતે ઇન્સાન છે અને છેથી ગુનાહગાર છે, એટલે પોતે એ દોષમાંથી નથી છટકી શકતો આથી એને લુચ્ચા અને ખલ પુરુષોની ભારે ઝીડ છે ઉમર ખ્યામના જમાનામાં મુસલમાનો ખાધેપીધે સુખી હતા, દોલતમન્દ હતા, માલદાર હતા આથી એમનામાં સુસ્તીએ ધર કર્યું હતું, એશઆરામ, મોજશોખ તથા બીજા છંદોમાં તેઓ ચક્ચૂર રહેતા ઉત્તમાઓ અને સૂફીઓની એ ફરજ હતી કે પોતાની કોમને આ હલાક (વિનાશક) બીમારીથી બચાવે, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેઓ પોતે જ સૌ કરતા એ બીમારીમાં વધારે રસ્યા હતા, જતા મોજો જાળવી રાખવાને ખાતર હરેક પ્રકારની સુકિતઓ વાપરતા ખૂબી એ છે કે આ જ ઉત્તમાઓ બીજાઓને કાફિર કહેતા આચકો ખાતા નહિ ઉમર ખ્યામ પર આ લોકોએ પસ્તાળ પાડી અને એના પર તે વંખતમાં જે જે વીતી એથી ધાયલ ચએલા અને માર્યા ગયેલા શહીદોનું ખૂન (લોહી) તાજુ નજર આવે છે. આ વિષે ઉમર ખ્યામે પોતાની એક રૂબાઈમાં ઇશારો કરતા કહ્યું છે કે

ખામનૂ તૂ હર આંચે ગોઠ અઝ કી ગોઠ

પયવસ્તા મરા મુલ્હિદો બેદી ગોઠ

મન. ખુદ મુકિરમ બર આંચે હસ્તામ લેકીન

ઇન્સાફ બેદેહુ તોરા રસદ કિં ગોઠ. ૪૫૦.

“ મને જે કાઈ તું કહે છે તે કીનાને લીધે કહે છે તું મને નાસ્તિક અને અધર્મી કહે છે હું પોતે તે કમુલ કર છું કે હું એવો છું પણ ઇન્સાફ કર કે આમ કહેવું તને યોગ્ય છે ?)

એક રૂબાઈમાં આવા લોકોની એણે ખૂબ મજા ઉડાવી છે,

અને બિલકુલ નીડર બનીને આ લોકો વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય
બક્ત કર્યો છે. તે કહે છે

શયખે બઝને ફાહિશા ગુસ્તા મસ્તી

હર લેહઝા બદામે દિગરી પાબસ્તી

ગુસ્તા શયખા હર આંચે ગુઈ હસ્તમ

અમ્મઆ તુ ચુનાં કે મી તુમાઇ હસ્તી. ૪૭૩.

“ શેખે એક વઠેલી ઓરતને મસ્તીમા કહ્યું ‘તુ હમેશા
જુદા જુદા માણસોના ફદામા રસી રહે છે’ એણે કહ્યું ‘મહેરબાન !
આપ જેવી મને કહેા છો તેવી હું છું પણ આપ જેવા દેખાઓ
છો તેવા છો ? ”

આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે આ લોકોને ઉદ્ધાડા પાડી તે
લખે છે કે —

ગર મય ન ખુરી તાઅના મઝન મસ્તારા

ગર તવખા દેહદ તવખા કુનમ ચઝદારા

તુ ફખર બદી કુની કે મન મય ન ખુરમ

મદ કાર કુની કે મય ગુલામસ્ત આંરા. ૧૧.

“ તુ શરાબ નથી પીતો પણ મસ્તોને મહેલુ ન દે જો
મહારે પશ્ચાત્તાપ કરવો હશે તો હું ખુદાની આગળ કરૂં આ વાત
ઉપર મગફરી કરતો હો કે ‘શરાબ નથી પીતો’ તો તુ સેકડો એવા
ખૂરા કામ કરે છે કે શરાબ તો તેનો ગુલામ છે ”

દુઆ (પ્રાર્થના) — કેટલાક યૂરપિયન લેખકોએ લખ્યું છે કે
ઉમર ખથ્યામ એપિક્યૂરસના વિચારનો માણસ છે એપિક્યૂરસનો
એ ઉપદેશ છે કે ભૂત ભવિષ્યની ચિંતા ન કરો, અને ખાઓ, પીઓ
અને ખુશ રહો આ પરથી એમ લાગે છે કે અહીયાના ચાર્વાકીની
માફક એપિક્યૂરસ પણ બીજી દુનિયામા માનતો નથી એ એમ
સમજે છે કે દુનિયામા ઇન્સાન જે કાંઈ કરે છે તેના સારા માફક
ફળ ઇન્સાન આ દુનિયામા રહે છે ત્યાં સુધી જ ભોગવે છે
હિન્દુઓના પુનર્જન્મમા કે યુનાનીયોની રહતી શાન્તિમા તે માનતો
નથી. જીદગીમા એને કોઈ એવી ગુચ નથી મળતી જેનો ખુલાસો
આ પુનર્જન્મ કે કર્મફળના સિદ્ધાન્તથી થાય આવી સંભવિત છે
કે યુરપિયન લોકોને ઉમર ખથ્યામની રૂબાઇયાતમા આવા જ ખ્યાલ
નજરે પડે પણ જરા ઉંડો વિચાર કરવાથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે

કે ઉમર ખયામ જેવા જ્ઞાની શીલસૂક્ષ્મ સ્થાન આવા ઉપરછાયા ખ્યાલોથી ઘણે ઉંચે છે એણે પોતાની અસખ્ય રૂબરૂયામા ક્યામત, અજબ (પાપ), સવાબ (પુણ્ય), હિસાબ વગેરે વિષે વારવાર લખ્યું છે તેથી સાબીત થાય છે કે એવા ખ્યાલોથી પર હતો આવી રૂબાઈયાને કોરાણે મૂકી માત્ર ખુદાને દુઆ કરવાવાળી જ તેની રૂબાઈયા વાચીએ તો એ જ આ મતનુ ખંડન કરવાને અસ છે આથી જ હું કહું છું કે ઉમર ખયામની શીલસૂક્ષ્મ એપિક્યુરસ, સક્રશ (Sophocles?) અને ઝીનની શીલસૂક્ષ્મથી બિલકુલ નિરાળી છે ઉમર ખયામ કહે છે કે “ દુનિયા જ્ઞાની છે અને એની હર ચીજ હરદમ બદલાયા કરે છે, એથી લોભવૃત્તિમા તણાઈ બાઈ મૈત્રાની મર્યાદાથી બહાર જવાનો મનુષ્યે હરગીજ પ્રયત્ન નહિ કરવો નેહિએ, કારણ કે જે કુદરતની મર્યાદાની બહાર છે તે તારી તાકતની મર્યાદાની પણ બહાર છે માટે મર્યાદામા રહીને જ કોશિશ કર અને ખુશ રહે કારણ કે મર્યાદા છોડીને બહાર જવાથી રજ અને અફસોસ સિવાય બીજું કાઈ મળતું નથી અને આ રજ અને અફસોસથી તારી મુશ્કેલીઓ ટળતી નથી તો પછી એ રજ ખમવામા પણ શો માલ ? માટે કુદરતની મર્યાદાથી બહાર નીકળવાને ખાતર ફેકટ રાફા ન માર, અને વખત એળે ન કાઢ નાહક અફસોસ ક્યાં વિના જે સ્થિતિમા તું છે તેજ સ્થિતિમા રહીને આ થોડી ઉમ્મર ખુશીથી ગુજર ”

એ કહે છે કે

ઇમ રોઝ તુરા હસ્ત રસી ફરદા નીસ્ત

વ અન્દી શએ ફરદાત બજુઝ સવદા નીસ્ત

ઝાયે મકુન ઇદમ અર દીલત શયદા નીસ્ત

કીં બાકીએ ઉમરરા બ કા પયદા નીસ્ત, ૩૦.

“ આજ તારો છે કાલ પર કોઈનો કામુ નથી અને કાલની શીકર બેવકુફી સિવાય બીજું શું છે ? અગર તારૂ દીલ આશક ન હોય તો આ વખત ગુમાવીશ ના કારણ કે બાકીની ઉમ્મર હમેશા રહેશે નહિ ”

ખુદાની પાસે એ કેવા સાચા દિલથી દુઆ કરે છે ! પોતાના ગુનાહોનો એ કેવા સાચા દિલથી એકરાર કરે છે ! નમૂતાને ખાતર હું એ કીસમની થોડી રૂબાઈયા નીચે આપું છું

ન લાકચે મસજીદમ ન દરખુરદે કનીશત
 ઈંછઃ દાનદ ગીલે મરા અઝચે સિરીશત
 ચુ કાશીરે દરવીશમ વચુ કહબચે ઝીરત
 નય દીનો ન દુનીયાઓ ન ઉમ્મીદ ખહીશત ૬૦.
 મન્ બ'દએ આસીય મ રેઝાએતો કુળસ્ત
 તારીફ દીલમ્ નૂરો સફાએ તો કુળસ્ત
 મારા તૂ બોહિશત અગર બતાએત ખખશી
 ઈ મુઝદ બોવદ લુત્ફે આતાએતો કુળસ્ત, ૬૩.

“ન હું મસજીદને લાયક છું, કે ન પેગેડાને લાયક છું ખુદા જ
 નજી છે કે મારી માઠી કબજગાની છે હું એક કગાલ કાશીર અને
 બદસૂરત વેશ્યા જેવો છું નથી હું દીનનો (ધર્મનો) કે નથી
 દુનીયાનો રહ્યો. સ્વર્ગની ત્હોણે ઉમેદ છે.” ૬૦.

“હું ત્હારો ગુન્હેગાર દાસ છું તારી મહેરબાની ક્યા છે? મારે
 દીલ અંધાર છે તારે તેજ અને સજાઈ ક્યા છે? તું જો મને સ્વર્ગ
 હુકમ પાળવા માટે આપે તો એ મજૂરી આપી તારી મહેરબાની
 અને બખશીશ ક્યા રહી?” ૬૩

આગળ ઉપર તે કહે છે

ચક્ ચક્ હુનરમ બીન વ ગુના દહ દહ બખશ,
 હરે જુર્મ કે રક્ત હસ બતન લીલ્લા બખશ.
 અઝ બાદે હવા આતીશે કી રો મફરોઝ
 મારા બસરે બાકે રસુલ્લાહ બખશ. ૨૮૮.

“મારો એકેક ગુન્હો જો અને દશ દશ ત્હારે જે ગુન્હો
 મારાથી થયો છે—ખુદાની ખાતર તે માર કરી દે ખાલેશ (તપ્પણ)
 ની હવાથી ડીનાના અગ્નિને બબૂકાવીશ નહિ મને રસુલુલ્લાહની
 ખાકની ખાતર મારી દે”

એક રૂબાઈમાં પશ્ચાત્તાપથી ગદગદ કરે એ ખુદાને કુઆ કરે છે કે
 અય દર રહે બઝગીયત ચક્સાં કહો મેહ
 દર હરદો જહાં ખીદમતે દરગાહે તુ બેહ
 નફ્બત તુ સીતાનીઓ સઆદત તુ દેહી
 ચારબ તુ બ ફઝલે ખીશ બેસીતૌ વ બેદહે, ૪૨૨.

“ઓ પરમાત્મન તારી બદગીના રસ્તામાં નાના મોટા સહ
 બરાબર છે. બન્ને દુનિયામાં તારી દરગાહની (દરબાર) ખીદમત

(સેવા) બહેતર છે ખરાબ તુ લાઇ લે અને તકદીર દે. ઓ ખુદા, તારી મહેર વડે આ લાઇ લે અને એ આપ ”

આથી માણસ દગ થઇ જાય છે, અને કવિની ખૂબી પર આશરીન થઈ જાય છે.

ખુદા પર એને બારે ભરોસો છે અને એ કોઇ દિવસ નાહમેદ થતો નથી. એ કહે છે કે :

ગર ગવહરે તા એતલ ન સુફતમ હરગીઝ
ગરદે ગુનેહ અઝ ચેહરા તરફ તમ હરગીઝ
નવ ઉમ્મીદ નયમ ઝ ખાર ગાહે કરમત
ઝીરાકે ચકીરા હો ન ગુફતમ હરગીઝ. ૨૬૮.

“ જોકે મે તારા હુકમના મોતીને કદી ખરોલ્યા નથી અને ચહેરા ઉપરથી ગુન્હાની માટી કદી ખખેરી નથી, તો પણ તારા મોટા દરબારની મને નિરાશા નથી કારણકે મે ‘એક’ ના ‘એ’ કહ્યા નથી. [મે એકજ ધ્વનિ માન્યો છે.] ”

એક બીજી રૂબાઇમાં પ્રભુની નિત્યતા અને એકતા વિષે કેવી ઉમદા રીતે પ્રાર્થના કરી છે તે કહે છે કે

બુકશાઇ દરમ કે દર કુશાયન્દા તુઇ
એતુમાઇ રેહમ કે રેહ તુમાયન્દા તુઇ
મન દસ્ત બહેચ દસ્તગીરે ન દેહમ
કે ઇશા હમે ફાની અંદ વ પાયન્દા તુઇ. ૪૪૬.

“ મારા દાર ખોલ, [કારણ કે] તું જ દાર ખોલનાર છે અને રસ્તો બતાવ, [કારણ કે] તું જ રસ્તો બતાવનાર છે હું બીજા કોઈના હાથમાં મારો હાથ નહિ મૂક. કારણ કે આ બધું ફાની છે અને હમેશા રહેનાર તો ફક્ત તુ છે ”

મધખારી (મધપાન) — ઉમર ખયામની રૂબાઇમાં પર વિચાર કરતા સૌથી મોટા પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે રૂબાઇમાં જ ને જોર શેરથી ઉમર ખયામ શરાબની વાત કરે છે તે કયો શરાબ છે? કેટલાક અપવાદો સિવાય પૂર્વના સૈમન યૂરપના લોકો એમ માની બેઠા છે કે ઉમર ખયામ અગૂરી (દાક્ષિના) શરાબની વાત કરે છે, અને તે એ શરાબ પીતો હતો એથી જ તે પોતાની રૂબાઇમાં વારંવાર એ શરાબની વાત કરે છે આ વિષયમાં હું વધારે દલીલ કરવા નથી ચાહતો, માત્ર એની એ વિષયની થોડી

શએરો રજુ કરવી મનાસિય સમજી હું, જેથી આપના ખ્યાલમાં
આવી જશે કે એ ક્યા શરાબની વાત કરે છે એ કહે છે કે:

અય દીલ મયો માઅશુક યોકુન ફરખાકી

સાલુસ રેહા કુન વ મકુન ઝર્રાકી

ગર પયરવે એહમદી ખુરી જામે શરાબ

ઝાં હોઝ કે મુર તુઝાયશ ખાશાહ સાકી. ૪૪૫.

“હે દીલ! શરાબ અને માશુકની સાથે રહે દગો દખલ
નહિ, અને ડોળ કરીશ નહિ જો તું અહમદનો અનુયાયી હોય તો
એ હોઝનો શરાબ પી કે જોનો સાકી મૂર્તઝા (મહમદ પયગમ્બર) છે”

હું એ વાત સારી પેઠે સમજી છું કે શરાબના વિષયમાં એના
જે શએરો છે એ તમામમાં શરાબનો અર્થ શરાબે તફર યાને
બહિસ્તનો પાક શરાબ નથી થતો તો આપ મને પૂછશો ‘તો એ
ક્યા શરાબ છે?’ હું કહું છું કે એ ‘શરાબે અગૂરી’ જ છે, પણ
મારી અરજ એ છે કે જે શખ્સ શએરમાં શરાબની વાત કરે એ
શખ્સ શરાબને પીતો જ હોવો જોઈએ એ શું જરૂરી છે? સાદી,
હાકિઝ, નઝામી વગેરે તમામ શોઅરા (શએર બનાવનાર, કવિઓ) શરાબની તારીફ કરે છે અને શરાબ વિષેની તમામ વાતો કરે છે,
તેથી શું એ લોકો શરાબ પીતા હતા? હું કહું છું કે એમાંથી થણા
ઓઝા લોકોએ એ અગૂરી લડકીને મ્હોં અડાડ્યું છે હકીકતમાં
એમ છે કે કવિની કલ્પના અને ઇશ્કની નિશાબાજીને તેજ કરવાનો
આ તો માત્ર એક રસ્તો છે આથી જ કવિઓ વારંવાર શરાબનો
જિઠ્ઠ કરે છે વળી ઉમર ખવ્યામની કેટલીક રૂબાયયા તો એવી છે
કે એમાં શરાબનો અર્થ દેખીતી રીતે બહિસ્તીના શરાબ જેવો જ
ચાય છે સાદી, હાકિઝના શએરોમાંના શરાબનો અર્થ લોકો બહિ-
સ્તીના શરાબ કરે છે તો પછી કાઠ કાગણુ નથી કે એમના શએ-
રોમાંના શરાબનો અર્થ ‘શરાબે તફર’ થાય અને આ રીલસુદના
શરાબનો અર્થ ‘અગૂરી લડકી’ થાય મૂળ કાગણુ એ લાગે છે કે
ઉમર ખવ્યામ ખિચારો જાહેર માણસ ન હતો સરીઓમાં એની ખ્યાતિ
નહોતી આથી જ એના શએરો પર પવિત્રતાનો ઓઝાડ ઢકાયો નથી *

ખાકી અમનદા

* આ વ્યાખ્યાન મૂળ ઉર્દૂમાં અપાયેલું હતું તેનો આ ગૂંજારાતી
અનુવાદ ના નફલાલ મણિલાલ શાહે કર્યો છે

પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્ર.

અધ્યાપક જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ

પ્રાચીન સમયમા ભારતવાસીઓએ ગણિતશાસ્ત્રમા ઘણી પ્રગતિ કરી હતી તે સમયની બીજી પ્રજાએ કરતા ભારતવાસીઓ ગણિતશાસ્ત્રમા ઘણા આગળ વધેલા હતા.

શરૂઆતમા ગણુત્રીને બાધક ઘણા બન્ધનો હોય છે તે બન્ધનોને જેમ જેમ ઝોળઘવામા આવે છે તેમ તેમ શાસ્ત્રની પ્રગતિ થાય છે. બાદબાકીનો સવાલ હાથ ધરીએ તો જણાશે કે નાની સખ્યામાથી મોટી સખ્યાને બાદ કરવાનો પ્રશ્ન શરૂઆતમા ઉપસ્થિત થાય જ નહીં મોટી સખ્યામાથી નાની સખ્યા બાદ કરી શકાય એવો ખ્યાલ પ્રચલિત હોય છે ત્રણમાથી પાંચ બાદ કરી શકાય એ કલ્પનાને દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે માણુસ જાતના વિચારો ઇતિહાસના ગમે તે કાળમા તે તે સમયની રૂઢિથી દબલ્લ હોય છે આવા રૂઢિબન્ધનોને વટાવી આગળ વધીએ ત્યારે જ આપણા જ્ઞાનમા અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે જ્યાં સુધી ઋણસખ્યાઓને ગણુત્રીમા દાખલ ન કરીએ ત્યાં સુધી નાની સખ્યામાથી મોટી સખ્યાને બાદ કરવાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી ધનસખ્યાઓ અને ઋણસખ્યાઓના વિષયમા ભારતવાસીઓએ સ્પષ્ટ નિર્ણય ઘણા જીના કાળથી કરેલો હતો ઘણા અર્વાચીન સમયમા થયેલા ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી ડાયોફેન્ટસને ઋણસખ્યાની કલ્પના ન હતી દિધાત સમીકરણના બે મૂલ સ્પષ્ટપણે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે એક મૂલ ધન હોય અને બીજું મૂલ ઋણ હોય ત્યારે પણ ભાસ્કરાચાર્યે બન્ને મૂલ ચોખ્ખી રીતે બતાવેલા છે

$$જા^૨ - ૧૨ જા + ૩૫ = ૦$$

આવા સમીકરણના બે મૂલ ધન છે આ સમીકરણને શોધતા $જા = ૭$ અથવા ૫ એવી રીતે બે મૂલ આવે છે જ્યાં બન્ને મૂલ ધન હોય ત્યાં ડાયોફેન્ટસ બન્ને મૂલ આપી શક્યો છે પણ જ્યાં એક મૂલ ધન હોય અને બીજું ઋણ હોય ત્યાં રૂઢા ધન મૂલને ડાયોફેન્ટસ આપે છે પણ ભાસ્કરાચાર્યે નીચેનું સમીકરણ જેમા એક મૂલ ધન છે અને બીજું ઋણ છે તેમા બન્ને મૂલ દર્શાવે છે તે સમીકરણનો વિષય હાથ ધરતા પહેલા દિધાત સમીકરણ ઊડ-

વામા પ્રાચીન ભારતીયોની કુશલતા બતાવવા માટે શ્રીધરાચાર્ય અને
ભાસ્કરાચાર્યના સૂત્રો નીચે ટાકવાની રજા લઉં છું

શ્રીધરાચાર્યનું સૂત્ર

ચતુરાદતવર્ગસમૈ રૂપૈ પક્ષદ્વયં ગુણયેત્ ।

અવ્યક્તવર્ગરૂપૈર્યુક્તૌ પક્ષૌ તતો મૂલમ્ ॥

કિંધાત સમીકરણમાં ત્રણ અગ હોય છે

૪ ક્ષ^૨ + ૫ ક્ષ = ૩

અવ્યક્તના વર્ગનો જે ગુણક હોય તેને ચાર ગણો કરી જે
સંખ્યા આને તેના વડે સમીકરણની બંને બાજુઓને ગુણવી

૪ ક્ષ^૨ ક્ષ^૨ + ૪ ક્ષ ૫ ક્ષ = ૪ ક્ષ ૩

પછી તે સમીકરણની બંને બાજુમાં અવ્યક્તના ગુણકનો
વર્ગ ઉમેરવો

૪ ક્ષ^૨ ક્ષ^૨ + ૪ ક્ષ ૫ ક્ષ + ૫^૨ = ૪ ક્ષ ૩ + ૫^૨

આવી ક્રિયાથી જમણી બાજુનું મૂલ નીકળી શકે છે તેથી
૪ ક્ષ + ૫ = $\sqrt{૪ ક્ષ ૩ + ૫^2}$

આમાથી અવ્યક્ત સંખ્યા ક્ષની કિંમત સ્હેલાઈથી નીકળી શકે છે

અવ્યક્તવર્ગાદિ ચદાવશેષં

પક્ષૌ તદેષ્ટેન નિહત્ય કિંચિત્ ।

ક્ષેપ્યં તયોર્યેન પદપ્રદ સ્યાદ્

અવ્યક્તપક્ષસ્ય પદેય મૂય ॥

વ્યક્તસ્ય પક્ષસ્ય સમક્રિયૈવ-

મવ્યક્તમાનં જલુ લખ્યતે તત્ ॥

સમીકરણ છોડતા છોડતા એવા પક્ષ લાવવા કે એક પક્ષમાં
અવ્યક્ત હોય અને બીજા પક્ષમાં વ્યક્ત હોય પછી બંને પક્ષને
એવી રીતે ગુણવા અથવા ભાગવા કે અવ્યક્તવાળા પક્ષનું મૂલ
નીકળી શકે, બંને પક્ષના મૂલનું સમીકરણ કરવાથી અવ્યક્તનું
મૂલ્ય નીકળશે.

આ વિષયમાં આપેલા બંને ઉદાહરણોથી નિયમ ખરોખર
સમજી શકાશે

અનામ્તરાલે પ્લવગાષ્ટમાગ

સંચારિતો વલગતિ જાતરાગ ।

ફૂત્કારનાદપ્રતિનાદદૃષ્ટા

વૃષ્ટા ગિરૌ દ્વાદશ તે કિયન્ત ॥

એક જ ગલમા વાનરોની સખ્યાના આડમા ભાગના વર્ગ જેટલા વાનરો આનન્દમા હૂકાહૂક કરે છે તેમના નાદથી જે પહોં પડે છે તે સાબળી આનન્દ પામતા બાર વાનરો પહોંડ ઉપર છે, તો બધા વાનરોની સખ્યા કેટલી ?

આ પ્રશ્નને છોડવાનો આધાર નીચેના સમીકરણ ઉપર છે:

$$(\text{ક્ષ})^2 + 12 = \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^2 - ૬૪ \text{ ક્ષ} = - ૭૬૮,$$

$$\begin{aligned} \text{ક્ષ}^2 - ૬૪ \text{ ક્ષ} + 1024 &= - ૭૬૮ + 1024, \\ &= 1024 - ૭૬૮, \\ &= 256. \end{aligned}$$

$$\text{ક્ષ} - 32 = 16, \text{ અથવા } - 16.$$

$$\text{ક્ષ} = 48, \text{ અથવા } 16$$

આવી જ રીતે ભાસ્કરાચાર્ય બીજી ઉદાહરણ આપે છે

યૂથાત્પજ્ઞાશકભૂયૂનો વર્ગિસો ગહરં ગત ।

વૃષ્ટ શાસ્ત્રામૃગ શાસ્ત્રામારૂઢો વદ તે કતિ ॥

એક વાનરોનું યૂથ છે તે યૂથના પાંચમા ભાગમાથી ત્રણ બાદ કરતા જે સખ્યા આવે તેના વર્ગ જેટલા વાનરો પહોંડની શુકાખા પેસી ગયા છે અને એક વાનર વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠેલ છે. બધા વાનરોની સખ્યા કેટલી છે તે શોધી કાઢો

આ પ્રશ્નનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે

$$(\text{ક્ષ} - 3)^2 + 1 = \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^2 - ૬ \text{ ક્ષ} + ૯ + 1 = \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^2 - 30 \text{ ક્ષ} + 240 = 24 \text{ ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^2 - 44 \text{ ક્ષ} = - 240,$$

$$4 \text{ ક્ષ}^2 - 220 \text{ ક્ષ} = - 1000,$$

$$\begin{aligned} 4 \text{ ક્ષ}^2 - 220 \text{ ક્ષ} + 44^2 &= - 1000 + 3872, \\ &= 2872 \end{aligned}$$

$$2 \text{ ક્ષ} - 44 = 44, \text{ અથવા } - 44$$

$$2 \text{ ક્ષ} = 100, \text{ અથવા } 10,$$

$$\text{ક્ષ} = 50, \text{ અથવા } 5$$

આમા જે પાંચ જવાબ આવે છે તે અતુચિત છે, કારણકે પાંચના પાંચમા ભાગમાથી ત્રણ વાનર કાઢી શકાય નહીં જે પાંચ જવાબને સ્વીકારીએ તો પાંચનો પાંચમો ભાગ એકની બરાબર છે. એક વાનરમાથી ત્રણ વાનર કમી કરવા બ્યવહારમા અશક્ય છે. આવી સમજણ ભાસ્કરાચાર્ય આપે છે

તેવી જ રીતે,

$$૬૨^૨ - ૪૫ ૬૨ = ૨૫૦$$

એવું સમીકરણ હોય તો તેના બે મૂલ એક ૫૦ અને બીજું -૫ એવી રીતે આવે છે

શ્રીધરાચાર્યની રીતિ પ્રમાણે આ સમીકરણને છોડવાની પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે

$$૪ ૬૨^૨ - ૧૮૦ ૬૨ = ૧૦૦૦,$$

$$૪ ૬૨^૨ - ૧૮૦ ૬૨ + ૪૫^૨ = ૧૦૦૦ + ૨૦૨૫,$$

$$= ૩૦૨૫$$

$$૨ ૬૨ - ૪૫ = ૫૫, \text{ અથવા } - ૫૫,$$

$$૨ ૬૨ = ૧૦૦, \text{ અથવા } - ૧૦,$$

$$૬૨ = ૫૦, \text{ અથવા } - ૫$$

ઋણસંખ્યાઓને દર્શાવવા માટે ભાસ્કરાચાર્ય સંખ્યાની ઉપર મીઠું મુકે છે —૫ બતાવવા માટે ૫ એવું મુકવામા આવે છે

આ ઉપરથી સમજશે કે ઋણસંખ્યાની કલ્પનામા પ્રાચીન ભારતના ગણિતશાસ્ત્રીઓ ધણા આગળ વધેલા હતા. ઋણસંખ્યાની કલ્પનાનો ખરો ખ્યાલ ધન અને ઋણ શબ્દોમા સંપૂર્ણ સમાધાન મળેલો છે. બે ઋણ સંખ્યાઓનો ગુણાકાર ધન છે એ ખાસ કરી શ્રીમાન ભાસ્કરાચાર્યે ચોખ્ખા શબ્દોમા બતાવેલી છે

स्वयोरस्वयो स्व वध स्वर्णघाते

क्षया भागहारेऽपि चैव निरुक्तम् ।

બે ધનસંખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે બે ઋણસંખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે

ધન અને ઋણનો ગુણાકાર ઋણ છે તથા ઋણ અને ધનનો ગુણાકાર ઋણ છે.

ભાગાકારમા પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે નિયમો લાગુ પડે છે.

જે ધન સખ્યાનો ગુણુકાર ધન છે એવું તો સ્વત સિદ્ધ છે પાચ માણસમાના દરેકને ત્રીસ રૂપિયાનું દેવું હોય તો કુલ દેવું દોઢસો થાય. એટલે ધન અને ઋણનો ગુણુકાર ઋણ છે એવું સાબીત કરવામા મહેનત પડે નહી, પણ જે ઋણસખ્યાના ગુણુકારનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તે ગુણુકારને ધન માનવો કે ઋણ માનવો એવો નિર્ણય કરવામા હોડો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે દાખલા તરીકે

$$૮ \times ૬ = ૪૮ \text{ છે}$$

$$\text{હવે, } ૮ = ૧૦ - ૨$$

$$૬ = ૧૦ - ૪$$

$$\text{હવે, } (૧૦ - ૨) \text{ ને } (૧૦ - ૪) \text{ વડે ગુણીએ, તેમાં}$$

$$૧૦ \times ૧૦ = ૧૦૦$$

$$૧૦ \times (-૪) = -૪૦$$

$$૧૦ \times (-૨) = -૨૦$$

હવે, $(-૨) \times (-૪)$ ને +૮ ગણવા જ જોઈએ, કારણ કે $(-૨) \times (-૪)$ ને (-૮) ની બરાબર મણીએ તો

$$(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪)$$

$$= ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ - ૮,$$

$$= ૩૨ \text{ થાય}$$

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે બન્નેનો ગુણુકાર ૪૮ છે. તેથી $(-૨) \times (-૪)$ ને +૮ની બરાબર જ ગણવા જોઈએ, તેમ ન કરીએ તો અશક્ય પરિણામ આવે છે તેથી જે ઋણ સખ્યાઓના ગુણુકારને ધન માનવો જોઈએ તે માન્યતા સ્વીકારવામા કોઈપણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી એટલે હવે આપણે

$$(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪) = ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ + ૮, \\ = ૪૮$$

ઋણસખ્યાઓની આવી સ્પષ્ટ કલ્પના યૂરોપ દેશમા ધણી લાખા કાળ સુધી થઈ શકી ન હતી આગળ વધીને ભાસ્કરાચાર્ય ત્રિધાત ચતુર્ધાત સમીકરણોના ઉદાહરણ આપે છે

કો રાશિક્ષિતશતીશ્રુણો રાશિવર્ગયુતો હત ।

દ્વાભ્યં તેનોનિતો રાશિવર્ગવર્ગોડયુત ભવેત ।

રૂપોર્મ વદ તં રાશિ વેન્સિ લોજક્રિયાં યદિ ॥

એક અઘાત રાશિને ૨૦૦ વડે ગુણવામા આવે છે અને તેમા તે રાશિનો વર્ગ ઉમેરવામા આવે છે આમ કરતા જે ફલ આવે છે તેને બે વડે ગુણવામા આવે છે, અને જે ફલ આવે તેને રાશિના વર્ગના વર્ગમાંથી બાદ કરવામા આવે છે આનું પરિણામ અચુત એટલે ૧૦૦૦૦ માથી એક બાદ કરતા જે સંખ્યા આવે તેની બરાબર થાય છે, તો તે રાશિ કેટલો હોવો જોઈએ ?

જુઓ ક્ષ ને ૨૦૦ વડે ગુણ્યા એટલા ૨૦૦ ક્ષ આવ્યા. તેમા ક્ષ^૨ ઉમેર્યા એટલે ક્ષ^૨ + ૨૦૦ ક્ષ થયા તેને બમણા કરતા ૨ ક્ષ^૨ + ૪૦૦ ક્ષ થયા. આને ક્ષ^૪ માથી બાદ કરવાના છે એટલે છેવટે અવ્યક્ત પક્ષ

ક્ષ^૪ — ૨ ક્ષ^૨ — ૪૦૦ ક્ષ ની બરાબર થયો. તેથી પ્રશ્ન છોડવા માટેનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે આવ્યું

ક્ષ^૪ — ૨ ક્ષ^૨ — ૪૦૦ ક્ષ = ૯૯૯૯ આમા બન્ને બાજુમા ૪ ક્ષ^૨ + ૪૦૦ ક્ષ + ૧ ઉમેરવાથી બન્ને બાજુઓનું મૂલ નીકળી શકશે

$$ક્ષ^૪ + ૨ ક્ષ^૨ + ૧ = ૪ ક્ષ^૨ + ૪૦૦ ક્ષ + ૧૦૦૦૦,$$

$$ક્ષ^૨ + ૧ = ૨ ક્ષ + ૧૦૦, અથવા — (૨ ક્ષ + ૧૦૦)$$

$$ક્ષ^૨ — ૨ ક્ષ = ૯૯, અથવા ક્ષ^૨ + ૨ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$$

$$પહેલામાથી ક્ષ = ૧૧, અથવા — ૯$$

બીજા સમીકરણના મૂલ વસ્તવિક નહીં આવે

અતુર્ધાત સમીકરણને છોડવામા ભાસ્કરાચાર્ય અટકળનો ઉપયોગ કરે છે આધુનિક સમયમા ચાતુર્ધાત સમીકરણનો પ્રશ્ન સપૂર્ણ રીતે છોડવામા આવ્યો છે તેથી ઉપર જણાવેલા સમીકરણને નિયમસર છોડવામા નીચેની પદ્ધતિ અતુસરવી પડશે

ધારો કે

$$ક્ષ^૪ — ૨ ક્ષ^૨ — ૪૦૦ ક્ષ — ૯૯૯૯ = ૦, એ સમીકરણ ની ડાબી બાજુ$$

(ક્ષ^૨ + ૨ ત ક્ષ + થ) (ક્ષ^૨ — ૨ ત ક્ષ + ૬) ની બરાબર છે

આ બન્ને અવયવોનો ગુણકાર

$$ક્ષ^૪ + ક્ષ^૨ (થ + ૬ — ૪ ત) + ૨ ક્ષ ત (૬ — થ) + થ ૬, ની બરાબર થાય છે$$

સરખા ધાતવાળા અવ્યક્તોના ગુણને સરખાવતા

$$થ + દ = ૪ ત^૨ = - ૨ \quad \dots \quad (૧)$$

$$૨ ત (દ - થ) = - ૪૦૦, \quad \dots \quad (૨)$$

$$થ દ = - ૯૯૯૯ \quad \dots \quad (૩)$$

સમીકરણ (૧), (૨) અને (૩) માથી થ અને દ ને દૂર કરીએ તો ફક્ત ત અવ્યક્તવાળું સમીકરણ આવશે-

$$થ + દ = ૪ ત^૨ - ૨,$$

$$થ - દ = \frac{૪૦૦}{૨ત} = \frac{૨૦૦}{ત},$$

$$થ = ૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૨૦૦}{ત}, \quad \dots \quad (૫)$$

$$દ = ૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૨૦૦}{ત} \quad \dots \quad (૬)$$

તેથી, થ અને દ ના મૂલ્યોનો ગુણાકાર કરતા

$$(૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૨૦૦}{ત}) (૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૨૦૦}{ત}) = - ૯૯૯૯$$

$$(૨ ત^૨ - ૧)^૨ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯,$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯,$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧૦૦૦૦ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = ૦,$$

$$૪ ત^૬ - ૪ ત^૪ + ૧૦૦૦૦ ત^૨ - ૧૦૦૦૦ = ૦;$$

$$ત^૬ - ત^૪ + ૨૫૦૦ ત^૨ - ૨૫૦૦ = ૦$$

આ સમીકરણમાં ત^૨ ને અવ્યક્ત ગણતા ત્રિધાત સમીકરણ છે.

તેની ડાબી બાજુના અવયવ પાડતા

$$(ત^૨ - ૧) (ત^૨ + ૨૫૦૦) = ૦$$

$$\text{તેથી } ત^૨ = ૧,$$

$$\text{એટલે } ત = ૧, \text{ અથવા } -૧,$$

આમાંથી ત ની ગમે તે કિમ્મતનો ઉપયોગ કરીશું તોપણ એક જ પ્રકારના જવાબ આવશે

સમીકરણ (૫) અને (૬) મા ત = ૧ મુકીએ, તો

$$થ = ૨ - ૧ + ૧૦૦ = ૧૦૧$$

$$દ = ૨ - ૧ - ૧૦૦ = - ૯૯$$

તેથી આપેલું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે થયું

$$(૨૫ + ૨ ૬ + ૧૦૧) (૬ - ૨૬ - ૯૯) = ૦,$$

તેથી, $ક્ષ^2 - ૨ ક્ષ - ૮૮ = ૦$, જેમાંથી $ક્ષ = ૧૧$,
અથવા ૯, અથવા $ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$

શ્રીધરાચાર્યની રીત પ્રમાણે

$$ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$$

એ સમીકરણને છોડીએ તો નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી પડશે

$$ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ = - ૧૦૧,$$

$$૪ ક્ષ^2 + ૮ ક્ષ = - ૪૦૪,$$

$$૪ ક્ષ^2 + ૮ ક્ષ + ૪ = ૪ - ૪૦૪,$$

$$= - ૪૦૦$$

હવે સમીકરણની ડાબી બાજુનું મૂલ નીકળી શકે છે પણ જમણી બાજુમાં ઋણસંખ્યા છે. ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળવું અશક્ય છે. ધન સંખ્યાના મૂલ ધન અથવા ઋણ આવે એવું તો ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે તેની જ સાથે ભાસ્કરાચાર્ય દર્શાવે છે કે ઋણ સંખ્યાનું મૂલ હોતું નથી, કારણ કે ઋણસંખ્યા કેમ પણ વાસ્તવિક સંખ્યાના વર્ગની બરોબર નથી

કૃતિ સ્વર્ણયો, સ્વ સ્વમૂલે ધનર્ણે

ન મૂલં ક્ષયસ્યાસ્તિ તસ્યાકૃતિત્વાત્ ।

ધનસંખ્યા અને ઋણસંખ્યાનો વર્ગ ધનસંખ્યા છે ધન-સંખ્યાના બે મૂલ હોય છે, એક ધન અને એક ઋણ ઋણસંખ્યા કેમ પણ સંખ્યાના વર્ગની બરોબર નથી, તેટલા માટે ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળી શકતું નથી ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળી શકે નહીં એટલું કહી શ્રીમાન્ ભાસ્કરાચાર્ય અટકાવી પડે છે પણ આધુનિક સમય-મા એ બંધનને તોડી નાખવામાં આવ્યું છે

ઋણસંખ્યાના મૂલને કાલ્પનિક સંખ્યા તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે આધુનિક સમયમાં ગણિતશાસ્ત્રમાં જે સઘળા વધારા થયા છે તે બધા કાલ્પનિક સંખ્યાના સ્વીકારને આભારી છે કાલ્પનિક સંખ્યાનો સ્વીકાર કર્યા પછી આપણે કહી શકીએ છીએ કે ગમે તે દિશાત સમીકરણના બે મૂલ હોય છે, એ બે મૂલ વાસ્તવિક હોય કે સરખા હોય કે કાલ્પનિક હોય કાલ્પનિક સંખ્યાના સ્વીકાર પછી જે સમીકરણ છોડતા હતા તેમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરી શકાશે

$$૨ ક્ષ + ૨ = + \sqrt{- ૪૦૦} \text{ અથવા } - \sqrt{- ૪૦૦},$$

$$\text{તેથી } ક્ષ + ૧ = + \sqrt{- ૧૦૦}, \text{ અથવા } - \sqrt{- ૧૦૦}.$$

$$\text{જ્ઞ} + ૧ = ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧}, \text{ અથવા } \text{---} ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧};$$

$$\text{જ્ઞ} = ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧} - ૧, \text{ અથવા } \text{---} ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧} - ૧.$$

$$\text{તેથી, જ્ઞ} = \text{---} ૧ + ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧}, \text{ અથવા } \text{---} ૧ - ૧૦ \sqrt{\text{---} ૧}.$$

કેાઇ પણ ધરાતલમા બે લઘ્ય અક્ષ લેવા અને તેમાના એક અક્ષ ઉપર વાસ્તવિક સંખ્યાઓ માપવી અને બીજા અક્ષ ઉપર કાલ્પનિક સંખ્યાઓ માપવી અને એવી રીતે ગમે તે સંખ્યાને ધરાતલમા દર્શાવવી સંખ્યાને તેના પુરેપુરા સામાન્ય સ્વરૂપમા લઇએ તો તે સંખ્યામા વાસ્તવિક તેમજ કાલ્પનિક ભાગ હોઇ શકે. સંખ્યાનું સામાન્યમા સામાન્ય સ્વરૂપ જ્ઞ + હ $\sqrt{\text{---} ૧}$ એવુ છે આમા જ્ઞ વાસ્તવિક છે, હ પણ વાસ્તવિક છે, પરંતુ હ $\sqrt{\text{---} ૧}$ અવાસ્તવિક છે આવી સંખ્યાને મિશ્રસંખ્યા કહે છે મિશ્રસંખ્યાની કલ્પના દાખલ કર્યા બાદ અર્વાચીન ગણિતશાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે હવે વાસ્તવિક સંખ્યાઓમા પણ બે વિભાગ છે ધનસંખ્યાનુ મૂલ નીકળી શકે એવુ ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે

પણ કેટલીક ધનસંખ્યાઓનુ મૂલ એકદમ નીકળી શકે છે, બ્યારે કેટલીક ધનસંખ્યાઓનુ મૂલ એકદમ નીકળી શકતું નથી દાખલા તરીકે, ૩૬ નુ મૂલ તુરત નીકળે છે ૩૬ નુ મૂલ ૬ આવે છે, પણ ૬ નુ મૂલ કાઢવુ હોય તો લાખી ગણતરી કરવા છતાં ચોક્કસ મૂલ નીકળતું નથી. વાસ્તવિક સંખ્યાઓમા દેખાતા આ ભેદને ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે અને ૬ ના મૂલ જેવી સંખ્યાઓને કર્ણી સંખ્યાઓ તરીકે પોતાની ગણતરીમા દાખલ કરી છે દાખલા તરીકે તેવી સંખ્યાઓને કર્ણી સંખ્યાઓ એવુ નામ આપ્યુ છે કર્ણી સંખ્યાઓના સરવાળા, બાદબાકી, વર્ગમૂળ વિગેરે ક્રિયાઓ ભાસ્કરાચાર્યે સપૂર્ણ રીતે દર્શાવી છે.

કેટલીક કર્ણી સંખ્યાઓ સમ્મતીય હોય છે અને કેટલીક કર્ણી સંખ્યાઓ વિન્નતીય હોય છે સમ્મતીય કર્ણીઓના સરવાળા કે બાદબાકી થઈ શકે અને વિન્નતીય કર્ણીઓને એક બીજાની સાથે જ મુકવી પડશે દાખલા તરીકે,

$$\sqrt{૧૮} \text{ અને } \sqrt{૨},$$

આ બે કર્ણી સમ્મતીય છે, અને

$\sqrt{૫}$ અને $\sqrt{૩}$,

એ બે કરણી વિઘ્નતીય છે.

વિઘ્નતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં $\sqrt{૫} + \sqrt{૩}$, અથવા $\sqrt{૩}$ એમ છુટું છુટું લખવું પડશે. સંજ્ઞાતીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરવા માટે બાદકરાચાર્યે નીચેનું મૂત્ર આપે છે

યોગં કરણ્યોર્મહતી પ્રકલ્પ્ય

વધસ્ય મૂલં દ્વિગુણં લઘુ ચ ।

યોગાન્તરે રૂપવદેતયોસ્તો

વર્ગેણ વર્ગ ગુણયેદ્વજેચ્ચ ॥

લઘ્વ્યા હતાયાસ્તુ પદ મહત્યા

સૈક નિરેક સ્વદત લઘુર્ધનં ।

યોગાન્તરે સ્ત ક્રમશસ્તયોર્વા

પૃથક્ સ્થિતિ સ્યાદિ નાસ્તિ મૂલમ્ ॥

બે કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો કે બાદબાકી કરવી હોય તો તે સંખ્યાઓના વ્યક્ત ભાગનો સરવાળો કરવો અને તેને મહત્તી એવી સંખ્યા આપવી અને તેમના ગુણાકારના મૂલના બમણાને લઘુ એવી સંખ્યા આપવી હવે મહત્તી અને લઘુનો સરવાળો કે બાદબાકી વ્યક્ત સંખ્યા પ્રમાણે કરવી. જે જવાબ આવે તેની પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મુકતા કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી આવશે.

$\sqrt{૧૮} + \sqrt{૨}$ શોધવા હોય તો

$૧૮ + ૨ = ૨૦$, આને મહત્તી કહીશું

$૧૮ \times ૨ = ૩૬$

હવે, ૩૬ ના મૂલ ૬ ના બમણા એટલે ૧૨ ને લઘુ કહીશું.

મહત્તી અને લઘુનો સરવાળો $૨૦ + ૧૨ = ૩૨$ થયો. તેથી,

$\sqrt{૧૮} + \sqrt{૨} = \sqrt{૩૨}$ મહત્તી અને લઘુની બાદબાકી $૨૦ - ૧૨ = ૮$ થઈ તેથી, $\sqrt{૧૮} - \sqrt{૨} = \sqrt{૮}$

હવે લઘુસંખ્યા કાઢતી વખતે કરણીની વ્યક્ત સંખ્યાઓના ગુણાકારનું મૂલ નીકળવું જોઈએ જે મૂલ નીકળે તો આપેલી કરણી સંખ્યાઓ સંજ્ઞાતીય છે અને મૂલ ન નીકળે તો આપેલી કરણી સંખ્યાઓ વિઘ્નતીય છે. મૂલ નીકળી શકે તો જ ઉપર પ્રમાણે સર-

વાળો અથવા બાદબાકી થઈ શકે. મૂલ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને છુટી મુકવી પડશે.

$$\begin{aligned} \text{આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે} \\ \sqrt{\text{ક્ષ}} + \sqrt{\text{હ}} = \sqrt{\text{ક્ષ} + \text{હ} + 2\sqrt{\text{ક્ષ હ}}}, \text{ અથવા} \\ \sqrt{\text{ક્ષ}} - \sqrt{\text{હ}} = \sqrt{\text{ક્ષ} + \text{હ} - 2\sqrt{\text{ક્ષ હ}}}. \end{aligned}$$

જણાશે કે ક્ષ + હ ને ભાસ્કરાચાર્ય મહતી કહે છે અને $2\sqrt{\text{ક્ષ હ}}$ ને ભાસ્કરાચાર્ય લઘુ કહે છે આથી અ + $\sqrt{\text{આ}}$ નું વર્ગમૂલ કાઢવાનો નિયમ શોધી કઢાશે.

અ + $\sqrt{\text{આ}}$ નું સ્વરૂપ ક્ષ + હ + $2\sqrt{\text{ક્ષ હ}}$ ના જેવું હોવું જોઈએ.

તેથી અ = ક્ષ + હ,

$$\sqrt{\text{આ}} = 2\sqrt{\text{ક્ષ હ}},$$

$$\text{આ} = 4\text{ ક્ષ હ}$$

$$\text{અ}^2 = \text{ક્ષ}^2 + \text{હ}^2 + 2\text{ ક્ષ હ},$$

$$\text{આ} = 4\text{ ક્ષ હ},$$

$$\text{અ}^2 - \text{આ} = \text{ક્ષ}^2 + \text{હ}^2 - 2\text{ ક્ષ હ},$$

$$\text{ક્ષ} - \text{હ} = \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}},$$

$$2\text{ ક્ષ} = \text{અ} + \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}},$$

$$2\text{ હ} = \text{અ} - \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}},$$

$$\text{તેથી, ક્ષ} = \frac{\text{અ} + \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}}}{2},$$

$$\text{હ} = \frac{\text{અ} - \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}}}{2}$$

આ પ્રમાણે, અ + $\sqrt{\text{આ}}$ નું મૂલ

$$\frac{\sqrt{\text{અ} + \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}}}}{2} + \frac{\sqrt{\text{અ} - \sqrt{\text{અ}^2 - \text{આ}}}}{2} \text{ થયું.}$$

આવી રીતે કરણીના વર્ગમૂલનો પ્રશ્ન પણ ભાસ્કરાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે ઉકેલ્યો છે.

હવે કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ બાદબાકીના વિષયમાં જે ખીણ રીતિ ભાસ્કરાચાર્ય આપેલી છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

જે કરણીમાથી જે મોટા કરણી હોય તેની વ્યક્ત સખ્યાને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ભાગવો અને જે ૧૪ આવે તેનું મૂલ કાઢવું જે સરવાળો કરવો હોય તો તે મૂલમા ૧ ઉમેરવો અને જે બાદબાકી કરવી હોય તો તે મૂલમાથી ૧ બાદ કરવો તેમ કરતા જે પરિણામ આવે તેનો વર્ગ કરવો, અને જે વર્ગ આવે તેને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણવો આ પ્રમાણે કરવાથી કરણી સખ્યાઓનો સરવાળો અથવા બાદબાકી આવશે

જુઓ આપણે $\sqrt{૨૪} + \sqrt{૫૪}$ નું મૂલ્ય કાઢવું છે આમા $\sqrt{૫૪}$ મોટા કરણી છે અને $\sqrt{૨૪}$ નાના કરણી છે. હવે આપણે ૫૪ ને ૨૪ વડે ભાગવા, $\frac{૫૪}{૨૪} = \frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે ભાગાકાર આવ્યો હવે જે ભાગાકાર આવે તેનું મૂલ નીકળતું જ નેહએ જે મૂલ નીકળે તો જ આપેલા બન્ને કરણીઓ સખ્યાતીય છે જે મૂલ ન નીકળે તો આપેલા બન્ને કરણીઓ વિખ્યાતીય છે આપણા ઉદાહરણમા $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ નીકળે છે $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ $\frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે આવ્યું હવે $\frac{૩}{૨} + ૧ = \frac{૫}{૨}$ થયા હવે $\frac{૩}{૨} \times \frac{૩}{૨} = \frac{૯}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થયો તે વર્ગને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણવો નેહએ

$$\frac{૯}{૪} \times ૨૪ = ૨૫ \times ૬ = ૧૫૦,$$

$$\text{એટલે } \sqrt{૫૪} + \sqrt{૧૫૦} \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧૫૦}$$

જે $\sqrt{૫૪}$ માથી $\sqrt{૨૪}$ બાદ કરવાના હોત તો $\frac{૩}{૨}$ માથી ૧ બાદ કરવો પડત, એટલે, $\frac{૩}{૨} - ૧ = \frac{૧}{૨}$ આવત હવે $\frac{૧}{૨} \times \frac{૧}{૨} = \frac{૧}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થાત $\frac{૧}{૪}$ ને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણતા $\frac{૧}{૪} \times ૨૪ = ૬$ આવ્યા એટલે $\sqrt{૫૪} - \sqrt{૨૪} = \sqrt{૬}$

આવી રીતે કરણી સખ્યાઓના સબધમા પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્રીઓએ ઊંડું સંશોધન કર્યું હતું

આધુનિક સમયમા ઘણી નાની સખ્યાઓ, જેને આપણે શૂન્ય કહીશું, તેના વિષયમા ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે શૂન્યના સબધમા મુખ્ય નિયમો જે ભાસ્કરાચાર્ય આપેલા છે તે આપણે તપાસીશું

योगે ચંદ્રે ક્ષેપસમં

વર્ગાદૌ ચંદ્રે ચંદ્રમાજિતો રાશિ ।

ચંદ્રહરં સ્યાત્ ચંદ્રગુણ ચંદ્ર

ચંદ્રગુણચિન્ત્યશ્ચ શેષવિધૌ ॥

કોઇ સંખ્યામાં શૂન્ય ઉમેરીએ તો તે સંખ્યા જેટલોજ સર-
વાળો આવે છે. તેવીજ રીતે કોઇ સંખ્યામાંથી શૂન્ય બાદ કરીએ
તો પણ તે સંખ્યા જેટલોજ જવાબ આવે છે શૂન્યનો વર્ગ કરીએ
તો પણ શૂન્ય રહે છે અને શૂન્યનો વન કરીએ તો પણ શૂન્ય આવે
છે કોઇપણ રાશિને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો ખહર રાશિ, એટલે,
અનન્ત રાશિ થાય છે કોઇપણ સંખ્યાને શૂન્ય વડે ગુણીએ તો
ગુણાકાર શૂન્ય બરાબર આવે છે

આ નિયમો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાશે.

$$ક + ૦ = ક$$

$$ક - ૦ = ક$$

$$ક \times ૦ = ૦$$

જેના હારમાં શૂન્ય હોય છે તે રાશિને ભાસ્કરાચાર્ય ખહર,
અથવા, અનન્ત રાશિ કહે છે. ખહર રાશિમાં ખીજે કોઇ જ્ઞાત
રાશિ ઉમેરવાથી અથવા બાદ કરવાથી કશો ફેરફાર થતો નથી. જેમકે

$$\frac{ક}{૦} + ૫ = \frac{ક + ૫ \times ૦}{૦},$$

$$= \frac{ક + ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}$$

$$\text{તેવીજ રીતે } \frac{ક}{૦} - ૫ = \frac{ક - ૫ \times ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}$$

અર્થાત, ખહર રાશિમાં કોઇ જ્ઞાત રાશિ ઉમેરીએ અથવા
તેમાંથી કોઇ જ્ઞાત રાશિ બાદ કરીએ, તો પણ ખહર રાશિ અવિકૃત
રહે છે આ વિચારને ભાસ્કરાચાર્યે ધણા જ સુંદર શબ્દોમાં રજૂ
કરેલો છે

અસ્મિન્ વિકાર સ્વહરે ન રાશા-

અપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ ।

બહુલ્લપિ સ્થાલ્લયસૃષ્ટિકાલે-

નન્તેઽચ્યુતે ભૂતગણેષુ યદ્વત ॥

જેવી રીતે પ્રલય વખતે અનન્ત, અચ્યુત ભગવાનના અનેક
જૂત પ્રાણીઓ લય પામે છે અને સૃષ્ટિ સમયે અનન્ત ભગવાનમાંથી
અનેક જૂત પ્રાણીઓ છુટા પડે છે, તો પણ અનન્ત, અચ્યુત, ભગ-
વાનના કશો ફેરફાર થતો નથી, તેવી જ રીતે ખહર રાશિમાં કોઇ
પણ રાશિ ઉમેરીએ અથવા તેમાંથી કોઇ પણ રાશિ બાદ કરીએ
તોપણ તે ખહર રાશિમાં કશો વિકાર થતો નથી. આ પ્રમાણે ખહર

રાશિના સંબંધમાં ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ નિવેદન કરેલું છે. પણ કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ, તો તે રાશિ હંતો તેટલો ને તેટલો રહે છે એવું જે ભાસ્કરાચાર્યે કહેલું તે બૂલ્ક બરેલું છે આધુનિક સમયમાં શૂન્યલઘ્વિ અને શૂન્યયુતિના શાસ્ત્રો નિર્માણ થયા છે તેનો આધાર ૦ નું મૂલ્ય કાઢવા ઉપર રાખે છે. ભાસ્કરાચાર્યે તો ૦ ને ૧ ની બરાબર ગણે છે

શૂન્યે ગુણકે જાતે

સં હારચ્છેત્ પુનસ્તદા રાશિઃ ।

અવિકૃત યથ જ્ઞેય-

સ્તથૈવ સ્વેનોનિત સ્યુત ॥

કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો તે રાશિમાં કરો વિકાર થતો નથી અર્થાત્, ભાસ્કરાચાર્યના કહેવા મુજબ

$$\frac{ક \times ૦}{૦} = ક,$$

એટલે ૦ નું મૂલ્ય હમેશા ૧ ની બરાબર છે

આ માન્યતામાં રહેલી ભૂલ આપણે સ્વીકારવી જ પડશે ધારો

આપણે $\frac{ક્ષ^૨ - ૧}{ક્ષ - ૧}$ નું મૂલ્ય, જ્યારે $ક્ષ = ૧$ હોય, ત્યારે કાઢવું છે

આપેલા ભિન્નતા અંશમાં $ક્ષ = ૧$ સુધીએ, તો અશ્વ શૂન્ય બરાબર થાય છે તેવી જ રીતે જુદામાં $ક્ષ = ૧$ સુધીએ તો હાર પણ શૂન્યની બરાબર થાય છે, તેથી જ્યારે $ક્ષ = ૧$ હોય, ત્યારે $\frac{ક્ષ^૨ - ૧}{ક્ષ - ૧}$ સ્વરૂપ ૦ જેવું થાય છે

ભાસ્કરાચાર્યની માન્યતા મુજબ આને આપણે ૧ ની બરાબર ગણવું જોઈએ, પણ વધુ તપાસ કરતા જણાશે કે જ્યારે $ક્ષ = ૧$

સુકવામાં આવે ત્યારે $\frac{ક્ષ^૨ - ૧}{ક્ષ - ૧}$ નું મૂલ્ય એકની બરાબર નથી એવું

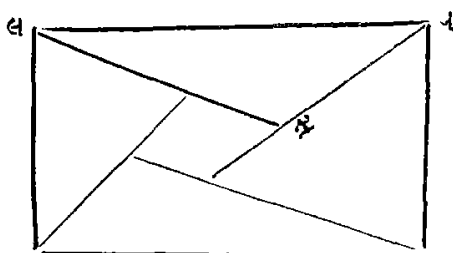
તુરત સમજશે

ધારો કે આપણે $ક્ષ = ૧$ સુકવાને બદલે $ક્ષ = ૧ + હ$ સુધીએ અને નિશ્ચય કરીએ કે હ ની કિમ્મત ઘણીજ નાની છે. આપણે કલ્પના કરી શકીએ એવી નાનામાં નાની વસ્તુ કરતા આપણે હ ને નાનો બનાવવાનો છે.

$$\begin{aligned} \text{હવે, } \frac{\text{ક્ષ}^2 - ૧}{\text{ક્ષ} - ૧} &= \frac{(\text{હ} + ૧)^2 - ૧}{(\text{હ} + ૧) - ૧} = \frac{\text{હ}^2 + ૨ \text{હ} + ૧ - ૧}{\text{હ}} \\ &= \text{હ} + ૨ = ૨ + \text{હ} \end{aligned}$$

તેથી જ્યારે હ ને ખુબ નાનો કરવામા આવે ત્યારે અંતે $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ ની કિંમત ૨ ની બરોબર થશે જેમ જેમ હ ને નાનો કરતા જઈશુ, તેમ તેમ ક્ષ અને ૧ વચ્ચેનું અન્તર ઓછું થતું જશે અને તેવીજ રીતે $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ અને ૨ વચ્ચેનું અન્તર ઓછું ને ઓછું થતું જશે.

આ પ્રમાણે સપ્તાઓની કલ્પનામા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ કરેલી પ્રગતિનો વિચાર કર્યા પછી ભૂમિતિમા જે જે શોધખોળો ભારત ભૂમિમા સ્વતન્ત્ર રીતે થઇ હતી તેનો આપણે વિચાર કરીશુ વેદોના સમયથી ભૂમિતિમા શોધખોળ થયેલી છે યજ્ઞની વેદિઓ બનાવવા માટે ભૂમિતિના નિયમોની જરૂર પડતી પ્રાચીન સમયની ભૂમિતિનો યજ્ઞના ક્રિયા કાણ્ડ સાથે સમ્બન્ધ છે પ્રાચીન ભૂમિતિના દર્શન શુદ્ધ સૂત્રમા થાય છે એટલું અમે જણાવીશુ કે ભારત વર્ષમા ભૂમિતિ અને બીજગણિતને વિખૂટા પાડવામા નથી આવ્યા ભૂમિતિમા પણ જોઈએ ત્યા બીજ ગણિતનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે ગ્રીક ભૂમિતિમા ગણતરીને સ્થાન આપવામા નહોતું આવતું ભૂમિતિ અને ગણિત એવા વિખૂટા પાડવામા આવ્યા હતા કે એકનો બીજમા પ્રવેશ થઇ શકેજ નહીં આવી સકુચિત રૂઢિની અસર ઠેઠ અર્વાચીન વખત સુધી યુરોપમા ગહી હતી શુદ્ધ ભૂમિતિના પ્રશ્નોમા બીજ ગણિતનો ઉપયોગ ન કરવો એવી માન્યતા અત્યાર સુધી પ્રચલિત હતી આધુનિક સમયમા બૈજિક ભૂમિતિમા અસાધારણ પ્રગતિ થયા બાદ આ સાકડા વિચારોને છોડી દેવામા આવ્યા છે ભારતવાસીઓ તો ભૂમિતિમા બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે દાખલા તરીકે, કોષ્ટકપણ સમકોણ ત્રિભુજના કર્ણનો વર્ગ સમકોણની પાસેની બાજુઓના વર્ગના યોગની બરોબર છે આ સિદ્ધાન્તને સાબીત કરવામા જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવી છે તે પદ્ધતિમા બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ થયેલો છે,

હસવ ત્રિભુજમાં સ ખુણો સમ છે સ ખુણાની સામેની બાજુ કર્ણ છે કર્ણ ઉપર જે વર્ગ કાઢવામાં આવે તેમાંથી આપેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજો કાઢી નાખીએ તો એક સમચતુર્ભુજ બાકી રહે છે હવે ધારો કે હસ બાજુ કની બરાબર છે અને તેવીજ રીતે હસ બાજુ ખની બરાબર અને સવ બાજુ ગની બરાબર છે હવે આકૃતિમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કના વર્ગમાં આપેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજ અને (ખ-ગ) નો વર્ગ સમાઈ જાય છે

$$\text{એટલે } ક^2 = ૪ \left(\frac{૩}{૪} ખ ગ \right) + (ખ-ગ)^2$$

$$ક^2 = ૨ ખ ગ + ખ^2 - ૨ ખ ગ + ગ^2$$

$$\text{તેથી } ક^2 = ખ^2 + ગ^2$$

આ સિદ્ધાન્તને આપણે પીથાગોરસના સિદ્ધાન્ત તરીકે ઓળખીએ છીએ

ત્રિકોણનું પૃષ્ઠ ૫૭ અને વૃત્તાન્તર્ગત ચતુષ્કોણનું ક્ષેત્રફળ પણ બ્રહ્મગુપ્તે ધસ્ટીસનના પાંચમા સેકાના સુમારમાં આપેલું છે આ વિષયના નિયમો બાસ્કરાચાર્યે નીચેના સૂત્રોમાં ગુંથ્યા છે

સર્વદોર્યુતિદલં ચતુ સ્થિતં

બાહુભિર્ધિરદિતં ચ તદ્વતે ।

મૂલમસ્ફુટફલ ચતુર્ભુજે

સ્પષ્ટમેવમુદિતં ત્રિબાહુકે ॥

ચતુર્ભુજના ચારે ભુજના યોગને અડધો કરવો. તેને ચાર સ્થલમાં રાખવો અને તે દરેકમાંથી અનુક્રમે ચારે ભુજની લંબાઈ બાદ કરવી એમ કરતા જે ચાર ફલ આવે તેનો ગુણાકાર કરી જે

આવે તેનું વર્ગ મૂલ કરવું આમ કરવાથી ચતુર્ભુજના અસ્કુટ ૧૯ આવશે પણ ત્રિભુજના સ્કુટ ૧૯ આવશે

ગમે તે ચતુર્ભુજ લઘ્યે તો ૧૯ અસ્કુટ છે પણ વૃત્તાન્ત-ગત ચતુર્ભુજ લઘ્યે તો ૧૯ સ્કુટ છે આધુનિક સમયમા પણ વૃત્તાન્તગત ચતુર્ભુજ માટે આજ નિયમનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે.

ધારે કે જે ચતુર્ભુજને વૃત્તની અદર મુકી શકાય એવો હોય તેવા ચતુર્ભુજની ચારે બાજુઓની લંબાઈ ક, ખ, ગ, વ છે આપણે ફે (ક + ખ + ગ + ઘ) ને માટે સ મુકીશું. નિયમ મુજબ આવા ચતુર્ભુજનું ક્ષેત્રણ

$\sqrt{(સ-ક)(સ-ખ)(સ-ગ)(સ-ઘ)}$ થયું તેવીજ રીતે કોઈ ત્રિભુજની ત્રણે બાજુઓ ક, ખ, ગ હોય તો ક્ષેત્ર ફળ

$\sqrt{સ(સ-ક)(સ-ખ)(સ-ગ)}$ થાય વૃત્તની અદર કાઢેલા ત્રિભુજ, ચતુર્ભુજ, પચ્ચભુજ, ષષ્ઠભુજ વિગેરેની બાજુની લંબાઈ વેદિઓ બનાવવામા ઉપયોગી હોવાથી શોધી કાઢવામા આવી છે આ કોષ્ટક ઘણું ઉપયોગી છે અને તે ઉપરથી કેટલાક કોણોનો ન્યાર્ધ શોધી કાઢવામા પ્રયત્ન થયેલો એવું સ્પષ્ટ જણાય છે વૃત્તમા કાઢેલા ત્રિભુજથી નવભુજ સુધીના ભુજની લંબાઈ નીચેના સૂત્રોમા ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે

ત્રિઋચક્ષ્માગ્નિમશ્વન્દ્રૈસ્ • (૧૦૩૯૨૩)

ત્રિબાળાષ્ટયુગાષ્ટભિ । (૮૪૮૫૩)

વેદાગ્નિબાળસ્થાશ્વૈશ્ચ । (૭૦૫૩૪)

સ્વસ્થામ્નામ્નરસૈઃ ક્રમાત્ ॥ (૬૦૦૦૦)

બાળેષુનસ્થવાળૈશ્ચ (૫૨૦૫૫)

ત્રિત્રિનન્દેષુસાગરૈ ॥ (૪૫૬૨૨)

કુરામદશવેદૈશ્ચ (૪૧૦૩૧)

વૃત્તવ્યાસે સમાહતે ॥

સ્વસ્થામ્નાર્ક (૧૨૦૦૦૦) સમ્મહ્ને

લભ્યન્તે ક્રમશો ભુજાઃ ।

વૃત્તાન્તસ્વયસપૂર્વાળા

નવાસ્થાન્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥

કોઈ પણ વર્તુલનો વ્યાસ વ હોય તો વને પરિધિના ગમે તે બિન્દુએ સમસુખીભૂત કોણ ના જ્યાર્ધ વડે ગુણવાથી જ્ઞાન્તર્ગત સમકોણ સમભુજ બહુકોણના ભુજની લંબાઈ આવે છે એટલે ઉપરના સૂત્રોમા ૬૦° , ૪૫° , ૩૦° (૧૮૦), (૨૨૫), (૨૭૦) નો જ્યાર્ધ આપેલો છે એવું કહીએ તો ચાલે આમા ૬૦° , ૪૫° અને ૩૦° નો જ્યાર્ધ યરોયર આપેલો છે બીજામા જે ફેરફાર છે તે બતાવીશું ખરા મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે

$$\text{જ્યાર્ધ } \left(\frac{૧૮૦}{૭} \right) = \frac{૫૨૦૬૬}{૧૨૦૦૦૦}$$

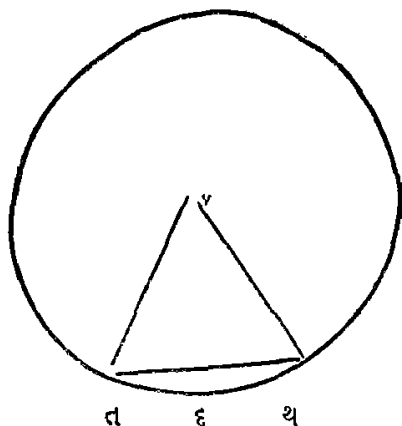
$$\text{જ્યાર્ધ } \left(૨૨\frac{૧}{૨} \right) = \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$\text{જ્યાર્ધ } (૨૦^\circ) = \frac{૪૧૦૪૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

જ્યારે તેમને માટે ભારકરાચાચે આપેલા મૂલ્ય અનુક્રમે

$$\frac{૫૨૦૫૫}{૧૨૦૦૦૦}, \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦} \text{ અને } \frac{૪૧૦૩૧}{૧૨૦૦૦૦} \text{ છે}$$

આ ઉપગ્રી જણાશે કે સમભુજ અને નવભુજની બાજુ કાઢવામા થોડી ચુક છે. જ્યાં આપેલા કોણના અડધાનું જ્યાર્ધ કાઢવાનું હોય છે ત્યાં ભુલ હોતી નથી અમુક ભુજની સખ્યાવાળા સમબહુભુજની બાજુની લંબાઈ ઉપરથી તેનાથી ખમણા ભુજવાળા સમબહુભુજની બાજુની લંબાઈ કાઢવા માટે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ કને ઘણો સુંદર નિયમ હતો

$$તદ = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}}$$

આ નિયમમા વ્યાસાર્ધની કિમ્મત એક છે તથા બાબુનો પરિધિ ખાસે સમ્મુખીભૂત ખુણા ક્ષ હોય તો

$$\begin{aligned} તથ &= ૨ \times જ્યા ક્ષ \\ ૪ - તથ^૨ &= ૪ - ૪ જ્યા^૨ ક્ષ \\ &= ૪ કોજ્યા^૨ ક્ષ \end{aligned}$$

$$\sqrt{૪ - તથ^૨} = ૨ કોજ્યા ક્ષ$$

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}} = \sqrt{૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ}$$

$$હવે ૧ - કોજ્યા ક્ષ = ૨ જ્યા^૨ (કુ)$$

$$૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ = ૪ જ્યા^૨ (કુ)$$

$$૨ જ્યા (કુ) = \sqrt{૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ}$$

$$પણ તદ = ૨ જ્યા (કુ)$$

$$એટલે તદ = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}}$$

આ ઉપરથી સમજશે કે ૬૦°, ૪૫°, ૩૦°, (૨૨૩)^૦ વિજેરેના જ્યાર્ધની ગણતરીમા ભાસ્કરાચાર્યની લગારે ભુલ નથી ખીજ ગુણતરી અટકળથી કરેલી હોવાને લીધે થોડી ચુક જણાય છે

હવે ૫ ભુજની બાબુ વ્યાસાર્ધની એટલે ત્રિજ્યાની બરાબર છે આ ઉપરથી દાદશ ભુજની બાબુની કિમ્મત તુરત નીકળશે.

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - ૧}} એટલે \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

આ ઉપરથી સમજશે કે

$$૨ જ્યા ૧૫° = \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

$$એટલે ૨ જ્યા ૧૫° = \sqrt{\frac{૩}{૨}} = \sqrt{\frac{૩}{૨}} = \frac{\sqrt{૩ - ૧}}{\sqrt{૨}}$$

$$તેથી જ્યા ૧૫° = \frac{\sqrt{૩ - ૧}}{૨ \sqrt{૨}}$$

આ નિયમનો વારવાર ઉપયોગ કરી (૩૩૩)^૦ ના જ્યાર્ધની કિમ્મત શોધી કાઢવામા આવી છે આગળ વધી ૩૮૪ ભુજવાળા બહુભુજની બાબુની લખખાઈ શોધવામા આવી છે અને વૃત્તના

પરિધિનું મૂલ્ય કાઢવામા આવ્યું છે, વૃત્તના પરિધિ અને વ્યાસ વચ્ચેના ગુણોત્તરના શોધનમા પ્રાચીન સમયથી અસંખ્ય ગણિત શાસ્ત્રીઓએ પરિશ્રમ કર્યો છે, આર્ચિમિડેસ આ ગુણોત્તરનું મૂલ્ય $\frac{3\sqrt{2}}{2}$ એ પ્રમાણે આપ્યું છે

ભાસ્કરનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે

વ્યાસે મનન્દામિહતે વિમલે

ચ્ચાણસૂર્યે પરિધિં સ સૂક્ષ્મં ।

દ્વાર્વિશતિષ્ઠે વિહૃતેષ્ઠ ધૈર્યે.

સ્થૂલોઽથવા સ્યાદ્વ્યવહારયોગ્ય ॥

વ્યાસને ૩૮૨૭ વડે ગુણી ૧૨૫૦ વડે ભાગવાથી સૂક્ષ્મપરિધિ આવે છે અને વ્યાસને ૨૨ વડે 'મુણી ૭ વડે ભાગવાથી સ્થૂલ પરિધિ આવે છે અર્થાત્

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{3827}{1250} = 3.0616,$$

આ સૂક્ષ્મ મૂલ્ય છે અને

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{22}{7} \text{ એ સ્થૂલમૂલ્ય છે અને વ્યવહારમા}$$

ઝડપથી ગણતરી કરતી વખતે વપરાય છે

ભારતવાસીઓની ખરી કીર્તિ તો અનિશ્ચિત સમીકરણોના શોધનમા છે, દાખલા તરીકે

$$23 \text{ હ} + 12 = 34 \text{ હ},$$

આ સમીકરણનું પૂર્ણાંકમા શોધન કરવું હોય ત્યારે જે નિયમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે બધા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ શોધી કાઢ્યા છે આ વિષય ઘણો ગહન છે, તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરતા લખાણ ઘણું થઇ જાય તેથી ફક્ત ઉપર બતાવેલા સમીકરણને હોડવામા કેવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવી છે તેનો દુકામા નિર્દેશ કરીશુ

$$\frac{34 \text{ હ} - 12}{23} = \text{હ} = \text{હ} + \frac{12 \text{ હ} - 12}{23}. \text{ હવે}$$

$$\frac{૧૨ હ - ૧૨}{૨૩} = ક$$

$$\frac{૨૩ ક + ૧૨}{૧૨} = હ = ક + \frac{૧૧ ક + ૧૨}{૧૨}$$

$$\frac{૧૧ ક + ૧૨}{૧૨} = ख$$

$$\frac{૧૨ ख - ૧૨}{૧૧} = ક = ख + \frac{ख - ૧૨}{૧૧} \text{ . તેથી } \frac{ख - ૧૨}{૧૧} = ગ$$

$$૧૧ ગ + ૧૨ = ख$$

$$હવે ધારો કે ગ = ૧$$

$$ख = ૨૩$$

$$ક = \frac{૧૨ \times ૨૩ - ૧૨}{૧૧} = \frac{૧૨ \times ૨૨}{૧૧} = ૨૪$$

$$હ = \frac{૨૩ \times ૨૪ + ૧૨}{૧૨} = ૪૭$$

$$ક્ષ = \frac{૩૫ \times ૪૭ - ૧૨}{૨૩} = \frac{૧૬૪૫ - ૧૨}{૨૩} =$$

$$\frac{૧૬૩૩}{૨૩} = ૭૧$$

$$ક્ષ = ૭૧ \text{ અને } હ = ૪૭$$

હવે ક્ષ મા ૩૫ ઘટાડીએ તો હ મા ૨૩ નો ઘટાડો થશે

$$ક્ષ = ૩૬ \text{ અને } હ = ૨૪$$

$$\text{આવી રીતે } ક્ષ = ૩૬ + ૩૫ =$$

$$\text{અને } હ = ૨૪ + ૨૩ =$$

જ્યાં ટ ને ગમે તે પૂર્ણ કિમ્મત આપી શકાય આવા સમી-
કરણોને અનિશ્ચિત સમીકરણો કહે છે આના શોધનમા ભારતવાસી-
ઓએ જે નિયમો આપ્યા છે તે બધા અઢારમા સૈકામા ઓછલર
નામના ગણિતશાસ્ત્રીને ફરીથી શોધના પડ્યા હતા કારણ કે ભાસ્કરા-
ચાર્યના પુસ્તકો ઓગણીસમા સૈકા પહેલા યુરોપમા પહોંચ્યા નહતા.
આ સમીકરણોને ભાસ્કરાચાર્ય કુદૃઢ સમીકરણો કહે છે આ વિષયમા
બની શકશે તો એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરીશ

ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી સપૂર્ણ રીતે સાબીત થશે કે પ્રાચીન ભારત વર્ષમા ગણિત શાસ્ત્રમા ઘણું સંશોધન થયેલું હતું આ વિષયમા જેટલું વધારે વિવેચન કરીએ તેટલું થોડું છે મહેં ફક્ત થોડા મુદ્દા ટાકી બની શકે તેટલી અપૂર્ણ ભાષામા સમજાવી પૂર્વકે આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કર્યું છે શાસ્ત્રીય વિષયમા ખાસ પ્રયત્ન કરી સમજવાની તસ્દી લઇએ ત્યારેજ સમજાણ પડે છે તેથી આપને વિચાર કરતા અને સમજવાનો પરિશ્રમ લેતા મહે જે કહ્યું છે તે સારી રીતે સમજી શકાશે આપ સઘળાએ આવા મહાન વિષયમા જે શાન્તિપૂર્વકે અવધાનસહિત શ્રવણ કર્યું છે તે માટે હું આપ સઘળાનો ઉપકાર માનું છું

યોગદર્શન

પં. સુલ્લાલ સંઘજી સંઘવી

પ્રત્યેક મનુષ્યવ્યક્તિ સૂર્યની પેઠે અપરિમિત શક્તિરૂપ તેજનો પુજ છે એ રીતે જોતા રાષ્ટ્ર એ અનેક સૂર્યોનું મડલ છે તેમ છતાં પણ જ્યારે કેાઇ વ્યક્તિ યા રાષ્ટ્ર અસફલતા કે નિરાશાના વમળમા ફસાય છે ત્યારે ‘તહેનું કારણુ થુ’ એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે વિશેષ વિચારતા જણાય છે કે નિષ્ફળતા યા નિરાશાનું કારણુ યોગ (સ્થિરતા)નો અભાવ છે યોગના અભાવથી બુદ્ધિ શકાશીલ રહ્યા કરે છે, અને તેથી પ્રયત્નની દિશા અનિશ્ચિત થઇ જવાને લીધે મનુષ્યની શક્તિઓ છુટી છવાઇ વિખરાઇ જવાથી તહેને ઉન્નત બનાવવાને બદલે પાયમાલ કરી નાખે છે, તે માટે સર્વ શક્તિઓને એક કેન્દ્રસ્થ બનાવવા તથા સાધ્ય સુધી પહોચવા વાસ્તે અનિવાર્ય રીતે દરેકને યોગની આવશ્યકતા છે એ જ હેતુથી પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાલામા યોગનો વિષય પસંદ કરવામા આવેલ છે

આ વિષયની શાસ્ત્રીય મીમાસા કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે આપણને આપણા પૂર્વજોની તથા સભ્યતાની પ્રકૃતિ યથાર્થ વિદિત થાય અને તે દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિના એક અશનુ થોડું પણ નિશ્ચિત રહસ્ય સમજાય

યોગદર્શન એ સામાસિક શબ્દ છે એમા યોગ અને દર્શન એ બે શબ્દો મૌલિક છે

ક યોગ શબ્દનો અર્થ—‘યોગ’ શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુ અને ઘજ્ઞ પ્રત્યય ઉપરથી સિદ્ધ થયેલ છે યુજ્ઞ ધાતુ બે છે એકનો અર્થ છે ‘જોડવું’^૧ અને બીજાનો અર્થ છે ‘સમાધિ’^૨—મન સ્થિરતા સામાન્ય રીતે યોગ શબ્દનો અર્થ ‘મળાઇ કરવો,’ અથવા ‘માનસિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી’ એટલો જ થાય છે, પરંતુ પ્રમગ તથા પ્રકરણને અનુસાર તહેના અનેક અર્થો થઇ જવાથી તે બહુરૂપી બની જાય છે એ બહુરૂપિતાને લીધે જ લોકમાન્યને પોતાના ગીતારહસ્યમા ગીતાનું

૧ યુજ્ઞંપી યોગે હેમચંદ્ર ધાતુપાઠ, ગણ ૭.

૨ યુજિન્ સમાધૌ ,, ,, ગણ ૪

તાત્પર્ય સમજાવવા માટે યોગશબ્દાર્થનિર્ણયની વિસ્તૃત ભૂમિકા રચવી પડી છે^૧ કિન્તુ યોગદર્શનમા યોગ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જણાવવા માટે તેટલા ઉડાણમા ઉતરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી, કારણ કે ‘યોગ’ સબ્ધી તમામ અન્યોમા જ્યાં જ્યાં યોગ શબ્દ આવેલ છે ત્યાં સર્વત્ર તેનો એક જ અર્થ છે અને તે અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ તે તે અન્યમા અન્યકારે પોતે જ કરેલ છે ભગવાન પતંજલિએ પોતાના યોગસૂત્રમા^૨ ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, અને તે અન્યમા સર્વત્ર યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના યોગ વિષયના તમામ અન્યોમા^૩ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે, અને તેમના ઉક્ત સમસ્ત અન્યોમા યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ અને ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ બે વાક્યોના અર્થમા ઉપલક્ષ્ય રીતે જેતા ધણી ભિન્નતા જણાય છે, પણ ખારીક રીતે જેતા તેઓના અર્થોની અભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય આવે છે, કારણ કે ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષ માટે અનુકૂલ હોય અને જેનાથી ચિત્તની સંસારોન્મુખ વૃત્તિઓ રોકાય જાય ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ શબ્દથી પણ તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે તેથી પ્રસ્તુત વિષયમા યોગ શબ્દનો અર્થ ‘સ્વાભાવિક સમસ્ત આત્મશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરાવનાર ક્રિયા’ અર્થાત્ ‘આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ’ એટલો જ સમજવો^૪ જોઈએ યોગવિષયક વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ અન્યોમા યોગ, ધ્યાન, સમાધિ એ શબ્દો બહુધા સમાનાર્થક જેવામા આવે છે

૧ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૬૦ ૨ પા ૧, સુ ૨ યોગશ્ચિત્ત-
વૃત્તિનિરોધ । ૩ યોગમિન્દુ, શ્લોક ૩૧ —

અધ્યાત્મ ભાવનાઽઽધ્યાન સમતા વૃત્તિસક્ષય ।

મોક્ષેણ યોજનાદ્યોગ ષષ્ઠ શ્રેષ્ઠો યથોત્તરમ્ ॥

તથા યોગવિશિક્ષા, ગાથા ૧ —

મુક્ત્યેવ જોયણાઓ, જોગો સર્વો વિ ધમ્મવાવારો ।

પરિસુદ્ધો વિન્નેઓ, ઠાણાહગઓ વિસેસેણ ॥

૪ લૉર્ડ એવેઅરીએ શિક્ષાની જે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી છે, તે આ પ્રમાણે છે—Education is the harmonious development of all our faculties

જ દર્શન શબ્દનો અર્થ—નેત્રજન્યજ્ઞાન^૧, નિર્વિકલ્પ (નિરા-
કાર) બોધ^૨, શ્રદ્ધા^૩ મત, ૪ આદિ અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના જ્ઞે-
વામા આવે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમા દર્શન શબ્દનો ‘મત’ એ
એક જ અર્થ ઇષ્ટ છે.

યોગના આવિષ્કારનું માન—જેટલા દેશ અને જેટલી જાતિ
યોના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની જીવનકથા તેમ જ તેઓનું જે
સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થા છે તેને જોનાર કોઈ પણ એમ નહિ કહી
શકે કે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ અસુક દેશ અથવા અસુક જાતિનો
જ વારસો છે, કારણ કે સમગ્ર દેશ અને સમગ્ર જાતિયોમા
ઓછાવત્તા પ્રમાણમા આધ્યાત્મિક વિકાસ ધરાવનાર મહાપુરુષો થઈ
ગયાના પ્રમાણો મળી આવે છે^૪ યોગનો સબધ આધ્યાત્મિક વિકાસ
સાથે છે, તેથી એ ખુલ્લું છે કે સમસ્ત દેશ તથા સમસ્ત જાતિ-
યોમા યોગનું અસ્તિત્વ રહેલ છે છતાં કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય
એ વાતનો અસ્વીકાર નહી કરે કે યોગના આવિષ્કારનું તથા તેને
પરાક્રાશ સુધી પહોચાડવાનું માન ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ધટે
છે આ વાતની પુષ્ટિમા મુખ્ય ત્રણ બાબતો રજુ કરી શકાય (૧)
યોગી, જ્ઞાની, તપસ્વી આદિ આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની વિપુલતા,
(૨) સાહિત્યના ધ્યેયની એકરૂપતા, અને (૩) લોકરૂચિ આ ત્રણે
બાબતો અનુક્રમે તપાસીયે

(૧) પહેલેથી આજ સુધી ભારતવર્ષમા આધ્યાત્મિક મહા-
પુરુષોની સંખ્યા એટલી મોટી રહેતી આવી છે કે જેના સામે બીજા
સધળા દેશ અને સધળી જાતિયોના આધ્યાત્મિક પુરુષોની કુલ સંખ્યા
એટલી અલ્પ જણાય છે કે જેમ ગગાની સામે એક નાની નદી.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ
સાહિત્યના કોઈ પણ ભાગ ઉપર દષ્ટિપાત કરતા જણાશે કે તેનું
અંતિમ ધ્યેય ધણે ભાગે મોક્ષ જ હશે વેદનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતિક

૧ કૃષ્ણ પ્રેક્ષણે—હેમચંદ્ર, ધાતુપાઠ, ગણ ૧

૨ શ્લોકવાર્તિક—તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૯

૩ ” ” ” ” ૧, ” ૨

૪ પર્ડેશન સમુચ્ચય—શ્લોક ૨—“દર્શનાનિ ષઢેવાન્” ઇત્યાદિ.

૫. ઉદાહરણાર્થે જરથોસ્ત, ઇસુ, મહમ્મદ આદિ

દસ્ય અને કર્મકાંડના વર્ણનથી રોકાએલ છે એ વાત ખરી, પણ એમા શક નહી કે તે વર્ણન વેદનુ કલેગ માત્ર છે ત્હેનો આત્મા કાષ્ઠક જુદો જ છે, અને તે એ કે પરમાત્મચિત્તન તથા આધ્યાત્મિક ભાવોનુ આવિષ્કરણ ઉપનિષદોનો પ્રાસાદ તો અહ્યચિન્તનના પાયા ઉપર જ સ્થિત છે પ્રમાણુ યા પ્રમેય સબધી કોઇ પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂત્રઅથ જુઓ, તેમા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધ્યરૂપે મોક્ષ જ દષ્ટિ-ગોચર થશે ? આચાર પ્રતિપાદક સૂત્ર, સ્મૃતિ આદિ તમામ અન્યોમા આચારપાલનનુ સુખ્ય સાધ્ય મોક્ષ જ મનાયેલ છે ૨ રામાયણુ, મહા-ભારત આદિના સુખ્ય પાત્રોનુ મહત્વ કઇ ફક્ત તેઓના વિશાળ રાજ્યના સ્વામિત્વને લીધે નહિ, પણ તે એટલા માટે મનાય છે કે તેઓ છેવટે સન્યાસ યા તપસ્યાનુ અનુક્રાન કરતા ગમચડછ પ્રથમ અવસ્થામા જ ગુરૂ વસિષ્ઠ પાસે યોગ અને મોક્ષનુ શિક્ષણ મેળવતા જણાય છે ૩ યુધિષ્ઠિર પણ યુદ્ધરસ લઈ બાણુશય્યા ઉપર સતેલ ભીષ્મપિતામહના સુખ્યી રાત્રિપાઠ સાભળે છે ૪ ગીતા તો રણા-ગણુમા પણ મોક્ષના એકતમ સાધનરૂપ યોગનો જ ઉપદેશ કરે છે

૧ વૈશેષિક દર્શન, અ ૧, સૂ ૪--

ધર્મવિશેષપ્રસૂતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાના
પદાર્થાનાં 'સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યા તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્' ॥

ન્યાયદર્શન, અ ૧, સૂ ૧--

પ્રમાણપ્રમેયસશયપ્રયોજનદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્કનિ-
ર્ણયબાદજલ્પવિતળ્લાહેન્વાભાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાના ત-
ત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્ ॥

સાખ્યદર્શન, અ ૧, સૂ ૧--

અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થ ॥

બેદાન્તદર્શન, અ ૪, પા ૪, સૂ ૨૨--

અનાવૃત્તિ શબ્દાદનાવૃત્તિ શબ્દાત્ ॥

જૈનદર્શન તત્ત્વાર્થ, અ ૧, સૂ ૧--

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ॥

૨ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ, અ ૩ યતિધર્મનિરૂપણમ્, અનુસ્મૃતિ
અ ૧૨, શ્લોક ૮૩

૩ જુઓ યોગવાસિષ્ઠ

૪ જુઓ મહાભારત-શાન્તિપર્વ

જુગારપ્રિય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામનાર કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ પણ પોતાના મુખ્ય પાત્રોનું મહત્વ મોક્ષ તરફના તેઓના વલણ-મા જ જુએ છે ^૧ જૈન આગમો અને બૌદ્ધ પિટકો તો નિવૃત્તિ-માર્ગને જ પ્રધાનતા આપતા હોવાથી મુખ્યપણે મોક્ષ સિવાય બીજા વિષયોનું વર્ણન કરતા પણ સકોચ પામે છે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા પણ શબ્દશુદ્ધિને તરવસાનનો ઉપાય માની લેતું અન્તિમ સાધ્ય પરમ શ્રેય જ મનાયેલ છે ^૨ કિ બહુના, કામશાસ્ત્ર સુદ્ધાનો અતિમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ માનવામા આવેલ છે ^૩ આ રીતે ભારતવર્ષીય સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રવાહને જોતા એમ ખાતરી થાય છે કે તેહની ગતિ માત્ર સમુદ્ર જેવા અપરિમિત એક ચતુર્થ પુરુષાર્થની તરફ જ હશે

(૩) આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાવાળો અને ખાસ કરી યોગવિષયનો કોઈ અથ કોઈથે લખ્યો કે તરત જ લોકોએ તેને

૧ કુમારસભવ-સર્ગ ૩ તથા ૫, તપસ્યાવર્ણનમ્,

શાકુન્તલ નાટક, અક ૪ કણ્વેઝિત

મૃત્વા ચિરાય ચતુરન્તમહીસપત્ની

દૌષ્યન્તિમપ્રતિરર્થ તનયં નિવેશ્ય ।

મર્ત્તા તદર્પિતકુદુમ્બમરેણ સાર્થં

શાન્તે કરિષ્યસિ પદં પુનરાશ્રમેઽસ્મિન્ ॥

રઘુવશ—

શૌશ્લેષેઽભ્યસ્તવિદ્યાનામ્ યૌષ્ને વિષયૈષિણામ્ ।

વાર્ષ્કે મુનિવૃત્તીનામ્ યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥ ૮ ॥ સર્ગ ૧

અથ સ વિષયવ્યાવૃત્તાત્મા યથાવિધિ સૂનવે

નૃપતિકકુદ દત્વા યૂને સિતાતપવારણમ્ ।

મુનિવનતરુચ્છાયાં દેવ્યા તયા સહ શિશ્રિયે

ગલિતવયસામિશ્વાકૂણામિદં હિ કુલવ્રતમ્ ॥ ૭૦ ॥ સર્ગ ૩

૨. ક્ષે બ્રહ્મણી વેદિતઘ્યે શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યત્ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાત પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥

વ્યાકરણાત્પદસિદ્ધિ પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્તિત્વજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનાત્પરં શ્રેય ॥

શ્રી હૈમશબ્દાનુશાસન, અ ૧, પા ૧, સૂ ૨ લઘુન્યાસ

૩ “ સ્થાવિરે ધર્મ મોક્ષ ચ ” કામસૂત્ર, અ ૨ ૫ ૧૧ મુખ્યાઈ આવૃત્તિ

યોગીઓ બનાવી દીધો. કંગાલ અને દીન અવસ્થામાં પણ ભારત-વર્ષાંધ લોકોની ઉક્ત પ્રકૃતિ એ જણાવી આપે છે કે યોગનો સબધ તેઓના દેશ અને જાતિમાં પ્રથમથી જ ચાલ્યા આવે છે એ જ કારણથી ભારતવર્ષની સભ્યતા અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનાય છે,^૧ આ પૈતૃક સ્વભાવને લીધે જ જ્યારે પણ ભારત-વાસીઓ તીર્થયાત્રા યા મુસાફરી માટે પહાડ, જંગલ કે અન્ય તીર્થોમાં જાય છે ત્યારે તેઓ ડેરાતણુ નાખ્યા પહેલા જ યોગીઓને, તેઓની મદુડીઓને અને તેઓની અન્ય નિશાનીઓ સુદ્ધાને શોધવા લાગી જાય છે. યોગ ઉપરની શ્રદ્ધાનો ઉભરો ત્યાં સુધી નજરે પડે છે કે, ગાજની ચલમ કુકનાર અગર જટા ધારણ કરનાર કોઈ દિગ્ગજર આવો દૃષ્ટિગોચર થતા જ ત્હેનાં મુખથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટામાં યા ત્હેની જટા કે ભસ્મલેપમાં યોગની ગંધ આવવા લાગે છે ભારતના પર્વતો, જંગલો અને તીર્થસ્થાનો પણ સર્વથા યોગિ વિનાના મળવા દુસભવ છે આવી સ્થિતિ અન્ય દેશ અને અન્ય જાતિઓમાં દુર્લભ છે આ ઉપરથી એ અનુમાન કરવું સહજ છે કે યોગને અવિષ્કૃત કરવાનું કે ત્હેને પગકાઠાએ પહોચાડવાનું માન ધણે ભાગે ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ધટે છે આ વાતની પુષ્ટિ મોક્ષમુક્તર જેવા વિદેશીય તથા ભિન્નસંસ્કારી વિદ્વાનના કથનથી પણ થાય છે.^૨

આર્યસંસ્કૃતિનું મૂલ અને આર્યજાતિનું લક્ષણ—ઉપરના કથનથી આર્યસંસ્કૃતિનો મૂલ આધાર શો છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે શાશ્વત જીવનની ઉપાદેયતા જ આર્યસંસ્કૃતિની બીજ છે ત્હેના જ ઉપર આર્યસંસ્કૃતિના બીજ બધા ચિત્રો ચિત્રાયેલા છે વર્ણુવિભાગ જેવી સામાજિક ઘટના અને આશ્રમવ્યવસ્થા જેવો વ્યક્તિગત જીવનવિભાગ તે ચિત્રામણનું અપ્રતિમ ઉદાહરણ છે વિદ્યા, રક્ષણ, વિનિમય અને સેવા એ ચાર જે વર્ણુવિભાગના કર્તવ્યો છે

૧. જુઓ કવિવર ટાગોર કૃત “સાધના” પૃષ્ઠ ૪ Thus in India it was in the forests that our civilisation had its birth, etc.

૨ This concentration of thought or one-pointedness as the Hindus called it is something to us almost unknown —S. B. E. vol 1, xxiii

તેમના પ્રવાહો ગૃહસ્થ-આશ્રમરૂપ મેદાનમાં જુદા જુદા વહે છે
 ખરા, પણ છેવટે તેઓ વાનપ્રસ્થ-આશ્રમરૂપ સગમ સ્થાનમાં એકઠા
 મળી સન્યાસ-આશ્રમરૂપ અપાર સમુદ્રમાં મળી એકરસ થઈ જાય
 છે સારાંશ એ છે કે સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક આદિ સમસ્ત
 સંસ્કૃતિઓની રચના બાહ્ય જીવનની પરિણામનિ સારતા અને
 આંતરિક જીવનની પરિણામસુદૃઢતા ઉપર થયેલ છે આ જ હેતુથી
 જે વિદેશીય વિદ્વાનો આર્યજાતિનું લક્ષણ ત્હેના સ્વૂળ શરીરમાં,
 ત્હેના આકાર પ્રકારમાં, વ્યાપાર ધધામાં કે ભાષા આદિમાં જુએ
 છે તેઓ માત્ર એકદેશીય છે ખેતી કરવી, વહાણ ચલાવી ખલા-
 સીનો ધધો કરવો, પશુપાલન કરવું ઇત્યાદિ જે જે અર્થો ‘આર્ય’
 શબ્દના કરવામાં આવેલ છે,^૧ તે તે આર્યજાતિના મુખ્ય લક્ષણરૂપે
 મનાવા ન જોઈએ આર્યજાતિનું મુખ્ય લક્ષણ કેવળ પરલોકની
 કલ્પના એ પણ નથી, કારણ તેની દૃષ્ટિમાં પરલોક પણ હેય છે^૨
 ત્હેનું ખરૂં અને મુખ્ય લક્ષણ સ્વૂળ જગતની પેલીપાર રહેલ પરાત્મ-
 તત્ત્વની એકાગ્ર બુદ્ધિથી ઉપાસના કરવી એ જ છે^૩ આ સર્વવ્યાપી
 ઉદ્દેશને લીધે જ આર્યજાતિ પોતાને ઇતર બધી જાતિયોથી શ્રેષ્ઠ
 માનતી આવેલ છે

જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો ફરજો—વ્યવહાર
 કે પરમાર્થ, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન તારે જ પરિપક્વ મનાય છે
 કે જ્યારે જ્ઞાનાતુસાર આચરણ કરાતું હોય ખરી રીતે તે આચરણ
 જ યોગ છે જ્ઞાન યોગનું કારણ છે, પણ યોગ પહેલાનું જે જ્ઞાન
 હોય છે તે અસ્પષ્ટ હોય છે,^૪ અને યોગ પછીનું જ્ઞાન અતુલવાત્મક

૧ Biographies of Words and the Home
 of the Aryans, by Max Muller, p 50

૨. તે ત મુક્ત્વા સ્વર્ગલોક વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક
 વિશન્તિ ।

एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागत कामकामा लभन्ते ॥

ગીતા અ ૯, શ્લોક ૨૧.

૩. જુઓ—Apte's Sanskrit-English Dictionary.

૪. એ જ અભિપ્રાયથી ગીતા યોગીને જ્ઞાનીથી શ્રેષ્ઠ માને છે

ગીતા અ ૬, શ્લોક ૪૬—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक ।

કાર્મભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી મહાર્જુન ॥

હોવાથી સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ હોય છે તેથી એમ સમજવું ઘટે છે કે સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ જ્ઞાનની એક માત્ર ચાવી યોગ જ છે. આધિભૌતિક અથવા આધ્યાત્મિક કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ હોય પણ તે જે દેશ અને જે જાતિમાં જોડલા પ્રમાણમાં ખીલેલો હોય, તે દેશ અને તે જાતિમાં તેટલો જ વિકાસ અધિક પ્રમાણમાં થયેલો હોય છે. ખરે જ્ઞાની તે જ કહેવાય કે જે યોગી હોય. ^૧ જેમાં યોગ કિંવા એકાગ્રતા ન હોય ત્હને યોગવાસિષ્ઠના શબ્દોમાં ‘જ્ઞાનબન્ધુ’^૨ કહેવો જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રગતિ યોગ સિવાય સંભવતી જ નથી, કારણ કે માનસિક ચચલતાને લીધે તેવા માણસની સમસ્ત શક્તિઓ એક વિષયમાં ન લાગતા જુદા જુદા વિષયોમાં વીખરાઈ જઈ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને નકામી થઈ બરબાદ જાય છે તેટલા માટે ખેડૂત હો કે કારીગર, લેખક હો કે શોધક, ત્યાગી હો કે અન્ય કોઈ, દરેકને પોતાની વિવિધ શક્તિઓ એક કેન્દ્રસ્થ કરવા માટે યોગ જ પરમ સાધન છે.

વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ-એકાગ્રતા એ યોગનું બાહ્ય શરીર છે ત્હનો આત્મા તો અહત્વ, મમત્વનો ત્યાગ છે જેમાં દ્રવ્ય એકાગ્રતા જ હોય તે વ્યાવહારિક યોગ અને જેમાં એકાગ્રતા ઉપરાંત અહત્વ, મમત્વનો ત્યાગ પણ હોય તે પારમાર્થિક યોગ છે. બન્ને દુનીયાની નજરે કોઈ પ્રવૃત્તિ બાહ્ય દેખાતી હોય પણ તેમાં જો યોગનો ઉક્ત આત્મા વિદ્યમાન હોય તો ત્હને પારમાર્થિક યોગ જ કહેવો જોઈએ એથી ઉલટું સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા જે પ્રવૃત્તિને આધ્યાત્મિક સમજતા હોય તેમાં યોગનો ઉક્ત આત્મા અસ્તિત્વ ન ધરાવતો હોય તો તે પ્રવૃત્તિને વ્યાવહારિક યોગ જ કહેવો જોઈએ આ જ વાત

૧ ગીતા અ ૫, શ્લોક ૫--

યત્સાઁચ્યૈ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તથોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एक साध्यं च योग च य पश्यति स पश्यति ॥

૨ યોગવાસિષ્ઠ, નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધ, સર્ગ ૨૧--

व्याचष्टे य पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ।

यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धु स उच्यते ॥

आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलवेन ये ।

सन्तुष्टा कष्टचेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः ॥ ૫૯૫૬

ગીતાના સામ્યગર્ભિત ક્રમયોગમા કહેવામા આવી છે ૧

યોગની બે ધારાઓ—વ્યવહારમા ક્રોધ પશુ વસ્તુને પરિપૂર્ણ રૂપમા તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે ચિત્રકારને ચિત્ર તૈયાર કર્યા પહેલા ચિત્રના સ્વરૂપનું, ત્હેના સાધનોનું, અને સાધનોના ઉપયોગનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ જ તે જ્ઞાનનુસાર ક્રિયા પશુ કરે છે, ત્યારે જ તે ચિત્રકાર પોતાનું કલ્પિત ચિત્ર તૈયાર કરી શકે છે તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રદેશમા મોક્ષના અભિલાષીઓ માટે બધમોક્ષ, આત્મા, બધમોક્ષના કારણો અને તે કારણોના પરિહાર કે ઉપાદાનનું જ્ઞાન જરૂરી છે, એટલું જ નહિ પશુ ત્હેના માટે તે જ્ઞાનનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પશુ આવશ્યક છે આ જ કારણથી ટુકમા એમ કહેવાય છે કે “જ્ઞાનક્રિયાબ્યામ્ મોક્ષ” યોગ એ ક્રિયામાર્ગનું નામ છે આ માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કર્યા પહેલા અધિકારી મનુષ્ય, આત્મા આદિ આધ્યાત્મિક વિષયોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી, સત્સંગથી અગર તો પોતાની પ્રતિભાથી મેળવી લે છે આ તત્ત્વવિષયક પ્રાથમિક જ્ઞાન ‘પ્રવર્તક જ્ઞાન’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પ્રવર્તક જ્ઞાન પ્રાથમિક અવસ્થાનું જ્ઞાન હોવાથી દરેક અધિકારીને એકરૂપ કે સમાન હોતું નથી તેટલા જ માટે યોગમાર્ગમા કે ત્હેના પરિણામરૂપ મોક્ષના સ્વરૂપમા વાસ્તવિક ભેદ ન હોવા છતાં પશુ યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉચ્ચ પ્રાથમિક જ્ઞાનમા કાષ્ઠક ભિન્નતા અનિવાર્ય છે આ પ્રવર્તક જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય આત્માનું અસ્તિત્વ છે આત્માનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ માનનારાઓમા એક તો એકાત્મવાદી અને બીજો નાનાત્મવાદી એવા બે પક્ષો મુખ્ય છે નાનાત્મવાદી પક્ષમા પશુ આત્માની વ્યાપકતા, અવ્યાપકતા, પરિણામિતા અને અપરિણામિતા માનનાર અનેક પક્ષો છે પશુ તે અનેક પક્ષોને બાળુએ રાખતા મુખ્ય જો આત્માની એકતા અને અનેકતાના બે પક્ષો છે ત્હેને આધારે યોગમાર્ગની બે ધારાઓ થઈ ગઈ છે તેથી જ યોગનું સાહિત્ય પશુ બે ભાગમા વહેંચાઈ ગયું છે કેટલાક ઉપનિષદો, ૨ યોગવાસિષ્ઠ અને હર્યોગપ્રદીપિકા આદિ

૧. અ ૨, શ્લોક ૪૮—

યોગસ્થ કુરુ કર્મોણિ સત્ત્વં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યો સમો ભૂત્વા સમત્વ યોગ ઉચ્યતે ॥

૨ બ્રહ્મવિદ્યા, ક્ષુરિકા, ચૂલિકા, નાદબિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજબિન્દુ, શિખા, યોગતત્ત્વ, હસ

અન્યો એકાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલ છે મહાભારત અતર્જિત યોગ પ્રકરણો, પાતંજલ યોગસૂત્ર અને જૈન તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગ અન્યોની રચના નાનાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર થયેલ છે

યોગ અને તહેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન—આર્ય-સાહિત્યનો ભડાર મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયેલ જાય છે—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ

ક—વૈદિક સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ અન્ય ઋગ્વેદ છે તેમાં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક વર્ણન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તેમાં આધ્યાત્મિક ભાવ અર્થાત્ પરમાત્મચિન્તનનો અભાવ નથી જ ? પરમાત્મચિન્તનનો ભાગ તહેમાં અદ્ય છે ખરો, પણ તે એટલો અધિક સ્પષ્ટ, સુદર, અને ભાવપૂર્ણ છે કે તહેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તત્કાલીન લોકોની દષ્ટિ કેવળ બાહ્ય ન હતી ² તે સિવાય તહેમાં જ્ઞાન³, શ્રદ્ધા⁴, ઉદારતા,⁵

૧ જુઓ “ભાગવતાચા ઉપસહાર” પૃષ્ઠ ૨૫૨

૨ ઉદાહરણાર્થે કાષ્ઠક સૂક્ત આપવામાં આવે છે—

ઋગ્વેદ મં ૧, સૂ ૧૬૪-૪૬—

इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यं स सुपर्णो गरुत्मान् ।
पक्वं सन्निप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाह ॥

ભાષાતર—લોકો તેને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ યા અગ્નિ કહે છે તે સુદર પામવાળું દિવ્ય પક્ષી છે એક જ સતત વિદ્વાન લોક અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરે છે કાષ્ઠ તેને અગ્નિ, યમ, વાયુ પણ કહે છે

ઋગ્વેદ મં ૧, સૂ ૯—

वि मे कर्णो पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आदितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधी किंस्विद् वक्ष्यामि किमु नु
मनिष्ये ॥ ६ ॥

વિશ્વે દેવા અનમસ્યન્ ભિયાનાસ્ત્વામગ્ને તમસિ તસ્થિવાસમા
ચૈશ્વાનરોઽવતૂતયે નોઽમત્યોઽવતૂતયે ન ॥ ૭ ॥

ભાષાતર—મહારા કાનો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે મહારા નેત્રો, મહારા હૃદયમાં રહેલ જ્યોતિષ અને મહારા દૂરવર્તિ મન પણ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે હુ શું કહું અને શું વિચાર કરું ? (૬) અધકારસ્થિત હે અગ્નિ ! તહેને અધકારથી ભય

બ્રહ્મચર્ય આદિ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ માનસિક ભાવોના ચિત્રો પણ બહુ ખૂબીવાળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આવવું સહેજ છે કે તે જમાનાના લોકોનું વલણ આધ્યાત્મિક અવસ્થા હતું. જો કે ઋગ્વેદમા યોગ શબ્દ અનેક સ્થાનોમા વપરાયેલ છે, પણ સર્વત્ર હેનો અર્થ પ્રાય જોડવું એટલો જ છે,

પામનાર દેવ નમસ્કાર કરે છે વૈશ્વનાર અમારૂં રક્ષણ કરે, અમર્ત્ય અમારૂં રક્ષણ કરે (૭)

ઋગ્વેદ પુરૂષસૂક્ત મંડલ ૧૦, સુ ૯૦—

સહસ્રશીર્ષા પુરુષ સહસ્રાક્ષ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂમિ વિશ્વતો વૃત્વાત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્ ॥૧॥

પુરુષ પવેદ સર્વં યદ્ભૂત યજ્ઞ મગ્યમ્ ।

ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥૨॥

પતાવાનસ્ય મહિમાડતો જ્યાયાઞ્ચ પૂરુષઃ ।

વાયોસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥૩॥

ભાષાતર—(જે) હજાર શિરવાળો, હજાર આપોવાળો. હજાર પગવાળો પુરૂષ (છે) તે ભૂમિને ચારે બાજુથી ઘેરાને (ફરી પણ) દશ આગળ વધીને રહેલ છે (૧) પુરૂષ જ આ સધળું છે—જે ભૂત અને જે ભાવિ, (તે) અમૃતત્વનો ઇશ અનથી વધે છે (૨) આટલો આનો મહિમા—એથી પણ તે પુરૂષ અધિકતર છે, સમસ્ત ભૂતો હેનો એક પાદ માત્ર છે હેના અમર ત્રણ પાદ સ્વર્ગમા છે (૩)

ઋગ્વેદ મ. ૧૦, સુ. ૧૨૧—

હિરણ્યગર્ભ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જ્ઞાત પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવીં ધામુતેમા કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિષેમ ॥૧॥

ય આત્મદા બલદા યસ્ય વિશ્વ ઉપાસતે પ્રશિષ યસ્ય દેવાઃ ।

યસ્ય જ્ઞાયામૃત યસ્ય મૃત્યુ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિષેમ ॥૨॥

ભાષાતર—પહેલા હિરણ્યગર્ભ હતો, તે જ એક ભૂત માત્રનો પતિ બન્યો હતો, તેણે પૃથ્વી અને આ આકાશને ધારણ કર્યા, ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીએ ? (૧), જે આત્મા અને બળને દેવાવાળો છે, જેનું વિશ્વ છે, જેના શાસનની દેવ ઉપાસના કરે છે, અમૃત અને મૃત્યુ જેની છાયા છે, ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીએ ? (૨).

ઋગ્વેદ મ. ૧૦-૧૨૯-૩ તથા ૭—

ધ્યાન કે સમાધિ અર્થ નથી એટલું જ નહિ બલ્કે પાછળના યોગ-
વિષયક સાહિત્યમાં ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર આદિ જે
યોગપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ શબ્દો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઋગ્વેદમાં ખીલકુલ
જણાતા નથી એમ હોવાનું કારણ ગમે તે હોય પણ એ તો નિશ્ચિત
છે કે તત્કાલીન લોકોમાં ધ્યાનની અભિરૂચિ હતી ઋગ્વેદનું બ્રહ્મ-
સ્તુરણ જેમ જેમ વિકાસ પામતું ગયું અને ઉપનિષદના જમાનામાં
તેણે જે રીતે વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કર્યું તેમ તેમ ધ્યાનમાર્ગ પણ
અધિક પુષ્ટ અને સાગોપાગ થતો ગયો આ જ કારણથી પ્રાચીન
ઉપનિષદો સુદ્ધામાં સમાધિ અર્થવાળા યોગ, ધ્યાન આદિ શબ્દો
નજરે પડે છે^૧ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો સ્પષ્ટપણે યોગનું તથા
યોગોચિત સ્થાન, પ્રત્યાહાર, ધારણા આદિ યોગાંગોનું વર્ણન છે^૨

को अद्धा वेद क इह प्रवोचन् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टि ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

ભાષાતર--કોણે જાણે છે-કોણે કહી શકે છે કે આ વિવિધ
સૃષ્ટિ ક્યાથી ઉત્પન્ન થઈ? દેવો એના વિવિધ સર્જનની પછી
(થયા) છે, કોણે જાણી શકે છે કે આ ક્યાથી આવી? આ વિવિધ
સૃષ્ટિ ક્યાથી આવી અને સ્થિતિમાં છે વા નથી? આ વાત પરમ
વ્યોમમાં જે આનો અધ્યક્ષ છે તે જાણે,--કદાચિત્ તે પણ ન
જાણતો હોય.

૩-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ ૭૧ ૪-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ
૧૫૧. ૫-ઋગ્વેદ, મ ૧૦ સૂ. ૧૧૭ ૬.-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ ૧૦,
મહલ ૧ સૂકત ૩૪ મંત્ર ૯, મ. ૧૦ સૂ. ૧૬૬, મ. ૫, મ
૧ સૂ ૧૮, મ. ૭, મ. ૧ સૂ ૫, મ ૩, મ. ૨ સૂ ૮, મ. ૧,
મ ૯ સૂ. ૫૮ મ. ૩.

૧. (ક) તૈત્તિરીય ૨-૪, કઠ ૨-૬-૧૧, શ્વેતાશ્વતર
૨-૧૧, ૬-૩ (જ) છાન્દોગ્ય ૭-૬-૧, ૭-૬-૨, ૭-૭-૧,
૭-૨૬-૧, શ્વેતાશ્વતર ૧-૧૪, કૌશીતકિ ૩-૨, ૩-૩, ૩-૪, ૩-૬.

૨ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ, અધ્યાય ૨--

विरुद्धं स्थाप्य सम शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिहृष्य ।
ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत विद्वान्छोतासि सर्वाणि भयावहानि ॥८॥

મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન અનેક ઉપનિષદો^૧ તો કેવળ યોગ વિષયક જ છે, જેઓમા યોગશાસ્ત્રની પેઠે સાંગોપાંગ યોગપ્રક્રિયાનું વર્ણન છે બીજા રાખ્દોમા એમ કહી શકાય કે ઋગ્વેદમા જે પરમાત્મચિન્તન અંકુરાયમાન હતું તેજ ઉપનિષદોમા પક્ષવિત, પુષ્પિત થઇ નાના શાખા, પ્રશાખાઓ સાથે ફલ રૂપને પ્રાપ્ત થયુ આ હેતુથી ઉપનિષદના સમયમા યોગમાર્ગનું પુષ્ટ રૂપમા ઉપલબ્ધ થવું સાહજિકજ છે

ઉપનિષદોમા જગત, જીવ અને પરમાત્મસંબંધી જે તાત્વિક વિચાર છે, તેને બિન્ન બિન્ન ઋષિઓએ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૂત્રોમા અથિત કર્યો, અને તે પ્રમાણે તે વિચારે દર્શનોનું રૂપ ધારણ કર્યું. સમસ્ત દર્શનકારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ^૨ રહેલ છે, તેથી તેઓએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કર્યા પછી પશુ

પ્રાણાન્પ્રપીડયેહ સયુક્તચેષ્ટ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોછ્વસીત ।
દુષ્ટાશ્વયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્મનો ધારયેતાપ્રમત્ત ॥૧॥
સમે શુચૌ શર્કરાવહ્નિષાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ ।
મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥૨॥

ઇત્યાદિ

૧—બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદ, કુરિકોપનિષદ, ચૂલિકોપનિષદ, નાદ-
બિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજોબિન્દુ, યોગશિખા,
યોગતત્ત્વ, હસ

જુઓ. ડ્યુસેન કૃત—Philosophy of the Upanishads

૨ પ્રમાણપ્રમેયસહાયપ્રયોજનવૃદ્ધાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્ક-
નિર્ણયવાદજલ્પવિતળા હેત્વાભાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસાધિગમ ॥ ગૌ સૂ ૧-૧-૧ ધર્માવિશેષ-
પ્રસૂતાદ્ બ્રહ્મગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાનાં પદાર્થાનાં
સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યા તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્. વૈ. સૂ ૧-૧-૪.
અથ ત્રિવિધતુ ક્ષાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થ સા ૬ ૧-૧.
પુરુષાર્થશૂન્યાના ગુણાના પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા
વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ચેા સૂ ૪-૩૩. અનાવૃત્તિ શબ્દાદના-
વૃત્તિ શબ્દાત્ ૫ સૂ ૪-૪, ૨૨

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ તત્ત્વાર્થ જૈન ૬૦
બૌદ્ધદર્શનમા ત્રીજી નિરોધનામક આર્યસત્ય જ મોક્ષ છે.

સ સારથી છુટી મોક્ષ મેળવવાના સાધનોનો નિર્દેશ કરેલ છે તત્ત્વ-
મીમાસામા મતભેદ હોઈ શકે છે, પણ આચરણુ યા ચારિત્ર એક
એવી વસ્તુ છે કે જેમા સમગ્ર વિચારશીલ એકમત થઈ જાય છે.
ચારિત્ર વિનાનુ તત્ત્વજ્ઞાન શુષ્ક વાર્તા માત્ર છે ચારિત્ર એ યોગ
તેમજ યોગાગોનુ સક્ષિપ્ત નામ છે આ જ કારણથી દરેક દર્શનકારે
પોતપોતાના સૂત્રગ્રંથોમા સાધનરૂપે યોગની ઉપયોગિતા અવશ્ય
બતાવેલ છે ત્યાં સુધી કે ન્યાયસૂત્ર જેમા પ્રમાણ પદ્ધતિનો જ વિચાર
મુખ્ય છે, તેમા પણ મહર્ષિ ગૌતમે યોગને સ્થાન આપેલ છે.^૧
મહર્ષિ કણ્વદે તો પોતાના વૈશેષિક દર્શનમા યમ, નિયમ, શૈથ્ય
આદિ યોગાગોનુ પણ મહત્ત્વ ગાયુ છે.^૨ સાખ્યદર્શનમા યોગપ્રક્રિયાના
વર્ણનવાળા કેટલાય સૂત્રો છે.^૩ બ્રહ્મસૂત્રમા મહર્ષિ બાદરાયણે તો
ત્રીજા અધ્યાયનુ નામ જ સાધન અધ્યાય ગણેલ છે, અને તહેમા
આસન, ધ્યાન આદિ યોગાગોનુ વર્ણન કરેલ છે.^૪ યોગદર્શન
તો મુખ્યપણે યોગવિચારનો ગ્રંથ રહ્યો, તેથી તહેમા સાંગોપાંગ
યોગપ્રક્રિયાની મીમાસા હોવી સ્વાભાવિક જ છે યોગના સ્વરૂપમા મતભેદ
ન હોવાથી અને તહેના પ્રતિપાદનનો ભાર ખાસ કરી યોગદર્શન ઉપર
હોવાથી અન્ય દર્શનકારોએ પોતપોતાના સૂત્રગ્રંથોમા અલ્પમાત્ર
યોગવિચાર કરીને વિશેષ માહિતી માટે જિજ્ઞાસુઓને ‘યોગદર્શન’

૧ સમાધિવિશેષાભ્યાસાત્ ૪-૨-૩૮ અરણ્યગુહાપુલિ-
નાદિષુ યોગાભ્યાસોપદેશ ૪-૨-૪૨ તદર્થ યમનિયમાભ્યા-
માન્મસંસ્કારો યોગાશ્વાધ્યાત્મવિધ્યુપાયૈ ૪-૨-૪૬

૨ અભિષેચનોપવાસબ્રહ્મચર્યગુરુકુલવાસવાનપ્રસ્થયજ્ઞ-
દાનપ્રોક્ષણદિદ્વક્ષત્રમન્ત્રકાલનિયમાશ્વાદૃષ્ટાય ૬-૨-૨ અ-
યતસ્ય શુચિભોજનાદભ્યુદયો ન વિચતે, નિયમાભાવાદ્,
વિચતે વાડર્થાન્તરત્વાદ્ યમસ્ય ૬-૨-૮

૩ રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ૩-૩૦ વૃત્તિનિરોધાત્ તત્ત્સિદ્ધિઃ
૩-૩૧ ધારણાસનસ્વકર્મણા તત્ત્સિદ્ધિઃ ૩-૩૨ નિરોધદ્વ-
દિવિધારણાભ્યામ્ ૩-૩૩ દ્વિથરસુખમાસનમ્ ૩-૩૪.

૪ આસીન સમ્ભવાત્ ૪-૧-૭ ધ્યાનાંશ ૪-૧-૮.
અચલત્વ ચાપેક્ષ્ય ૪-૧-૯ હ્મરન્તિ ચ ૪-૧-૧૦. ચત્રેકા-
બ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ૪-૧-૧૧

જોવાની બલામણુ કરેલ છે ? પૂર્વમીમાસામા મહર્ષિ જૈમિનિએ યોગનો નિર્દેશ સુદ્ધા નથી કરેલ તે યોગ્ય જ છે, કારણુ તેમા સકામ કર્મકાંડ અર્થાત્ ધૂમ-માર્ગની જ મીમાસા છે કર્મકાંડની સીમા સ્વર્ગ સુધી જ છે, મોક્ષ તહેતુ સાધ્ય નથી અને યોગનો ઉપયોગ તો મોક્ષ માટે જ થાય છે

જે યોગ ઉપનિષદોમા સૂચિત અને સૂત્રગ્રન્થોમા સૂત્રિત છે, તહેતુ મહત્વ ગીતામા અનેક રૂપે ગવાયેલ છે તેમા યોગતુ તાન આરેક કર્મ સાથે, આરેક ભક્તિ સાથે, તો આરેક જ્ઞાન સાથે સભળાય છે^૨ ગીતાના છઠ્ઠા અને તેરમા અધ્યાયમા તો યોગના મૌલિક સપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો તેમજ યોગની અવિકલ પ્રક્રિયા આવી જાય છે^૩ કૃષ્ણના મુખે અર્જુનને ગીતા રૂપમા યોગનો ઉપદેશ અપાવીને જ મહાભારત સતુષ્ઠ ન થયુ. તેના અવિશ્રાન્ત સ્વર જોતા કહેવુ પડે છે કે તેમ થયુ સભવિત ન હતું, તેથી જ શાંતિ-પર્વ અને અનુશાસન પર્વમા યોગ સંબંધી અનેક સર્ગો વિદ્યમાન છે^૪ જેમા યોગની સાઘત પ્રક્રિયાતુ વર્ણુન પુનરૂક્તિના ભય સિવાય કરાયેલુ છે તેમા બાણુશય્યા પર સૂતેલ ભીષ્મને વારવાર પૂછવામા યુધિષ્ઠિરનેય કટાણો નથી આવતો, અગર તે સુપાત્ર ધાર્મિક નરેશને ઉપદેશ દેવામા ભીષ્મનેય શ્રમ નથી જણાતો

યોગવાસિષ્ઠનો વિશાળ પ્રાસાદ તો યોગની ભૂમિકા ઉપર જ નિર્માણુ થયેલ છે તેના છ પ્રકરણો^૫ જણે તેના સુદીર્ઘ ખડો છે જેમા યોગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુલ વિષયો રોચકતા પૂર્વક

૧ યોગશાસ્ત્રાચ્છાધ્યાત્મવિધિ પ્રતિપત્તવ્ય ન્યાયદર્શન ૪-૨-૪૬ ભાષ્ય

૨ ગીતાના અઢાર અધ્યાયોમા પહેલા છ અધ્યાય કર્મયોગ-પ્રધાન, વચ્ચલા છ અધ્યાયો ભક્તિયોગપ્રધાન અને અન્તિમ છ અધ્યાય જ્ઞાનયોગપ્રધાન છે

૩, યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિત ॥ ધત્યાદિ, ગીતા, અં ૬, પ્રહ્લો ૧૦-૧૪

૪ શાન્તિપર્વ ૧૮૩, ૨૧૭, ૨૪૬, ૨૫૪ ધત્યાદિ અનુશાસન પર્વ, ૩૬, ૨૪૬ ધત્યાદિ

૫ વૈરાગ્ય, સુસુષુપ્તવહાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણુ

વર્ણવાયેલા છે યોગીને જે જે વાતો યોગસૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કહેવાયેલ છે, તેને વિવિધ રૂપમાં વિસ્તારીને અન્યકારે યોગવાસિષ્ઠનું કહેવર બહુ વધારી દીધું છે, જેથી એમ કહેવું પડે છે કે યોગનાસિષ્ઠ યોગનો અન્યરાજ છે

પુરાણોમાં ફક્ત પુરાણશિરોમણિ ભાગવતને જુઓ ત્હેમાં સુમધુર પદ્યમાં યોગનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે.^૧

યોગવિષયક વિવિધ સાહિત્યને લીધે લોકોની અભિરૂચિ એટલી બધી જાગૃત થઈ ગઈ હતી કે તાત્રિક સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ તત્ત્વમાં યોગને સ્થાન આપ્યું, તે એટલે સુધી કે યોગ એ તત્ત્વનું એક ખાસ અંગ બની ગયું અનેક તાત્રિક અન્યોમાં યોગની ચર્ચા છે, પણ તે બધામાં મહાનિર્વાણ તત્ત્વ, પદ્યકનિરૂપણ આદિ અન્યો પ્રધાન છે.^૨

ન્યારે નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તે ત્યારે તરફથી પ્રવાહિત થવા લાગે છે યોગની પણ એ જ દશા થઈ અને તે આસન, મુદ્રા, પ્રાણાયામ આદિ બાહ્ય અંગરૂપે ધ્યાનબધ વહેવા લાગ્યો બાહ્ય અંગોનું ભેદ પ્રભેદપૂર્વક એટલું બધું વર્ણન કરાયું અને તે ઉપર

૧ સ્કન્ધ ૩, અધ્યાય ૨૮ સ્કન્ધ ૧૧, અ ૧૫, ૧૯, ૨૦ આદિ

૨ જુઓ મહાનિર્વાણતન્ત્ર અધ્યાય ૩, જુઓ પદ્યકનિરૂપણ

ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योग योगविशारदा ।

शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं धरे विदु ॥ ૫૪ ૮૨

समत्वभावना नित्य जीवात्मपरमात्मनो ।

समाधिमाहुर्मुनय प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ ૫૪ ૯૧

यदत्र नात्र निर्भास स्तिमितोदधिवत् स्मृतम् ।

स्वरूपशून्यं यद् ध्यानं तत्समाधिर्विधीयते ॥ ૫૪ ૯૦

त्रिकोणं तस्यान्त स्ફुरति च सततं विद्युदाकाररूप ।

તદન્ત શૂન્યં તત્ સકલસુરગણૈઃ સેવિત ચાતિગુપ્તમ્ ॥ ૫૪ ૬૦

“આહારનિર્હારવિહારયોગા સુસવૃતા ધર્મવિદા નુ કાર્યા ॥

૫૪ ૬૧

धै चिन्तायाम् स्मृतो धातुश्चिन्ता तत्वेन निश्चला ।

एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

સગુણ વર્ણભેદેન નિર્ગુણ કેવલ તથા ॥ ૫૪ ૧૩૪

(Tantrik Texts માં છપાયેલ)

એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે જેથી તે યોગની એક સ્વતંત્ર શાખા જ થઈ ગઈ, જે હડયોગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

હડયોગના અનેક અન્યોમાં હડયોગપ્રદીપિકા, શિવસહિતા, શ્વેરડસહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક આદિ અન્યો પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં આસન, બધ, મુદ્રા, પટ્કર્મ કુંભક, રેચક, પૂરક આદિ બાહ્ય યોગાગોત્ર પેટ ભરી ભરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એટલે સુધી કે શ્વેરડે તો આસનની ચોરાશી સખ્યાને ચોરાશી લાખ સુધી પહોંચાડી દીધી છે

ઉક્ત હડયોગના અથોમાં હડયોગપ્રદીપિકા જ સુખ્ય છે, કારણ કે તેનો જ વિષય અન્ય અન્યોમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન થયેલ છે યોગવિષયક સાહિત્યના જ્ઞાસુઓએ યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગબીજ અને યોગકલ્પદ્રુમ વગેરે અન્યો વિસરવા ન જોઈએ વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીમાં મૈથિલ પડિત ભવદેવનો રચેલ યોગ-નિબધ નામક હસ્તલિખિત ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિષ્ણુપુરાણ આદિ અનેક ગ્રંથોના પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરીને યોગ સબધી પ્રત્યેક વિષય ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલ છે

સંસ્કૃત ભાષામાં કરાયેલ યોગના વર્ણનને લીધે સર્વ સાધારણની જિજ્ઞાસાને શાન્તિ મળેલ ન જોઈ, લોકભાષાકુશળ યોગીઓએ પણ પોતપોતાની ભાષામાં યોગનું ગાન કરવું આરંભ્યું

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં ગીતા ઉપર જ્ઞાનદેવકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા પ્રસિદ્ધ છે, જેનો છઠ્ઠા અધ્યાયનો ભાગ ઘણો જ હૃદયાર્કષક છે ખરેખર જ્ઞાનેશ્વરી દ્વારા જ્ઞાનદેવે પોતાના અનુભવ તેમજ વાણીને અવનંદ્ય કરેલ છે સુહૃદોના અભિચ રચિત નાથસંપ્રદાયાનુસારી સિદ્ધાન્તસહિતા પણ યોગના જિજ્ઞાસુઓ માટે એક દર્શનીય વસ્તુ છે

કબીરનો બીજક ગ્રંથ યોગસબધી ભાષાસાહિત્યનો એક સુંદર મણકો છે

બીજ યોગી સતોએ પણ પોતપોતાના યોગાનુભવની પ્રસાદી લોકભાષામાં જનતાને ચખાડી છે, જેથી જનતાનો ઘણો મોટો ભાગ યોગના નામ માત્રથી મત્રમુગ્ધ થઈ ગય છે

આ જ કારણને લીધે હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યેક પ્રાન્તીય ભાષામાં પાતજલ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ, વિવેચન આદિ અનેક નાના મોટા ગ્રંથો ગયા છે અગ્રેજ

આદિ વિદેશીય ભાષાઓમાં પણ યોગશાસ્ત્ર ઉપર અનુવાદ આદિ વર્ણ લખાએલું છે,^૧ જેમાં જે અંચ જુડ્સનો ભાષ્યટીકા સહિત મૂળ પાત્રજલ યોગસૂત્રનો અનુવાદ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે

જૈન સમ્પ્રદાયમાં નિવૃત્તિનું તત્ત્વ પ્રધાન મનાયેલ છે ત્હેના પ્રવર્તક ભગવાન મહાવીરે બાર વર્ષથી પણ વધારે સુદૃઢ સુધી મૌન ધારણ કરી કેવળ આત્મચિન્તન દ્વારા યોગાભ્યાસમાં જ જીવન વ્યતીત કર્યું હતું તેઓના હજારો શિષ્યો એવા હતા કે જેઓએ ધર-કુટુંબ છોડી યોગાભ્યાસ દ્વારા સાધુ-જીવન વ્યતીત કરવું પસંદ કરેલ હતું

જૈન સમ્પ્રદાયના મૌલિક ગ્રન્થો ‘આગમ’ કહેવાય છે ત્હેમાં જે સાધુચર્યાનું વર્ણન છે તે જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે પાત્ર યમ, તપ, વ્યાધ્યાય આદિ નિયમ, ઇન્દ્રિયજય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે ખાસ યોગના અંગો છે તેઓને જ સાધુજીવનના મુખ્ય પ્રાણ માનવામાં આવેલ^૩ છે

જૈનશાસ્ત્રમાં યોગ ઉપર ત્યા સુધી ભાર આપવામાં આવ્યો છે કે, પ્રથમ તો જૈનશાસ્ત્ર મુમુક્ષુઓને આત્મચિન્તન સિવાય અન્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સમતિ જ નથી આપતું, અને ન છુટકે પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે એ જ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું બીજું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં અષ્ટ-પ્રવચનમાતા^૪ એવું છે સાધુજીવનની દૈનિક તેમજ રાત્રિક અર્પામાં તૃતીય પ્રહર મિવાય બાકીના ત્રણ પ્રહરોમાં મુખ્યપણે વ્યાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું જ વિધાન છે^૫

૧ પ્રો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીયુત્તમ રામપ્રસાદ આદિ કૃત

૨ “ચરહમ્હિ સમણસાહસ્સીહિ છત્તીસાહિ અજ્ઞિઆસાહસ્સીહિ”^૧ ઉવવાઇ સૂત્ર

૩ જુઓ આચારાગ, સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, મૂલાચાર આદિ

૪ જુઓ ઉત્તરાધ્યયન, અ ૨૪

૫ દિવસસ્મ ચરો ભાપ, કુન્જા મિકલુ વિઅક્ષણો ।
તઓ ઉત્તરગુણે કુન્જા, દિણભાગેસુ ચરસુ વિ ॥ ૧૧ ॥
પદમ પોરિસિ સજ્ઞાય, વિહાં જ્ઞાણં સિઆયદ્ ।

આ વાત અમરજીભા રાખવી વટે છે કે જન આગમોમા યોગ અર્થ માટે ઘણે ભાગે 'ધ્યાન' શબ્દ વપરાયેલ છે. ધ્યાનના લક્ષણો ત્હેના ભેદ, પ્રભેદ, આલબન આદિનુ વિસ્તૃત વર્ણન અનેક જૈન આગમોમા^૧ છે. આગમ પછી નિર્યુક્તિનો^૨ નખર છે. ત્હેમા પણ આગમગત ધ્યાનનુ સ્પષ્ટીકરણ છે. વાચક ઉમાન્વાતિ કૃત તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમા પણ ધ્યાનનુ વર્ણન^૩ છે. કિન્તુ ત્હેમા આગમ કે નિર્યુક્તિ કરતા કોઈ વિશેષ વાત નથી. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ કૃત ધ્યાન-શતક,^૪ એ આગમ આદિ ઉક્ત ગ્રન્થોમા વર્ણવાયેલ ધ્યાનનુ સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે. અહિ સુધીના યોગવિષયક જૈન વિચારોમા આગમોક્ત વર્ણનશૈલી જ પ્રધાન પદ ભોગવે છે. પરંતુ તે શૈલીને શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂત્રિએ એકદમ બદલી દઇ તત્કાલીન પરિસ્થિતિ તથા લોકરૂચિ પ્રમાણે નવીન પરિભાષાનો આશ્રય લઇ અને વર્ણનશૈલી અપૂર્વ જેવી બનાવી જૈન યોગસાહિત્યમા નવીન યુગ દાખલ કીધો. ત્હેના ટેકામા તેઓના બનાવેલ યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિશિક્ષા, યોગશતક^૫ અને પોઠશક એ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે. એ ગ્રન્થોમા તેઓએ પ્રકત જૈન-માર્ગાનુસાર યોગનુ વર્ણન કરીને જ સતોષ નથી માન્યો. પણ પાતજલ યોગસૂત્રમા વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા તથા ત્હેની ખાસ પરિભાષાઓ સાથે જૈન સંકેતોનુ મિલન પણ કરેલ

તદ્દાપ ગોઅરકાલે, પુણો ચડત્થિય સજ્ઞાયં ॥ ૧૨ ॥

રસિ પિ ચડરો માપ મિક્કુ કુજ્જા વિઅક્ષણો ।

તઓ ઉત્તરગુણે કુજ્જા રાઈભાગેસુ ચડસુ વિ ॥ ૧૭ ॥

પદમં પોરિસિ સજ્ઞાય વિહા જ્ઞાણ સિઆયદ્ ।

તદ્દાપ નિદ્દમોક્ષં તુ ચડત્થિય મુજ્જો વિ સજ્ઞાયં ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાધ્યયન, અ ૨૬

૧. જુઓ સ્થાનાગ, અ ૪, ઉદ્દેશ ૧ સમવાયાગ સ ૪, ભગવતી શતક-૨૫, ઉદ્દેશ ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૦ ન્હો ૩૫

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ, કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા ૧૪૬૨-૧૪૮૬

૩. જુઓ અ. ૯ મૂ ૨૭ થી આગળ

૪. જુઓ હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ, પ્રતિક્રમણાધ્યયન, પૃ ૫૮૧

૫. આ ગથ જૈન ગ્રંથાવલિમા દર્શાવેલ છે પૃ ૧૧૩

છે^૧ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમા જે યોગની આઠ દષ્ટિઓનું વર્ણન^૨ છે તે ઉપલબ્ધ સમસ્ત યોગસાહિત્યમા નવીન દિશા છે

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ગ્રન્થો તેઓની યોગાભિ-
રૂચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે

સાર પછી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રનું ધ્યાન છે. ત્હેમા પાતજલ યોગસૂત્ર નિર્દિષ્ટ આઠ યોગાગોના ક્રમ પ્રમાણે સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન છે, જેમા આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સબધ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે, જેને જોવાથી એ જણાઇ આવે છે કે તે વખતના લોકોમા હઠયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો હેમચંદ્રાચાર્યે યોગના યોગશાસ્ત્રમા હરિભદ્રસૂરિના યોગગ્રન્થોની નવીન પરિભાષા અને રચક શૈલીનો ખ્યાલ પણ નિર્દેશ કર્યો નથી, પણ શુભચંદ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવગત પદસ્થ, પિડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ સ્પષ્ટ વર્ણન કીધું છે^૩ અન્તમા તેઓએ વિક્ષિપ્ત, ચાતાયાત, શિલ્પ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું સ્વાનુભવથી વર્ણન કરીને તેમા નવીનતા લાવવાનું કૌશળ બતાવ્યું^૪ છે બેશક તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારોનો એક પાઠ્ય ગ્રન્થ છે

૧ સમાધિરેષ પવાન્યૈ સપ્રજ્ઞાતોઽભિધીયતે ।

સમ્યક્પ્રકર્ષરૂપેણ મૃત્યુર્થજ્ઞાનતસ્તથા ॥ ૪૧૮ ॥

અસપ્રજ્ઞાત ષ્વોઽપિ સમાધિર્ગીયતે પરૈ ।

નિરુદ્ધાદોષવૃત્ત્યાદિતત્સ્વરૂપાનુવેધત ॥૪૨૦॥ ઇત્યાદિ
યોગબિદુ

૨ મિત્રા તારા ઘલા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરા ।

નામાનિ યોગવૃષ્ટીના લક્ષણં ચ નિબોધત ॥ ૧૩ ॥

આ આઠ દષ્ટિઓનું સ્વરૂપ, દૃષ્ટાન્ત આદિ વિષય, યોગના જિજ્ઞાસુઓને માટે જોવા યોગ્ય છે આ વિષય ઉપર યશોવિજયજીએ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ એ ચાર કાન્તિ શિક્ષાઓ લખી છે ત્હેની સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારાઓને હિતાર્થે આઠ દષ્ટિઓની સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી ભાષામા બતાવેલ છે

૩ જુઓ પ્રકાશ ૭-૧૦ સુધી

૪ ૧૨ મો પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૨-૪

તત્પશ્ચાત્ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિનયજી કૃત યોગગ્રન્થો ઉપર નજર ફરે છે ઉપાધ્યાયજીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ઘણા ગંભીર હતા તેથી તેઓએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ તથા સદીક બત્રીસ બત્રીશીઓ યોગ સબધી વિષયો પર લખી છે તેમા જૈન મન્ત્રોની સૂક્ષ્મ અને રોચક મીમાસા કર્યા ઉપરાત જૈન, જૈનેતર દર્શનોનું મિલન પણ કયુ^૧ છે તે સિવાય તેઓએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગવિશિકા અને પોડશક ઉપર ટીકા લખીને પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટન કરેલ છે એટલું જ કરીને તેઓ સન્તુષ્ટ ન થયા, તેઓએ મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગસત્રો ઉપર એક લઘુ વૃત્તિ^૨ પણ લખી છે આ વૃત્તિ જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર લખાયેલ છે તેથી તેમા યથાસભવ યોગદર્શનની આધાર રૂપ સામ્ય પ્રક્રિયાનું જૈન પ્રક્રિયા સાથે મિલન પણ કર્યું છે, અને અનેક સ્થાનોમા ત્હેનો સચુક્તિત્વ પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની વિવેચનામા જે મધ્યસ્થતા, શુણ્ણાહત્તા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ, અને સ્પષ્ટભાષિતા બતાવેલ^૩ છે, તેવી અન્ય આચાર્યોની કૃતિમા ઓછી નજરે પડે^૪ છે

૧ અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમા મુખ્યપણે ભગવદ્ગીતા તથા પાતંજલસૂત્રને ઉપયોગ કરીને અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન વિષયોનો ઉક્ત બને ગ્રન્થોની સાથે સમન્વય કરેલ છે, જે બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોવા યોગ્ય છે અધ્યાત્મોપનિષદના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચારે યોગોમા મુખ્યપણે યોગવાસિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદના વાક્યોનું અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવેલ છે યોગાવતાર બત્રીશીમા ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પ્રદાયોનું જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે

૨ આ વૃત્તિ ‘આત્માનંદ પુસ્તક મંડલ,’ આગ્રા, દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે, જે હિંદી સાર સાથે કિં ૩ ૧) મા મળે છે

૩ આના માટે જુઓ તેમનો જ્ઞાનસાર, જે તેમણે અતિમ જીવનમા લખેલ માલૂમ પડે છે, તે ધ્યાનપૂર્વક જોવો જોઇએ શાસ્ત્ર-વાર્તા-સમુચ્ચયની તેમની ટીકા (પૃ ૧૦) પણ જોવી આવશ્યક છે.

૪ આને માટે તેમના શાસ્ત્ર-વાર્તા-સમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ ધ્યાનપૂર્વક જોવા જોઇએ અને ખાસ કરી તેમની પાતંજલ સૂત્રવૃત્તિ મનનપૂર્વક જોવાથી અમારું કથન અક્ષરશ વિશ્વસનીય માન્ય પડશે

એક યોગસાગ્ર નામક ગ્રન્થ પણ શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં છે. કતાનો ઉલ્લેખ તેમાં નથી, પણ તેના દૃષ્ટાન્ત આદિ વર્ણનથી ખાત્રી થાય છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યના યોગસાગ્રના આધારે કાષ્ઠ શ્વેતામ્બર આચાર્ય દ્વારા રચાયેલ છે.

દ્વિગમ્બર સાહિત્યમાં જાનાર્ણવ પ્રસિદ્ધ જ છે, પણ ધ્યાન-સાર અને યોગપ્રદીપ એ બે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો અમારા જ્ઞેવામાં આવેલ છે, જે પદ્યબન્ધ અને પ્રમાણમાં નાના છે તે ઉપરાંત શ્વેતામ્બર દ્વિગમ્બર સપ્રદાયના યોગસબ્ધી ગ્રન્થોનો કાષ્ઠક વિશેષ પરિચય જૈન ગ્રંથાવલિ પૃ ૧૦૯ થી મળી શકે છે બસ, એટલામાં જ જૈન યોગ સાહિત્યની મર્યાદા લગભગ પૂર્ણ થઈ જાય છે.

બૌદ્ધ સપ્રદાયમાં પણ જૈન સપ્રદાયની જેમ નિવૃત્તિ-તત્ત્વની પ્રધાનતા સ્વીકારવામાં આવેલ છે ભગવાન બુદ્ધે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં છ વર્ષ સુધી સુખ્ય રીતે ધ્યાનદ્વારા યોગાભ્યાસ જ કરીધો હતો તેઓના હજારો શિષ્યો પણ તે જ માર્ગ ઉપર ચાલ્યા. મૌલિક બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જૈન આગમેની પેઠે બહુધા યોગ અર્થમાં 'ધ્યાન' શબ્દ જ મળે છે, અને તેમાં ધ્યાનના ચાર ભેદો કરાયેલા છે. ઉક્ત ચાર ભેદોના નામ તથા તેઓના ભાવ લગભગ તેવા જ છે કે જેવા જૈનદર્શન તથા યોગદર્શનની પ્રક્રિયામાં^૧ છે બૌદ્ધ સપ્રદાયમાં

૧ સો સ્ત્રો અહ બ્રાહ્મણ વિવિચ્છેવ કામેહિ વિવિચ્છ અકુસલેહિ ધમ્મેહિ સવિતક્ક સ્તવિચાર વિવેકજ પીતિસુખ પદમજ્ઞાન ઉપસપજ્જ વિહારિસિ, વિતક્ક વિચારાન વૂપસમા અજ્ઞાસ સપસાદન ચેતસો ઇકોદિમાવ અવિતક્ક અવિચારં સમાધિજ પીતિસુખ દુતિયજ્ઞાન ઉપસપજ્જ વિહારિસિ, પીતિયા ચ વિરાગા ઉપેક્કકો ચ વિહારિસિ, સતો ચ સંપ-જ્ઞાનો સુખ ચ કાયેન પટિસવેદેસિ, યં ત અરિયા આચિ-ક્કસન્તિ—ઉપેક્કકો સતિમા સુખવિહારોઽતિ તતિયજ્ઞાનં ઉપસંપજ્જ વિહારિસિ, સુખસ્સ ચ પહાના દુક્કસસ્સ ચ પહાના પુક્કસ્સ સોમનસ્સ દોમનસ્સાન અન્થગમા અદુક્કમસુખં ઉપેક્કાસતિ પારિસુદ્ધિં ચતુત્થજ્ઞાન ઉપસપજ્જ મજ્ઞિમ-નિકાયે મયમેક્કસુતં વિહારિસિ ।

આ ચાર ધ્યાનોનું વર્ણન દીધનિકાય સામન્નકકલસુતમાં છે, જુઓ, પ્રો સિ વિ રાજવાડે કૃત મરાઠી અનુવાદ, પૃ ૭૨

સમાધિરાજ નામક એક ગ્રન્થ છે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો અમે બહુ સંક્ષેપમાં અભ્યાસ કરાવ્યો છે પરંતુ તેના વિશેષ પરિચય માટે ડૉક્ટોર મૃગેશ્વર^૧ પૃ ૧, ૫ ૪૪૭ થી ૪૮૧ સુધીના જે યોગ વિષયક ગ્રંથોની યાદી છે તે જોવા જેવી છે

આ સ્થળે એક વાત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી છે તે એ કે યદ્યપિ વૈદિક સાહિત્યમાં અનેક જગોએ હઠયોગને અગ્રાણ કહેવામાં આવેલ છે, છતાં તેમાં હઠયોગની પ્રધાનતાવાળા અનેક ગ્રંથો અને માર્ગોનું નિર્માણ થયેલું છે^૨ તેથી ઉલટું જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં હઠયોગે સ્થાન નથી મેળવ્યું એટલુંજ નહિ, બલકે તેમાં હઠયોગનો સ્પષ્ટ પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલ^૩ છે

તે જ વિચાર પ્રો. ધર્માનંદ કૌશામ્બીએ લખેલ **બુદ્ધલીલાસાર-સંગ્રહ**માં છે જુઓ ૫ ૧૨૮

જૈનસૂત્રમાં શુક્લ ધ્યાનના ભેદોનો વિચાર છે, તેમાં ઉક્ત સવિતર્ક આદિ ચાર ધ્યાન જેવું જ વર્ણન છે જુઓ તત્ત્વાર્થ અ ૯, સ્ ૪૧-૪૪

યોગશાસ્ત્રમાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તથા સમાપત્તિઓનું વર્ણન છે તેમાં પણ ઉક્ત સવિતર્ક નિર્વિતર્ક આદિ ધ્યાન જેવો જ વિચાર છે. પા. સ્. પા. ૧-૧૭, ૪૨, ૪૩, ૪૪

૧ થિઆડોર આઉક્ટકૃત, બ્લિઝિંગમાં પ્રકાશિત, ૧૮૯૧ ની આશૃતિ

૨ ઉદાહરણાર્થ—

સતીષ્ઠુ યુક્તિષ્વેતાસુ હઠાન્નિયમયન્તિ ચે ।

ચેતસ્તે દોષમુત્સૃજ્ય વિનિવ્રન્તિ તમોઽજ્ઞનૈ ॥૩૭॥

વિમૂઢા કલ્પેમુચ્ચક્તા ચે હઠાચ્ચેતસો જયમ્ ।

તે નિવ્રજન્તિ નાગેન્દ્રમુન્મત્ત વિસતન્તુભિ ॥૩૮॥

ચિત્ત ચિત્તસ્ય વાઙ્મૂર સંસ્થિતં સ્વશરીરકમ્ ।

સાધયન્તિ સમુત્સૃજ્ય યુક્તિ ચે તાન્હતાન વિદુઃ ॥૩૯॥

યોગવાસિષ્ઠ-ઉપશમ પ્ર૦ સર્ગ ૯૩

૩. આના ઉદાહરણમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં ખુદ ભગવાને તો શરૂઆતમાં કહ્યપ્રધાન તપસ્યાનો આરંભ કરીને અંતમાં મધ્યમપ્રતિપદા માર્ગનો સ્વીકાર કરેલ છે જુઓ **બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ**

યોગશાસ્ત્ર—ઉપરના વર્ણનથી માલૂમ પડે છે કે યોગપ્રક્રિયાના વર્ણનવાળા નાના, મોટા અનેક ગ્રંથો છે એ ઉપલબ્ધ તમામ ગ્રંથોમા મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન ઉચ્ચ છે તહેના ત્રણ કારણો છે—(૧) ગ્રંથની મહિપ્તતા તથા સરલતા, (૨) વિષયની સ્પષ્ટતા તથા પૂર્ણતા, અને (૩) મધ્યસ્થભાવ તથા અનુભવમિદ્ધતા એ જ કારણથી યોગદર્શન એ નામ સાબળતા સત્વર પાતજલ યોગ-સૂત્રનું સ્મરણ થઈ આવે છે શ્રીમાન્ શકરાચાર્યે પોતાના બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમા યોગદર્શનનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે જે “અથ સમ્ય-ગ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો^૧ છે, તેથી એ બાબતમા જરા પણ સંદેહ નથી રહેતો કે તેઓની સામે પાતજલ યોગશાસ્ત્રથી જૂદું બીજું કોઈ યોગશાસ્ત્ર રહેલ હોયુ જોઈએ કારણ કે પાતજલ યોગશાસ્ત્રની શરૂઆત “અથ યોગાનુશાસનમ્” એ સૂત્રથી થાય છે, અને ઉક્ત ભાષ્યોક્ષિપ્તિત વાક્યમા પણ અન્ય-રભ સૂચક શબ્દ છે યદપિ ઉક્ત ભાષ્યમા અન્યત્ર પણ યોગ સખધી બે^૨ ઉલ્લેખો છે, જેમા એક તો પાતજલ યોગશાસ્ત્રનું

જૈનશાસ્ત્રમા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિએ આવશ્યક નિર્ણયિતમા “ઉસાસ ણ ગિરુમહ” ૧૫૨૦ ઇત્યાદિ ઉક્તિથી હંડયોગનું જ નિરા-કરણ કરેલ છે શ્રીહૈમચન્દ્રાચાર્યે પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમા “તજ્ઞા-ન્નોતિ મન સ્વાસ્થ્ય પ્રાણાયામૈ કદર્થિત, પ્રાણસ્યાયમને પીઢા તસ્યા સ્યાત્ ચિત્તવિપ્લૈવ ॥” ઇત્યાદિ ઉક્તિથી એજ વાતને બેવડાવેલ છે શ્રીયશોનિજયજીએ પણ પાતજલ યોગસૂત્રની પોતાની વૃત્તિમા (૧-૩૪) પ્રાણાયામને યોગનું અનિશ્ચિત સાધન કહીને હંડયોગનું જ નિરસન કરેલ છે

૧ બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૨-૧-૩

૨ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગ” બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૩-૩૩ ભાષ્યગત યોગશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધા મનસ પશ્ચ વૃત્તય પરિગૃહ્યન્તે પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયો નામ ૨-૪-૧૨ ભાષ્યગત

૫ વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્ય કરે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના મરાઠી અનુ-નાત્ના પરિશિષ્ટમા ઉક્ત બે ઉલ્લેખોનો યોગસૂત્રરૂપથી નિર્દેશ કરેલ છે, કિન્તુ ‘અથ સમ્યગ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગ’ આ ઉલ્લેખના સખ-ધમા ક્યાવ પણ ઉલ્લેખોલ કરેન નથી

અવિકલ સૂત્ર^૧જ છે, અને બીજો ઉલ્લેખ ત્હેતુ અવિકલ સૂત્ર નહિ પણ ત્હેના સૂત્ર સાથે કંઈક મળતો આવે^૨ છે. તથાપિ “અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગ ” એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના અને સ્વતન્ત્રતા તરફ ધ્યાન દેતા એમ અપ્રત્ય કહેવું પડે છે કે પાછળના બે ઉલ્લેખો પણ તેજ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેના અર્થ “અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગ ” એ વાક્ય માનવામા આવે, ગમે તેમ હોય, આજે આપણા સામે તો પતજલિતુ જ યોગશાસ્ત્ર છે, અને તે સર્વપ્રિય છે તે માટે બહુ સંક્ષેપમા પણ ત્હેનો બાહ્ય તથા આંતરિક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ યોગશાસ્ત્રના ચાર પાદ અને કુલ સૂત્ર ૧૯૫ છે પહેલા પાદનું નામ સમાધિ, બીજાનું સાધન, ત્રીજાનું વિભૂતિ અને ચોથાનું નામ કૈવલ્યપાદ છે પ્રથમ પાદમા મુખ્યપણે યોગનું સ્વરૂપ, ત્હેના ઉપાય અને ચિત્તસ્થિતિરતાના સાધનો વર્ણવાયેલ છે બીજા પાદમા ક્રિયાયોગ, આઠ યોગાગ, ત્હેના ૪૭ અને ચતુર્વ્યૂહનું^૩ મુખ્ય વર્ણન છે. ત્રીજા પાદમા યોગજન્ય વિભૂતિઓની પ્રધાનતા છે અને ચોથા પાદમા પરિણામવાદનું સ્થાપન, વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ તથા કૈવલ્ય અવસ્થાના સ્વરૂપનું મુખ્ય વર્ણન છે.

મહર્ષિ પતજલિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રની રચના સાખ્યસિદ્ધાંત ઉપર કરેલ છે તેથી ત્હેના પ્રત્યેક પાદના અન્તમા “યોગશાસ્ત્રે સાંખ્યપ્રવચને” ઇલાદિ ઉલ્લેખ મળે છે “સાંખ્યપ્રવચને” એમ વિશેષણ સ્પષ્ટ ધ્વનિત કરે છે કે સાખ્ય સિવાય અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોના આધારે રચાયેલા યોગશાસ્ત્રો તે વખતે વિદ્યમાન હતા અગર તો રચાતા હતા આ યોગશાસ્ત્ર ઉપર નાના મોટા અનેક ટીકામંચો^૪ છે, પણ વ્યાસકૃત ભાષ્ય અને વાયસપતિકૃત ટીકાથી ત્હેની ઉપાદેયતા બહુ વધી ગયેલી છે.

વિચાર કરતા સમસ્ત દર્શનોના અતિમ સાધ્યના સબધમા

૧ સરખાવો પા ૨, સૂ. ૪૪ ૨ સરખાવો પા ૧, સૂ. ૬. ૩ હેય, હેતુ, હાન, હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહ કહેવાય છે તેનું વર્ણન સૂત્ર ૧૬-૨૬ સૂધીમા છે ૪ વ્યાસકૃત ભાષ્ય, વાયસપતિકૃત તત્ત્વવૈશારદી ટીકા, ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ, નાગેશ ભટ્ટકૃત જ્ઞાતિ, વિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત વાર્તિક, યોગચંદ્રિકા, મણિપ્રભા, ભાવાગણેશીય જ્ઞાતિ, બાલરામોદાસીન કૃત ટિપ્પણ આદિ.

એ પક્ષ નજરે પડે છે પ્રથમ પક્ષનું અતિમ સાધ્ય શાશ્વત સુખ નથી તેનું માનવું છે કે મોક્ષમા શાશ્વત સુખ નામક કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી તેમા જે કાંઈ છે તે કંઈક દુ ખની આત્મતિક નિવૃત્તિ બીજો પક્ષ શાશ્વતિક સુખપ્રાપ્તિને જ મોક્ષ માને છે એવો મોક્ષ થઈ ગયા પછી દુ ખની આત્મતિક નિવૃત્તિ સ્વયમેવ થઈ જાય છે વૈશેષિક, ન્યાય ૧ સામ્ય, ૨ યોગ ૩ અને બૌદ્ધ ૪ દર્શના પ્રથમ પક્ષના અનુગામી છે વેદાંત ૫ અને જૈનદર્શન, ૬ બીજા પક્ષના અનુગામી છે યોગશાસ્ત્રનો વિષય-વિભાગ તેના અતિમ સાધ્ય પ્રમાણે જ છે તેમા ગૌણ અને મુખ્ય રીતે અનેક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન છે પણ તે બધાનું સંક્ષેપમા વર્ગીકરણ કરીએ તો તેના ચાર વિભાગ થઈ જાય છે ૧ હેય, ૨. હેય-હેતુ, ૩. હાન અને ૪ હાનોપાય આ વર્ગીકરણ સૂત્રકારે પોતે જ કરેલું છે અને તેથી જ ભાષ્યકારે યોગ-શાસ્ત્રને ચતુર્વ્યૂહાત્મક^૭ કહેલ છે સામ્યસૂત્રમા પણ આ જ વર્ગીકરણ છે યુદ્ધ ભગવાને એ જ ચતુર્વ્યૂહને આર્ય-સત્ય કહેલ છે અને યોગ-શાસ્ત્ર-ગત આઠ યોગોગાની પેઠે તેઓએ ચતુર્થ આર્ય સત્યના સાધન રૂપે આર્ય અષ્ટાંગમાર્ગનો^૮ ઉપદેશ કર્યો છે

૧ “તદત્યન્તવિમોક્ષોડપવર્ગ.” ન્યાય દર્શન ૧-૧-૨૨

૨ ઇશ્વરકૃષ્ણ કારિકા ૧

૩ તેમા હાનતત્ત્વ માનીને દુ ખના આત્મન્ટિક નાશને જ હાન કહેલ છે

૪ યુદ્ધ ભગવાનના ત્રીજા નિરોધ નામક આર્યસત્યની મત-લખ દુ ખનો અભાવ એ જ છે

૫ વેદાંત દર્શનમા બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદરૂપ માનેલ છે, એ જ માટે તેમા નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિનું નામ જ મોક્ષ છે

૬. જૈન દર્શનમા પણ આત્માને સુખસ્વરૂપ માનેલ છે, તે માટે મોક્ષમા સ્વાભાવિક સુખની અભિવ્યક્તિ જ તે દર્શનને માન્ય છે

૭. યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ચતુર્વ્યૂહમ્—રોગા રોગહેતુરા-રોગ્યં ભેષજ્યમિતિ, યથમિદમપિ શાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમેવ । તથથા-સંસાર સસારહેતુ મોક્ષો મોક્ષોપાય ઇતિ । તત્ર દુ સ્ખબહુલ સસારો હેય । પ્રધાનપુરુષયો સ રોગો હેયહેતુ । સંયોન-સ્યાત્યન્તિકી નિષ્કૃતિર્હાનમ્ । હાનોપાય સમ્યગ્દર્શનમ્ ।

પા. ૨, સુ ૧૫ ભાષ્ય

દુ ખ એ હેય^૧ છે, અવિધાર એ હેયનો હેતુ છે, દુ ખનો આત્મિક નાશ એ હાન^૩ છે અને વિવેક-ખ્યાતિ એ હાનનો^૪ ઉપાય છે

ઉપર્યુક્ત વર્ગીકરણ કરતા ખીજી રીતે પણ યોગશાસ્ત્રનો વિષય-વિભાગ કરી શકાય છે, જેથી તેના મતવ્યોતુ જ્ઞાન વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ શકે એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે—૧. હાતા, ૨ જગત, ૩ ધર્મર અને ૪ સસાર મોક્ષનુ સ્વરૂપ તથા તેના કારણો.

૧ દુ ખથી છૂટકારો મેળવનાર દ્રષ્ટા અર્થાત્ ચેતનનુ નામ હાતા છે યોગશાસ્ત્રમા સામ્ય,^૫ વૈશેષિક,^૬ ન્યાય, ખૌદ્, જૈન^૭ અને પૂર્ણપ્રસ (મધ્વ)^૮ દર્શનની પેઠે દ્વૈતવાદ એટલે અનેક ચેતન માનવામા આવ્યા^૯ છે

યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની પેઠે^{૧૦} ચેતનને દેહપ્રમાણ અર્થાત્ મધ્યમ

૧ સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ
બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ૫ ૧૫૦

૨ “હેય કુઃસમનાગતમ્” ૨-૧૬ યો. સૂ

૩ “વ્રહ્મવૃદ્ધયયો સયોગો હેયહેતુ” ૨-૧૭ “તસ્ય હેતુરવિષયા” ૨-૨૪ યો. સૂ. ૪-“તદ્ભાવાત્ સંયોગાભાવો હાનં તદ્ દુઃશે” કૈવલ્યમ્” ૨-૨૬ યો. સૂ. ૫-“વિવેક-ખ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાય” ૨-૨૬ યો. સૂ. ૬-પુરુષ-બહુત્વ સિદ્ધ” ધર્મરૂપશ્લોકારિકા ૧૮. ૭-“વ્યવસ્થાતો નાના” ૩-૨-૨૦ વૈશેષિક દર્શન ૮-“પુદ્ગલજીવાસ્ત્વનેકવ્રવ્યાણિ” ૬-૬ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-ભાષ્ય. ૧૭—

જીવેશ્વરમિદા ચૈવ જડેશ્વરમિદા તથા ।

જીવમેદો મિથ્યૈવ જડજીવમિદા તથા ॥

મિથ્ય જડમેદો ય પ્રપન્નો મેદપશ્ચક ।

સોડયં સત્યોડ્પ્યનાદિચ્છ સાદિચ્છેન્નાશમાપ્નુયાત્ ॥

સર્વદર્શનસંગ્રહ પૂર્ણપ્રવદર્શન.

૯ “કૃતાર્થં પ્રતિ નષ્ટમપ્યજઙ્ઘં તદ્દન્યસાધારણત્વાત્” ૨-૨૨ યો સૂ

૧૦ “અસલ્લેયભાગોદિષુ જીવાનામ્” ૧૬, પ્રવેશસંહાર-વિસર્ગાભ્યા પ્રક્ષીપયત્” તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ ૫, ૧૬

પરિભાણવાળો નથી સ્વીકારતું, અને મધ્યસપ્રદાયની જેમ અણુ-પ્રમાણુ પણ નથી માનતું,^૧ કિંતુ તે સાખ્ય^૨, વૈશેષિક^૩, ન્યાય અને શાકરવેદાન્તની^૪ જેમ એતનને વ્યાપક સ્વીકારે^૫ છે

તેવી જ રીતે યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની જેમ^૬ એતનને પરિણામિ-નિત્ય નથી માનતું, અને બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે એતનને ક્ષણિક અ-નિત્ય પણ નથી માનતું, કિંતુ સાખ્ય આદિ ઉક્ત શેષ દર્શનોની જેમ^૭ તે એતનને કૂટસ્થ-નિત્ય માને^૮ છે

૨ ઇશ્વરના સમ્બધમાં યોગશાસ્ત્રનો મત સાખ્યદર્શનથી જુદો છે સાખ્યદર્શન નાના એતનો ઉપરાત ઇશ્વરનો અગીકાર નથી કરતું,^૯ પણ યોગશાસ્ત્ર કરે છે યોગશાસ્ત્ર-સમત ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ન્યાય

૧ જુઓ “ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્” બ્રહ્મસુત્ર ૨-૪-૧૯ પૂર્ણપ્રમુખાખ્ય સરખાવો અભ્યકર શાસ્ત્રી કૃત મરાઠી શાકરભાષ્ય, અનુવાદ ભાગ ૪, પૃ ૧૫૩, ટિપ્પણ ૪૬

૨ “નિષ્ક્રિયસ્ય તદસમ્ભવાત્ ॥ સા સૂ ૧-૪૯ નિ-ષ્ક્રિયસ્ય વિમ્બો પુરુષસ્ય ગત્યસમ્ભવાત્-ભાષ્ય, વિગ્નાનભિક્ષુ

૩. વિમ્બાન્મહાનાકાશસ્તથા ચાત્મા ૭-૧-૨૨, પૈ ૬૦.

૪ જુઓ બ્ર સૂ ૨-૩-૨૯ ભાષ્ય

૫ એ માટે કે યોગશાસ્ત્ર આત્મચ્છેપના વિષયમાં સાખ્ય-સિક્ધાન્તાનુસારી છે

૬ “નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ” ૩ “ઉત્પાદ્યવ્ય-ધૌવ્યયુક્ત સત્” ૨૧ “તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” ૩૦ તત્પાર્થ સુત્ર અ ૫, ભાષ્ય સહિત

૭ જુઓ ઇ ટ્ કારિકા ૬૩, સાખ્યતત્વકામુદી, જુઓ ન્યાય દર્શન ૪-૧-૧૦, જુઓ બ્રહ્મસુત્ર ૨-૧-૧૪, ૨-૧-૨૭ શાકરભાષ્ય સહિત

૮. જુઓ યોગસુત્ર “સદ્દા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્ત્રયોઃ પુરુષસ્ય અપરિણામિત્વાત્ ૪-૧૮, “ચિત્તેરપ્રતિસક્રમાયા-સ્તદાઽકારાપતૌ સ્વલુપ્તિસંવેદનમ્” ૪-૨૨ તથા “દ્વયી ચેર્ષ નિત્યતા કૂટસ્થનિત્યતા, પરિણામિનિત્યતા ચ । તત્ર કૂટસ્થ નિત્યતા પુરુષસ્ય, પરિણામિનિત્યતા ગુણાનામ્ ॥” ૫ત્યાદિ ૪-૩૩ ભાષ્ય

૯ જુઓ સાખ્ય સુત્ર. ૧-૯૨ આદિ

વૈશેષિક આદિ દર્શનોમા મનાયેલ ઇશ્વરના સ્વરૂપથી કાષ્ઠક જુડું છે યોગશાસ્ત્રે ઇશ્વરને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તથા શાસ્ત્રોપદેશક માનેલ છે ખરો પણ તેણે ન્યાય આદિ દર્શનોની જેમ ઇશ્વરમા નિત્યજ્ઞાન નિત્યધ્વનિ અને નિત્યકૃતિનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારી તેના મ્થાનમા સત્ત્વગુણનો પગમ પ્રકર્ષ માની તે દ્વારા જગત્-ઉદ્ધાર આદિની સપૂર્ણ વ્યવસ્થા ઘટાવી દીધેલ છે

૩ યોગશાસ્ત્ર એ જગતને જૈન, વૈશેષિક, નૈયાયિક દર્શનોની જેમ પરમાણુ-પરિણામરૂપ નથી માનતું, તેમ જ શાકરવેદાતની જેમ તે જગતને બ્રહ્મ-વિવર્ત યા બ્રહ્મ-પરિણામરૂપ પણ નથી માનતું, તેવી રીતે બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે જગતને શૂન્ય યા વિજ્ઞાનાત્મક નથી માનતું, કિંતુ સામ્યદર્શનની જેમ તે જગતને પ્રકૃતિ-પરિણામમય અને અનાદિ અનંત પ્રવાહ સ્વરૂપ માની લે છે

૪ યોગશાસ્ત્રમા વાસના કલેશ અને કર્મનું નામ જ સસાર છે તથા વાસના આદિનો અભાવ અર્થાત્ ચેતનના સ્વરૂપાવસ્થાનનું નામ જ મોક્ષ છે તેમા સસારનું મુખ્ય કારણ અવિદ્યા અને મોક્ષનું મુખ્ય કારણ સમ્યક્દર્શન (યોગજન્ય વિવેકખ્યાતિ) મનાયેલ છે

મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા—પ્રથમ એ કહેવામા આવ્યું છે કે સામ્યસિદ્ધાન્ત અને સામ્યપ્રક્રિયાને લઈને પતંજલિએ પોતાનું યોગશાસ્ત્ર રચેલ છે, છતાં તેઓમા એક એવી વિશેષતા (દૃષ્ટિ-વિશાલતા) જણાય છે જે અન્ય દાર્શનિક વિદ્વાનોમા ઘણી જ ઓછી દેખાય છે. એ જ વિશેષતાને લીધે તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જાણે કે સર્વ-દર્શન-સમન્વય હોય તેમ જણાય છે ઉદાહરણાર્થ સામ્યના નિરી-શ્વરવાદને નૈયાયિક વૈશેષિક આદિ દર્શનોદ્વારા નિરસ્ત થએલો જેઠ તેમ જ સાધારણ લોક સ્વભાવનું વલણ ઇશ્વરોપાસના તરફ વિશેષ પ્રમાણમા જેઠ અધિકારિ-ભેદ તથા રૂચિ-વિચિત્રતાનો વિચાર કરીને પતંજલિએ પોતાના યોગમાર્ગમા ઇશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યું.

૧. યદ્યપિ આ વ્યવસ્થા મૂળ યોગસૂત્રમા નથી, પરંતુ ભાષ્ય-કારે તથા ટીકાકારે આનું ઉપપાદન કરેલ છે જુઓ પાતંજલ યો. સ. પા ૧, સૂ ૨૪ ભાષ્ય તથા ટીકા

૨. તદ્વા પ્રપ્તુ સ્વરૂપાવસ્થાનમ્ ૧-૩ યોગસૂત્ર

૩ “દૈશ્વર્યમણિધાનામ્” ૧-૩૩

”

તેઓએ નિષ્પક્ષભાવે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ^૧ કર્યું છે કે જે દરેકને માન્ય થઈ શકે.

પતંજલિએ વિચાર્યું કે ઉપાસના કરનાર તમામ લોકોનું સાધ્ય એક જ છે, જતા તેઓ ઉપાસના-ભેદ અને ઉપાસનામા ઉપયોગી થનાર પ્રતીકોના ભેદના બ્યામોહમા અગ્નિવશ અદરોઅદર લડી મરે છે, અને એ ધાર્મિક કલહમા પોતાના સાધ્યને લોકો વિસરી ગય છે. લોકોને એ અગ્નિથી હઠાવી સત્પથ ઉપર લાવવા માટે તેઓએ કહી દીધું કે તમારું મન જેમા લાગે તેનું જ^૨ ધ્યાન કરો, અર્થાત્ જેવી પ્રતીક તમને પસંદ આવે તેવી જ પ્રતીકની ઉપાસના કરો, પણ હુકેહ રીતે પોતાના મનને એકાગ્ર થા સ્થિર કરો, અને તે રીતે પરમાત્મ-ચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. ઉદારતાની ભૂતિરૂપ એ મતભેદસહિષ્ણુ આદેશ દ્વારા પતંજલિએ તમામ ઉપાસકોને યોગ-માર્ગમા સ્થાન આપ્યું અને તેમ કરીને ધર્મના નામથી થનાર કલહને કમ કરવાનો ખરો માર્ગ તેઓએ લોકોને બતાવ્યો. તેઓની આ દૃષ્ટિવિશાળતાનો પ્રભાવ ધૃતર ગુણગ્રાહી આચાર્યો ઉપર પણ પડ્યો^૩ અને તેઓ તે મતભેદસહિષ્ણુતાના તત્વને સમજી ગયા.

૧ “ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃદ્ય પુરુષવિશેષ ईश्वर.”
“તત્ર નિરતિશય સર્વજ્ઞવીજમ્ ।” “પૂર્વેષામપિ ગુરુ
કાલેનાડનવચ્છેદાત્ ॥” ૧ ૨૪-૨૫-૨૬.

૨ “યથાડમિમતધ્યાનાદ્વા” ૧-૩૯

આ જ ભાવની સૂચક મહાભારતમા ઉક્ત છે

ધ્યાનમુત્પાદયત્યત્ર સહિતાબલસંશ્રયાત્ ।

યથામિમતમંત્રેણ પ્રણવાદ્ય જપેત્કૃતી ॥ શાંતિપર્વ પ્ર. ૧૯૪,
શ્લો ૨૦ અને યોગવાસિષ્ઠમા પણ

યથાભિવાંછિતધ્યાનાશ્ચિરમેકતયોદિતાત્ ।

પ્રકૃતત્ત્વધનાભ્યાસાત્ પ્રાણસ્પન્દો નિરુદ્ધયતે ॥ ઉપશમ પ્રકરણ,
સર્ગ ૭૮, શ્લો ૧૯

૩ પુણ્યૈશ્વ વલિના ચૈવ વલ્લે સ્તોત્રૈશ્વ શોભનૈ ।

દેવાના પૂજનં શેયં શૌચશ્ચદ્વાસમન્વિતમ્ ॥

અવિશેષેણ સર્વેષામધિમુક્તિવશેન વા ।

ગૃહિણા માનનીયા યત્સર્વે દેવા મહાત્મનામ્ ॥

સર્વાન્દેવાન્નમસ્યન્તિ નૈક દેવં સમાશ્રિતા ।

વૈશેષિક, નૈયાયિક આદિની ઇશ્વરવિષયક માન્યતાનો અને સાધા રણુ લોકોની ઇશ્વરવિષયક શ્રદ્ધાનો યોગમાર્ગમાં ઉપયોગ કરીને જ પતજલિ સુધ ન ગણા, પણ તેઓએ જે વૈદિકતર દર્શનના સિદ્ધાન્ત તથા પ્રક્રિયા યોગમાર્ગમાં સર્વથા ઉપયોગી જણાયા તેનો પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં બહુ ઉદારતાપૂર્વક સગ્રહ કર્યો જે કે ઔદ્ધ વિદ્વાન

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા દુર્ગાણ્યનિતરન્તિ તે ॥

ચારિત્રજીવનીચારન્યાય ષષ સતા મત ।

નાન્યથાત્રેન્દ્રસિદ્ધિ સ્યાદ્વિશેષેનાદિકર્મણામ્ ॥

ગુણાધિક્યપરિજ્ઞાનાદ્વિશેષેડ્યેતદિષ્યતે ।

અલ્લેષેણ તદન્યેષાં વૃત્તાધિક્યે તથાત્મન ॥

યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૬-૨૦

જેઓ વિશેષદર્શી હોય છે, તેઓ તો ખાસ પ્રતીક અને ખાસ પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારવા છતાં અન્ય પ્રતીક અને અન્ય પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારનારા પ્રત્યે જગ પણ દ્રેષ નથી રાખતા; પરંતુ જેઓ ધર્માભિમાની પ્રથમાધિકારી હોય છે તેઓ તો પ્રતીક અને ઉપાસનાભેદના વ્યાપારને લીધે અદરોઅદર તકરાર કરી લડી મરે છે એ અનિષ્ટ તત્ત્વ દૂર કરવા માટે જ શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિએ ઉક્ત પદ્યોમાં પ્રથમાધિકારી માટે સકળ દેવોની ઉપાસનાને લાભદાયક બતાવવાનો ઉદાર પ્રયત્ન કરેલ છે આ પ્રયત્નનું અનુકરણ શ્રી યશોવિજયજીએ પણ પોતાની “ પૂર્વસેવાદાત્રિ-શિક્ષા ” “ આઠ દૃષ્ટિઓની સંજગાય ” આદિ કૃતિઓમાં કરેલ છે એકદેશીય સમ્પ્રદાયાભિનિવેશી લોકોને સમજાવવા માટે “ ચારિ-સજીવની-ચાર ” ન્યાયનો ઉપયોગ ઉક્ત અને આચાર્યોએ કર્યો છે. તે ન્યાય ઘણો મનોરંજક અને શિક્ષાદાયક છે

તે ન્યાયમાં રહેલ સમભાવસૂચક દૃષ્ટાંતનો ઉપનય શ્રી જ્ઞાન-વિમળ સૂરિએ આઠ દૃષ્ટિની સંજગાય ઉપરના પોતાના ગુજરાતી ટિપ્પણમાં બહુ સારી રીતે ઘટાવેલ છે, જે જોવા લાયક છે તેનો ભાવ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે

કોઇ સ્ત્રીએ પોતાની સખીને કહ્યું કે મારો પતિ મારા વશ ન હોવાથી મને બહુ દુઃખ છે એ સાંભળી તે અંગનુક સખીએ કોઇ જડીયુદ્ધી ખવડાવી તેણીના પતિને બળદ બનાવી દીધો, અને તે પોતાના સ્થાને ચાલી ગઇ ઘણી બળદ થઇ જવાથી તેની સ્ત્રી

નાગાર્જુનના વિજ્ઞાનવાદ તથા આત્મપરિણામિત્વવાદને યુક્તિહીન સમજીને કે યોગમાર્ગમા અનુપયોગી જાણીને તે વાદનું નિરસન ચોથા પાદમા કરેલ છે ^૧ છતાં બુદ્ધભગવાનના પરમ પ્રિય ચાર આર્યસત્યોનું ^૨ હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય રૂપે વર્ણન નિ સંકોચતાપૂર્વક પત-જલિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રમા કરેલ છે

જૈનદર્શન સાથેનું યોગશાસ્ત્રનું સાદૃશ્ય તો અન્ય સર્વ દર્શનો કરતા વધારે પ્રમાણુમા દેખાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં ઘણા-કને વિદિત જ નથી, તેનું કારણ એ છે કે ઉદારતાપૂર્વક યોગ-શાસ્ત્રનું અવલોકન કર્યું હોય તેવા જૈનદર્શનના ખાસ અભ્યાસીઓ ઘણા થોડા છે, અને જૈન-દર્શનનું બારીકીથી અવલોકન કર્યું હોય તેવા યોગશાસ્ત્રના ખાસ અભ્યાસીઓ પણ ઘણા થોડા છે, તેટલા માટે આ વિષયનો વિશેષ ખુલાસો કરવો અહીં અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય

યોગશાસ્ત્ર અને જૈનદર્શનનું સામ્ય મુખ્યપણે ત્રણ બાબતોમા છે (૧) શબ્દ, (૨) વિષય, અને (૩) પ્રક્રિયા

બહુ દુષ્કી થઈ પરંતુ તે સ્ત્રી ૪૨૧ પુરુષ ૩૫ બનાવવાનો ઉપાય ન જાણતી હોવાથી, પોતાના બળદ રૂપધારી પતિને ચાર્યા કરતી હતી અને તે રીતે ઘણીની સેવા કરતી એકદા અચાનક કોઈ વિદ્યાધરના મુખથી એમ સાબળવામા આવ્યું કે જો સજીવની નામક વનસ્પતિ ચરે તો તે બળદ કૃત્રિમ રૂપ ત્યજી મૂળ પુરુષનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે વિદ્યાધરના મુખથી એમ પણ સાબળ્યું કે તે વનસ્પતિ અમુક ઝાડ નીચે છે, પરંતુ તે ઝાડ નીચે ઘણી જાતની વનસ્પતિઓ હોવાથી સજીવનીને ઓળખવાનું કામ તે બિચારી દુષ્કી સ્ત્રી માટે સુરેલ હતું એ કારણથી તે દુષ્કિત સ્ત્રીએ બળદ રૂપધારી પોતાના ઘણીને તે ઝાડ નીચેની બધી વનસ્પતિઓ ચરાવી જેમા સજીવની પણ તે બળદ ચરી ગયો અને બળદ રૂપ છોડી મનુષ્ય બની ગયો જેવી રીતે વિશેષ પરીક્ષા ન હોવાથી તે સ્ત્રીએ સઘળી વનસ્પતિઓ સાથે સજીવની ખવરાવી પોતાના ઘણીનું કૃત્રિમ બળદ રૂપ છોડાવ્યું અને તેને મનુષ્યનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું, તેવી રીતે વિશેષ પરીક્ષા નહિ કરી શકનાર પ્રાથમિક અધિકારીઓ પણ સમસ્ત દેવોની સમભાવપૂર્વક ઉપાસના કરતા કરતા યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરી ઇષ્ટ લાભ કરી શકે છે

૧ જીએ સુ ૧૫, ૧૮

૨. દુષ્કી, સમુદય, નિરોધ, અને માર્ગ.

(૧) મૂળ યોગસૂત્રમા જ નહિ કિન્તુ ત્હેના ભાષ્ય સુદ્ધામા એવા અનેક શબ્દો છે જે જૈનેતર દર્શનોમા નથી યા તો બહુ જ અદ્ય પ્રમાણુમા પ્રસિદ્ધ છે ઉદાહરણાર્થે—ભવપ્રત્યય,^૧ સવિતર્કે સવિચાર નિર્વિચાર,^૨ મહાવ્રત,^૩ કૃતકારિત અનુમોદિત,^૪ પ્રકાશાવરણ,^૫ સોપ-કમ, નિરૂપકમ,^૬ વજ્રસહનન,^૭ કેવલી,^૮ કુશળ,^૯ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ,^{૧૦}

૧ “ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્” યોગ સૂ ૧-૧૯.

“ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્” તત્વાર્થ અ ૧-૨૨.

૨. ધ્યાનવિશેષ રૂપ અર્થમા જ જૈનશાસ્ત્રમા એ શબ્દ આ પ્રકારે છે “एकाग्रये सचितर्के पूर्वे” (તત્વાર્થ અ ૦ ૯-૪૩) તત્ર સચિચાર પ્રથમમ્” માષ્ય “अविचारं द्वितीयम्” તત્વા અ ૯-૪૪ યોગસૂત્રમા એ શબ્દ આ પ્રમાણે આવેલ છે “तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पे सकीर्णा सचितर्का समापत्ति” “स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भाता निर्वितर्का” “एतयैव सचिचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता” ૧-૪૨, ૪૩, ૪૪

૩ જૈનશાસ્ત્રમા મુનિ સખધી પાત્ર યમોને માટે આ શબ્દ ધણો જે પ્રસિદ્ધ છે “सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति” તત્વાર્થ અ ૭-૨ ભાષ્ય આ જ શબ્દ એ જ અર્થમા યોગસૂત્ર ૨-૩૧મા છે.

૪ એ શબ્દ જે ભાવાર્થમા યોગસૂત્ર ૨-૩૧ મા પ્રયુક્ત છે, જૈનશાસ્ત્રમા પણ તે જ ભાવમા આવે છે અન્તર કેવળ એટલે જ છે કે જૈનશ્ર-યોમા અનુમોદિતના સ્થાનમા બહુધા અનુમત શબ્દ પ્રયુક્ત હોય છે જુઓ તત્વાર્થ અ ૬-૯.

૫ આ શબ્દ યોગસૂત્ર ૨-૫૨ તથા ૩-૪૩ મા છે તેના સ્થાનમા જૈનશાસ્ત્રમા “જ્ઞાનાવરણ” શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે જુઓ તત્વાર્થ અ ૬-૧૧ આદિ

૬ આ શબ્દ યોગસૂત્ર ૩-૨૨ મા છે જૈન કર્મવિષયક સાહિ-સમા એ શબ્દ ધણો પ્રસિદ્ધ છે તત્વાર્થમા પણ એનો ઉપયોગ થયેલ છે જુઓ અ ૨-૫૨ ભાષ્ય

૭ આ શબ્દ યોગસૂત્ર (૩-૪૬) મા પ્રયુક્ત છે એના સ્થાનમા જૈન ગ્રન્થોમા “वज्रप्रसन्ननाराचसंहनन” એવો શબ્દ મળે છે, જુઓ તત્વાર્થ (અ. ૮-૧૨) ભાષ્ય.

સમ્યગ્જ્ઞાન, ૧૧ સમ્યગ્દર્શન, ૧૨ સર્વજ્ઞ, ૧૩ ક્ષીણુકલેશ, ૧૪ ચરમદેહ ૧૫ આદિ શબ્દો

(૨) પ્રસુપ્ત-તત્તુ આદિ ૧૬ કલેશાવસ્થા, પાત્ર યમ, ૧૭ યોગજન્ય વિભૂતિ, ૧૮ સોપકમ નિરૂપમકમ કર્મતુ સ્વરૂપ, ૧૯ તથા લ્હેના દક્ષા-તો

૮ યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૬-૧૪)

૯ જુઓ યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તથા દશવૈકાલિક નિર્ચુકિત, ગાથા ૧૮૬

૧૦ જુઓ યોગસૂત્ર (૨-૪૧) ભાષ્ય, તથા આવશ્યક નિર્ચુકિત, ગાથા ૮૮૩

૧૧ યોગસૂત્ર (૨-૨૮) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૧-૧)

૧૨ યોગસૂત્ર (૮-૧૫) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૧-૨)

૧૩ યોગસૂત્ર (૩-૪૯) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૩-૪૯)

૧૪ યોગસૂત્ર (૧-૪) ભાષ્ય, જૈનશાસ્ત્રમા બહુધા “ક્ષીણુ-મોહ” “ક્ષીણુકધાય” શબ્દ મળે છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૯-૩૮).

૧૫ યોગસૂત્ર (૨-૪) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૨-૫૨)

૧૬ પ્રસુપ્ત, તત્તુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર આ ચાર અવસ્થા-ઓનુ વર્ણન યોગસૂત્ર (૨-૪) મા આવે છે જનશાસ્ત્રમા તે જ ભાવ મોહનીય કર્મની સત્તા, ઉપશમ યથોપશમ, વિરોધી પ્રકૃતિનુ ઉદયાદિકૃત વ્યવધાન અને ઉદયાવસ્થાના વર્ણન રૂપથી વર્તમાન છે જુઓ યોગસૂત્ર (૨-૪) ની યેગોવિનયકૃત વૃત્તિ

૧૭ પાત્ર યમેનુ વર્ણન મહાભારત આદિ ગ્રન્થોમા છે, પરંતુ પરિપૂર્ણતા “ જાનિદેશકાલસમયાડનવચ્છિન્ના સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ” યોગસૂત્ર (૨-૩૧) મા તથા દશવૈકાલિક અધ્યયન ૪ આદિ જૈનશાસ્ત્રમા પ્રતિપાદિત મહાવ્રતોમા જોવામા આવે છે

૧૮. યોગસૂત્રના ત્રીજા પાદમા વિભૂતિયોનુ વર્ણન છે, તે વિભૂતિયો બે પ્રકારની છે (૧) વૈજ્ઞાનિક (૨) શારીરિક અતીત-અનાગત જ્ઞાન, સર્વજ્ઞતકૃતજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞતિજ્ઞાન, પરચિત્તજ્ઞાન, ભુવનજ્ઞાન, તારાવ્યૂહજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનવિભૂતિયો છે અનંતધર્મ, હસ્તિવલ, પરકાયપ્રવેશ, અણિમાદિ એશ્વર્ય તથા રૂપલાવણ્યાદિ કાય-સંપત્તિ પ્રત્યાદિ શારીરિક વિભૂતિઓ છે જનશાસ્ત્રમા પણ અવધિ, જ્ઞાન, મનપર્યાયજ્ઞાન, ભતિસ્મરણજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનલક્ષ્મિઓ છે અને આમૌષધિ, વિપ્રુહૌષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, સર્વૌષધિ, જધા-

અને ૨૦ કાયનિર્માણ આદિ વિષયો

(૩) પરિણામિ-નિત્યતા અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ, ઝેમ ત્રિરૂપ વસ્તુ સ્વીકારી તદ્દતુનાર ધર્મ-ધર્મીતુ વિવેચન^{૨૧} પ્રત્યાદિ પ્રક્રિયા.

ચારણ, વિદ્યાચારણ, વેક્રિય, આહારક આદિ શારીરિક લબ્ધિઓ છે જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગા ૬૯ ૭૦) લબ્ધિ એ વિશ્વતિતુ નામાન્તર છે

૧૯ યોગભાષ્ય અને જૈનગ્રન્થોમા સોપક્રમ નિરૂપક્રમ આયુ-ધર્મનુ સ્વરૂપ બિલકુલ એક જેવું જ છે, એટલું જ નહિ બદ્ધે તે સ્વરૂપને બતાવતા ભાષ્યકારે યો સૂ (૪-૨૨) ના ભાષ્યમા આર્દ્ર વસ્ત્ર અને તૃણરાશિના જે બે દૃષ્ટાન્ત લખેલ છે, તે આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગાથા-૯૫૬) તથા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય (ગા ૩૦૬૧) આદિ જૈનશાસ્ત્રમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, કિન્તુ તત્વાર્થ (અ ૨-૫૨) ના ભાષ્યમા ઉક્ત બે દૃષ્ટાન્તોના ઉપરાન્ત એક ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત ગણિત વિષયક પણ લખેલ છે આ વિષયમા ઉક્ત વ્યાસભાષ્ય અને તત્વાર્થ-ભાષ્યનુ શાબ્દિક સાદૃશ્ય પણ ઘણું જ અધિક અને અર્થસૂચક છે

યથાઽઽર્ધવદ્ધ વીતાનિર્તં લઘીયસા કાલેન શુષ્કેત્ તથા સોપક્રમમ્ । યથા ચ તદેવ સંપિણ્ડિતં ચિરેણ શુષ્કેદ્ પથં નિરુપક્રમમ્ । યથા ચાગ્નિ શુષ્કે કક્ષે મુકો ઘાતેન વા સમન્તતો યુક્ત ક્ષેપીયસાન્કાલેન દહેત્ તથા સોપક્રમમ્ । યથા વા સ પવાઽગ્નિસ્તૂળરાશૌ ક્રમશોઽવયવેષુ ન્યસ્તચ્ચિરેણ દહેત્ તથા નિરુપક્રમમ્ (યોગ ૩-૨૨ ભાષ્ય) યથાદિ સંહતસ્ય શુષ્કસ્યાપિ તૂળરાશૌરવયવશ ક્રમેણ દક્ષમાનસ્ય ચિરેણ દાહો ભવતિ, તસ્યૈવ શિથિલપ્રકીર્ણો-ચિતસ્ય સર્વતો યુગપદાદોપિતસ્ય પવનોપક્રમાભિહત-સ્વાશુ દાહો ભવતિ, તદ્વત્ । યથા વા સંખ્યાનાચાર્ય કરણ-લાઘવાર્થ ગુણકારભાગદ્વારાભ્યા રાશિછેદાદેવાપવર્તયતિ ન ચ સંખ્યેયસ્યાર્થસ્યાભાવો ભવતિ, તદ્વદુપક્રમાભિહતો મરણસમુદ્ઘાતકુન્ધાર્તે કર્મપ્રત્યયમનાભોગયોગપૂર્વક કરણ-વિશેષમુત્પાદ્ય ફલોપભોગલાઘવાર્થ કર્માપવર્તયતિ ન ચાસ્ય ફલાભાવ इति । કિં ચાન્યત્ યથા વા ધૌતપટો જલાર્દ્ર પથ

એ જ વિચારસમતાને લીધે શ્રીમાન હરિભદ્ર જેવા આચાર્યોએ મહર્ષિ પતંજલિ પ્રત્યે પોતાનો હાદિક આદર વ્યક્ત કરી સ્વીય યોગ-અધ્યામા ગુણગ્રાહકનાનો પૂર્ણ રીતે નિર્ભય પરિચય કરાવ્યો છે, અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સાકેતિક શબ્દોનું જૈન સંકેતો સાથે મિલન કરી સમીર્ણ દૃષ્ટિવાળાઓને

**સહતશ્ચિરેણ શોષમુપયાતિ સ एव च वितानित सूर्यरश्मि-
वाय्वभिहत क्षिप्र शोषमुपयाति ॥** (અ. ૨-૫૨ માણ્ય)

૨૦ યોગબળથી યોગી જે અનેક શરીરોનું નિર્માણ કરે છે, તેનું વર્ણન યોગસૂત્ર (૪-૪) માં છે, આ જ વિષય વૈક્રિય-આહારક-લબ્ધિ રૂપથી જૈનઅન્યોમાં વર્ણિત છે

૨૧ જૈનશાસ્ત્રમાં વસ્તુને દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ માનેલ છે એ જ માટે તેનું લક્ષણ તત્વાર્થ (અ. ૫-૨૯) માં ઉત્પાદવ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ” એવું કરેલ છે. યોગસૂત્ર (૩-૧૩, ૧૪) માં જે ધર્મધર્મીનો વિચાર છે તે ઉક્ત દ્રવ્યપર્યાયઉભયરૂપતા ક્રિવા ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય આ ત્રિરૂપતાનું જ ચિત્રણ છે બિન્નતા ફક્ત બનેલા એટલી જ છે કે-યોગસૂત્ર સાખ્ય સિદ્ધાન્તાનુસારી હોવાથી “ ઋતે ચિત્તિશક્તે પરિણામિનો ભાવા ” આ સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદનો અર્થાત્ ધર્મલક્ષણાવસ્થા પરિણામનો ઉપ-યોગ ફક્ત જડભાગમાં અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરે છે, ચેતનમાં નહિ અને જૈનદર્શન તો “ સર્વે ભાવા પરિણામિન ” એવો સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદ અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ પર્યાયનો ઉપયોગ જડ, ચેતન બન્નેમાં કરે છે આટલી બિન્નતા હોવા છતાં પણ પરિણામ-વાદની પ્રક્રિયા બન્નેમાં એકસરખી છે

૨૨ ઉક્ત ચ યોગમાર્ગજ્ઞેસ્તપોનિર્ધૂતકલમ્બૈ ’ ।

માવિયોગહિતાયોચ્ચૈર્મોહદોપસર્મં વચ ॥

(યોગ બિ શ્લો ૬૬) ટીકા “ ઉક્ત ચ નિરૂપિતં પુનઃ યોગમાર્ગજ્ઞૈરધ્યાત્મવિદ્ઙિ પતંજલિપ્રભૃતિમિ ’ ॥ પત-ત્રપ્રધાન સચ્છાદ્ય શીલવાન યોગતત્પર । જ્ઞાનાત્યતોન્નિ-યાનર્થોસ્તથા ચાહ મહામતિ (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો ૧૦૦) ટીકા તથા ચાહ મહામતિ પતંજલિ ’ એવો જ ભાવ ગુણગ્રાહી શ્રીયશો વિજયગુણે પોતાની યોગાવતારદ્વાનિ શિક્ષામાં પ્રકાશિત કરેલ છે જુઓ-શ્લો ૨૦ ટીકા

માટે એકતાનો માર્ગ ખુલ્લો^૧ મૂક્યો છે. જૈન વિદ્વાન્ યશૌવિજય વાચકે હરિભદ્રસૂરિએ સૂચવેલ એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાળ બનાવી પતજલિના યોગસૂત્રને જૈન-પ્રક્રિયા પ્રમાણે સમજાવવાનો સ્વરૂપ હિન્તુ ધર્મસ્પર્શી પ્રયાસ કાઢ્યો છે^૨ એટલું જ નહિ બલકે તેઓએ પોતાની બત્રિશીઓમા પતજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો ઉપર ખાસ બત્રિશીઓ^૩ રચી છે આ તમામ વાતોને સંક્ષેપમા જણાવવાનો ઉદ્દેશ્ય એટલો જ છે કે મહર્ષિ પતજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એટલી અધિક હતી કે સમગ્ર દાર્શનિક તેમજ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાનો યોગશાસ્ત્ર નિકટ આવતા જ પોતાનો સામ્પ્રદાયિક અભિનિવેશ ભૂલી ગયા, અને એકરૂપ પોતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા એમા જરાય સંશય નથી કે મહર્ષિ પતજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એ તેઓના વિશિષ્ટ યોગાનુભવનું જ ફળ છે, કારણ કે જ્યારે કોઇ પણ મનુષ્ય શબ્દ-જ્ઞાનની પ્રાથમિક ભૂમિકાથી આગળ વધે છે ત્યારે તે શબ્દનું પૂછકું ન ખેંચતા ચિન્તાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનના^૪ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક એકતાવાળા પ્રદેશમા અભેદ આનંદનો અનુભવ કરે છે

આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા—શ્રી હરિભદ્ર સૂરિની ગણના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યોમા છે તેઓની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વય શક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવાનો અહિ પ્રસંગ નથી તે માટે જિજ્ઞાસુ મહાશય ઉક્ત આચાર્યશ્રીની કૃતિયો જોઇ લે હરિભદ્ર સૂરિની શતમુખી પ્રતિભાના સ્ત્રોતો તેઓના રચેલા ચાર^૫ અનુયોગવિષયક ગ્રંથોમા જ

૧ જીઓ યોગબિન્દુ શ્લો ૪૧૮, ૪૨૦

૨ જીઓ તેમની બનાવેલ પાતજલસૂત્રવૃત્તિ

૩ જીઓ પાતજલ યોગલક્ષણવિચાર, ધર્શાનુગ્રંહવિચાર, યોગાવતાર, કલેશહાનોપાય અને યોગભાહાત્મ્ય દાર્શનિકિઠા

૪ શબ્દ, ચિન્તા તથા ભાવનાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રી યશૌવિજયજીએ અધ્યાત્મોપનિષદમા લખેલ છે, જે આધ્યાત્મિક લોકોને જોવા ચોગ્ય છે આધ્યાત્મોપનિષદ શ્લો ૬૫, ૭૪

૫ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક ધર્મસંગ્રહણી આદિ ૧, ગણિતાનુયોગ-વિષયક ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ ૨ ચરણકરણાનુયોગવિષયક ૫૪ વસ્તુ, ધર્મબિન્દુ આદિ ૩, ધર્મકથાનુયોગવિષયક સમરાધ્યક્ષકા આદિ ૪ ગ્રંથ મુખ્ય છે

નહિ બલકે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાવાળા તેઓના ગ્રંથોમાં પણ પ્રવાહિત થયેલા નજરે પડે છે એટલું કરીને જ તેઓની પ્રતિભા મૌન ન રહી તેણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી જે ઇકત જૈન યોગસાહિત્યમાં જ નહિ, કિન્તુ આર્યજાતિય સપૂર્ણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં નવી વસ્તુ છે જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાન રૂપમાં, ચાર ધ્યાન રૂપમાં અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં ઉપલબ્ધ થાય છે તે જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન હરિભદ્ર સૂરિએ યોગરૂપમાં કરેલું છે, પણ તેમાં તેઓએ જે શૈલી સ્વીકારી છે, તે ત્યાર સુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથમાં અમારી નજરે તો પડી નથી હરિભદ્ર સૂરિ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક^૨ યોગિઓનો નામનિર્દેશ કરે છે, તેમ જ યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે અત્યારે સુલભ નથી સંભવ^૪ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેઓશ્રીના વર્ણન જેવી શૈલી હોય, પણ આપણે માટે તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ ખીલકુલ અપૂર્વ છે અત્યારે અમારા જોવામાં આવેલા હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ચાર ગ્રંથોએ, જે પ્રસિદ્ધ છે તે ગ્રંથોમાં ષોડશક અને યોગવિશિકાની યોગવર્ણન શૈલી તથા યોગવસ્તુ એક જ છે યોગબિન્દુની વિચારસરણી તેમ જ વસ્તુ યોગવિશિકા કરતા ભિન્ન છે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની વિચાર-

૧ અનેકાન્તજયપતાકા, ૫ દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય આદિ

૨ ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લો ૨૦૦) કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લો ૩૦૦) પતજલિ, ભદન્ત ભાસ્કરચન્દ્ર, ભગવદન્ત (ત) વાઘી (યોગદૃષ્ટિ શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૩ યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃષ્ટિ શ્લો ૧ ટીકા)

૪ ઉદાહરણર્થે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૪, ૧૯, ૨૨.

૩૫ આદિની ટીકામાં “ આચાર્ય યોગાચાર્ય ” એ વિશેષણથી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરી તેઓના કેટલાક વાક્યોનું અવતરણ આપેલ છે, જે વાચતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે યોગાચાર્ય કોઈ જૈન વિકાન હોવા જોઈએ અને તેઓનો દરજ્જો આચાર્યની દૃષ્ટિમાં બહુ સારો હોવો જોઈએ તે ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે કદાચ તે યોગાચાર્યના અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં આચાર્ય સ્વીકારેલ વર્ણનશૈલી હોય.

ધારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ ભિન્ન છે એ રીતે વિચાર કરી
જેતા એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ એક જ આધ્યા-
ત્મિક વિકાસક્રમનું ચિત્ર જુદા ગ્રન્થોમા જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપ-
યોગ કરી ત્રણ પ્રકારે બે ચેલું છે

કાલની અપરિમિત વિસ્તીર્ણ નદીમા વાસનારૂપ સસારનો
ગભીર પ્રવાહ વહા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે
અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે તેથી મુમુક્ષુઓ માટે સૌથી
પહેલા એ પ્રશ્ન ધણો જ મહત્વનો છે, કે ઉક્ત અનાદિ પ્રવાહમા
આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત ક્યારથી સભવે છે ? અને તે શરૂ-
આત વખતે આત્માના લક્ષણો કેવા હોય છે ? જે લક્ષણોથી પ્રાર-
ભિક આત્મ-વિકાસ જાણી શકાય, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યે યોગ-
બિંદુમા આપ્યો છે તેઓશ્રી કહે છે કે “ જ્યારે આત્માના ઉપર
મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક
વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે, આ સૂત્રપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે
આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમા અચરમ-પુદ્ગ-
લ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે
આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-
પરાવર્ત એ બે કાળના પરિમાણ વચ્ચે સિદ્ધુ^૧ અને બિંદુ જેટલું
અંતર હોય છે જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત
જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામા અપુનર્બંધક
અને સાખ્યપરિભાષામા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે^૨
અપુનર્બંધક યા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આતરિક પરિચય
એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ
હલકું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે, એ જ
આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજારોપણ છે અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આ-
રંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમા
સરળતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર યથાર્થ
રૂપમા નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિ-
ચય લેખાય ” આટલો ઉત્તર આપી આચાર્યે યોગમાર્ગની શરૂઆ-

૧ જુઓ મુકત્યદ્વેષદ્વાત્રિશિકા ૨૮

૨ જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧

તથા યોગમાર્ગની પરાકાષ્ઠા સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે તેને પાંચ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી પ્રત્યેક ભૂમિકાના લક્ષણો બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલા છે અને સ્થળે સ્થળે જોનપરિભાષા સાથે બૌદ્ધ તથા યોગદર્શનની પરિભાષાનું મિલન કરીને^૧ પરિભાષાબદ્ધ બીતને તોડી નાખી છે તેમ કરી તેઓએ પરિભાષાબદ્ધની આડમાં છુપેલ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સમ્મત યોગવસ્તુની એકરૂપતાનું સ્પુટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, અને વૃત્તિસંક્ષય એ યોગમાર્ગની પાંચ ભૂમિકાઓ છે એમાંથી પહેલી ચાર ભૂમિકાઓને મહર્ષિ પતંજલિ સપ્રજ્ઞાત અને છેલ્લી (પાંચમી) ભૂમિકાને અસપ્રજ્ઞાત^૩ કહે છે એ જ સંક્ષેપમાં યોગબિંદુની પ્રતિ-પાદ્ય વસ્તુ છે

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ વર્ણન છે, પણ તે યોગબિંદુ ક્રમતા બીજી પદ્ધતિએ તે ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભ પહેલાની સ્થિતિને અર્થાત્ અચરમ-પુરુષલ-પરા-વર્ત જોટલા સસારકાલની આત્મિક સ્થિતિને ઓઘદૃષ્ટિ કહી તેની ચડતી ઉતરતી દશાઓને અનેક દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવેલ^૪ છે સાર-બાદ આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીમાં પાંચ થનાર યોગાવસ્થાને યોગદૃષ્ટિ કહેલ છે આ યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવવા માટે સંક્ષેપમાં તેને આઠ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાખેલ છે તે આઠ ભૂમિકાઓ ઉક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં યોગદૃષ્ટિને નામે પ્રસિદ્ધ છે^૫ આ આઠ દૃષ્ટિઓનો વિભાગ પાત-જલ યોગદર્શન પ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદિ આઠ યોગગોને આધારે કરાયેલો છે અર્થાત્ એક એક દૃષ્ટિમાં મુખ્યપણું

૧ યોગબિંદુ ૩૧, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫.

૨ યત્સમ્યગ્દર્શન બોધિસ્તત્પ્રધાનો મહોદય ।

સત્ત્વોઽસ્તુ બોધિસત્ત્વસ્તદ્વન્તૈષોઽન્વર્થતોપિ દ્વિ ॥૨૭૩॥

ચરબોધિસમેતો વા તીર્થકૃદ્યો ભવિષ્યતિ ।

તથાભવ્યત્વતોઽસૌ વા બોધિસત્ત્વ સતા મત ॥૨૭૪॥

યોગબિંદુ.

૩ જુઓ યોગબિંદુ ૪૧૮, ૪૨૦.

૪. જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૧૪

૫ „ „ ૧૩

એક એક યોગાગનો સબધ બતાવવામા આવ્યો છે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ યોગની પ્રારંભિક સ્થિતિરૂપ હોવાથી તેમા અવિદ્યાનો સ્વરૂપ અશ હોય છે જેને ઉક્ત ગ્રંથમા અવેદસવેદપદ કહેલ^૧ છે આગળની ચાર દષ્ટિઓમા અવિદ્યાનો અશ જરાય નથી રહેતો, એ આશયને આચાર્યે વેદસવેદપદ એ શબ્દથી પ્રકટ કર્યો છે ૨ તે ઉપરાંત ઉક્ત ગ્રંથમા પાઞ્લી ચાર દષ્ટિઓ વખતે પ્રાપ્ત થનાર વિરોધ આધ્યાત્મિક વિકાસને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ યોગભૂમિકાઓમા વહેચી ઉક્ત ત્રણે યોગભૂમિકાઓનું ધણુ જ રોચક^૩ વર્ણન કરેલ છે

છેવટે આચાર્યે ચાર પ્રકારના યોગિઓનું સ્વરૂપ બતાવી યોગ શાસ્ત્રના અધિકારી કોણુ હોઈ ગકે એ પણ જણાવી દીધું છે એ જ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયની સક્ષિપ્ત વસ્તુ છે

યોગવિશિકામા આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક સ્થિતિનું વર્ણન નથી ક્રૂત તેની પુષ્ટ સ્થિતિનું જ વર્ણન છે તે જ કારણથી તે ગ્રંથમા મુખ્ય રીતે ત્યાગીને જ યોગના અધિકારી માનેલ છે યોગવિશિકામા ત્યાગપરાયણુ ગૃહસ્થ અને સાધુની આવશ્યક ક્રિયાને જ યોગરૂપ બતાવેલ છે, અને તે દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિનું વર્ણન આપેલ છે, જેમા આવશ્યક ક્રિયા દ્વારા યોગને પાત્ર ભૂમિકામા વહેચવામા આવ્યો છે એ પાત્ર ભૂમિકાઓ તે ગ્રંથમા સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, સાલબન અને દ્વિરાલબન નામથી પ્રસિદ્ધ છે એ ભૂમિકાઓમા કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની ઘટના કરતા આચાર્યે પ્રથમની બે ભૂમિકાઓને કર્મયોગ અને પાઞ્ળની ત્રણ ભૂમિકાઓને જ્ઞાનયોગ કહેલ છે તે ઉપરાંત પ્રત્યેક ભૂમિકામા ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિરૂપે આધ્યાત્મિક વિકાસના તરતભાવનું પ્રદર્શન કરાવેલ છે અને તે પ્રત્યેક ભૂમિકા તથા ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ આદિ અવાંતર સ્થિતિઓના લક્ષણો ધણી સ્પષ્ટતાથી બતાવેલા^૪ છે એ રીતે ઉક્ત પાત્ર ભૂમિકાઓની અતર્ગત ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનું વર્ણન કરી યોગના એંસી ભેદ કરવામા આવેલા છે, અને તે તમામ ભેદોના

૧ જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૭૫

૨ " " ૭૩

૩ " " ૨-૧૨

૪ યોગવિશિકા ગા ૫, ૬

લક્ષણો બતાવેલા છે. જેને ધ્યાનપૂર્વક વિચારનાર એટલું બાણી શકે છે કે હું વિકાસના કયા પગથીઆ ઉપર ઉભો છું એ જ યોગ-વિશિક્ષાની સક્ષેપમા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે.

ઉપસહાર — વિષયની ગભીરતા અને પોતાની અપૂર્ણતાનો પૂરો ખ્યાલ છતાં પણ આ પ્રયાસ એટલા માટે આદરવામા આવ્યો છે કે ભવિષ્યતમા વિશેષ પ્રગતિ કરવા માટેના પ્રથમ સોપાનરૂપે અત્યાર સુધીનું અવલોકન અને અમરણુ લિપિબદ્ધ અર્થ બંધ આ પ્રવૃત્તિમા કેટલાએ મિત્રો તરજથી મને સહાયતા મળી છે જેઓની આદરણીય સ્મૃતિ મારા હૃદયમા અખડ રહેશે.

પાઠકો પ્રત્યે મારી એક સૂચના છે તે એ કે પ્રસ્તુત નિબંધમા અનેક શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે ખાસ કરી છેવટના ભાગમા જૈન પારિભાષિક શબ્દો કાઢક વધારે છે જે ધણાને ઝોઝા વિદિત હશે તે શબ્દોનો વિશેષ ખુલાસો મેં નથી કર્યો, પણ ખુલાસા-વાળા તે તે ગ્રંથોના ઉપયોગી ગ્રંથોનો નિર્દેશમાત્ર કીધો છે જેથી ખાસ જિજ્ઞાસુ તે તે મૂલગ્રંથ દ્વારા જ તેવા કઠણ શબ્દોનો ખુલાસો કરી શકશે બે આ એક સંક્ષિપ્ત નિબંધ ન હોત અને ખાસ પુસ્તક હોત તો તેમા વિસ્તૃત ખુલાસો માટે અવશ્ય અવકાશ રહેત.

આ પ્રવૃત્તિ માટે મને પ્રોત્સાહિત કરનાર ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન્ જિનવિજયજી અને મંત્રી રસિકલાલ જોટાલાલ પરીખ છે જેઓના વિદ્યાપ્રેમને હું બૂલી શકું તેમ નથી.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય

પં. બેચરદાસ જીવરાજ.

૧

પ્રકૃતિ સાથે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે પ્રકૃતિનો પ્રધાન અર્થ ‘સ્વભાવ’ થાય છે, તેથી પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળભાવ ‘સ્વાભાવિક ભાષા’ થાય છે જે ભાષા લૌકિક હોય, એટલે લોકોની યોગ્યતાની હોય તેને અહીં સ્વાભાવિક ભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા સમજવાની છે ભાષાનો વિશેષ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતા એવું કળી શકાય છે કે વર્તમાન સમયની પેઠે વેદ-રચનાના સમયે પ્રાયઃ આર્યાવર્તમાં ભાષા-ભેદ ન હતો વેદોમાં વર્ણુવાએલા મનોહર વર્ણનો અને વૈદિક પ્રક્રિયાના (વૈદિક વ્યાકરણના) નિયમોની અનુલક્ષતા જોતા આપણે એમ કહીએ કે એ ભાષા એક સમયે ધરમણ હતી તો એ કાંઈ ઓડું નથી વિશેષમાં એ કે ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકના રચનારાઓએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણી વા ભાષા ત્રિષે ઉલ્લેખ કરતા ‘દૈવી’ અને ‘માનુષી’ એમ બે જાતની ભાષા નોંધેલી છે, એને લીધે પણ આર્યાવર્તની ભાષા-સમતાને ટેકો મળે છે કાંઈક સહિતામાં જણાવેલું છે કે “તસ્માદ્ બ્રાહ્મણ ઉમે શાચો વદતિ દૈવી માનુષી ચ (પૃષ્ઠ ૨૪) એજ પ્રકારે ઐતરેય આરણ્યકમાં નોંધેલું છે કે “અથ ચલુ દ્યૈ દૈવી વીણા ભવતિ, તદનુકૃતિરસૌ માનુષી વીણા ભવતિ” તથા “સ યો હૈતા દૈવી વીણા વેદ શ્રુતવદનો ભવતિ x x x યત્ર ક્વ ચાર્યા શાચો ભાષન્તે વિદુરેન તત્ર” (પૃષ્ઠ ૧૩૭, ૧૩૮) આ પાંડોને આશ્રીને એટલું જ જણાવવા ઇચ્છું છું કે તે સમયની માનુષી ભાષામાં વિષમતાનો અંશ તદ્દન ઓછો હતો અથવા ન જ હતો.

માનુષી ભાષામાં વિષમતાનો ભેજ હોત તો આ ગ્રંથકારો જરૂર માનુષી શબ્દની સાથે બીજા કોઈ આસુરી કે પૈશાચી શબ્દને

૧. આ સમુદ્રાત્ તુ વૈ પૂર્વાદા સમુદ્રાત્ તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તર ગિર્યોરાચાર્ત વિદુર્બુધા ॥

મનુસ્મૃતિ, ૨. ૨૨.

મૂક્યા વિના ન રહેત. કદાચ એ પાઠોમા વપરાએલો ‘દૈવી’ શબ્દ ભાષા-સમતાનો ભગ કરે છે, એમ કોઈ કહે તો તે કંઈ બ્યાજખી લેખાય નહિ આપણા સમયની અપેક્ષાએ વેદો વિશેષ પ્રાચીન છે તેમ ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમા પણ વેદો વિશેષ પ્રાચીન હતા અને તેથી જ વેદોની લૌકિક એટલે માનુષી ભાષાને તેઓએ ‘દૈવી’ શબ્દથી સંબોધી છે, માટે ‘દૈવી’ અને ‘માનુષી’ શબ્દને ભાષાની વિષમતા તરફ લાગુ ન કરતા ભાષાની પ્રાચીનતા, પૂજ્યતા અને લૌકિકતા તરફ લગાવવાના છે અર્થાત્ એકજ ભાષાને તેની પ્રાચીનતાને લીધે દૈવી કહેવામા આવી છે અને એના જેવી પણ એથી અર્વાચીન ભાષાને માનુષી કહેવામા આવી છે જે આગળ જણાવેલું છે કે વેદ-રચનાના સમયે આર્યાવર્તની ભાષા-સમતા હતી તે હકીકત આ ઉપર્યુક્ત લખાણથી દઢ થતી લાગે છે

પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જે નવું હોય છે તે જુનું થાય છે, જે કૃશ હોય છે તે સ્થૂલ થાય છે કોઈ વસ્તુ નિરંતર એક રૂપે રહી શકતી નથી તો પછી બિચારી મનુષ્યોના દાતોમા દબાએલી ભાષા નિરંતર એક રૂપે શી રીતે રહી શકે ?

માહાત્મ્યનો નાશ એટલે ભાષાને લગતી પૂજ્યતાનો ઘટાડો, પડિતોનો ઉન્માદ, એકા મારેલા રાખ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના કરવી, વાચનાગ્રંથોનો ભ્રમ, લખેલું તેવું વાચવું, અનુવાદ કરવામા અમાવધાનતા, ખોલનારાઓની અસાવધાનતા, તેમના ઉચ્ચારોની ભિન્નતા, ખોલવાના કઠાદિ અનાનોમા થતા ફેરફારો, ભૌગોલિક વિપુલતા, અને મિન્નતા, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને માટે જોઈતા શારીરિક બળનો હાસ, લખનારાઓની બેદરકારી, પરંપરાને માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, બીજી પ્રજાનો સહવાસ, ધર્મક્રાન્તિ, રાજ્ય ક્રાન્તિ, અને રાજસત્તા વગેરે અનેક કારણોને લીધે ભાષાની વિષમતા થયા કરે છે આપણે જેને આર્યોની એકભાષા કે સમભાષા કહીએ છીએ તેવી વૈદિક ભાષા ઉપર્યુક્ત કોઈ કારણને વા કારણોને

૬ સર્વથા કારણવશાત્ કાર્યો ભાષાવિપર્યય ।

માહાન્મ્યસ્ય પરિભ્રશ મદસ્યાતિશય તથા ॥

પ્રચ્છાદન ચ વિભ્રાન્તિર્યથાલિખિતવાચનમ્ ।

કદાચિદ્ અનુવાદશ્ચ કારણાનિ પ્રચક્ષતે ॥

પ્રાકૃતમજરી, પ્રસ્તાવના પૃ ૬-૭

લીધે અનેકતાને-વિષમતાને-પામી હોવી બેધએ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવેલું છે કે “ તે અસુરા આત્મવચસો હેડલબો હેડલબ્વ ઇતિ વ્વદન્ત પરાબભૂવુ ॥૨૩॥ તત્રૈતામપિ ષાચમુદુ । ઉપનિષાસ્યાં સમ્લેચ્છ^૧ તસ્માન્ન બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છેદ્ અસુર્યાં હૈષા વ્વાગેવ-(પૃ ૬૩) અર્થાત્ અસુરો ‘હે અરય, હે અરય’ એમ બોલવાને બદલે ‘હે અલવો, હે અલવો’ એમ બોલુ બોલ્યા હતા, અને એમ બોલવાથી જ તેઓ પરાભવને પામ્યા હતા, માટે બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છની માફક અશુદ્ધ બોલવું નહિ કાગળ કે અશુદ્ધ બોલવાની પ્રથા આર્યોની નથી પણ અસુરોની છે ” એ જ પ્રકારે પતંજલિએ પોતાના મહાભાષ્યમાં પણ જણાવેલું છે કે “ તે અસુરા હે લયો હે લય ઇતિ કુર્વન્ત પરાબભૂવુ તસ્માદ્ બ્રાહ્મણેન ન મ્લેચ્છિતૈવ ન અપમાષિતૈવ ” (મહાભાષ્ય પૃ ૯) અર્થાત્ શુદ્ધોચ્ચારને બદલે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનાર અસુરો (એક જાતની મનુષ્ય પ્રજા) પરાભવને પામ્યા, માટે બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છવું નહિ, તેમ અપમાષવું નહિ આ બન્ને ઉલ્લેખોમાં વપરાએલા ‘મ્લેચ્છેત્’ અને ‘મ્લેચ્છિતૈવ’ શબ્દો એ સમયની આર્યજાતિની સાથે અનાર્યજાતિનો વિશેષ પરિચય બતાવે છે આ હકીકતને મહાભાષ્યકાર પોતાના એક બીજા ઉલ્લેખથી પણ ટેકા આપતા જણાવે છે તેઓ જણાવે છે કે “ શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેવ માષિતો ભવતિ, વિકારે પનમાર્યા માષન્તે શવ ઇતિ । હમ્મતિ સુરાષ્ટ્રેષુ, દાત્રમુદીચ્ચેષુ, રહતિ પ્રાચ્યમધ્યેષુ, ગમિમેવ ત્વાર્યા પ્રયુજ્જતે । દાતિર્લવનાર્યે પ્રાચ્યેષુ, દાત્રમુદીચ્ચેષુ (મહાભાષ્ય પૃ ૨૯) અર્થાત્ જે શબ્દને જે અર્થમાં આર્યો પ્રયોગે છે તેથી ગુદી રીતે આર્યેતરોનો વ્યવહાર છે વળી અસુરો આર્યોની પેઠે યજ્ઞદિત્તો પણ ભજતા હતા અને આર્યોએ માનેલી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા તેથી પણ એ બન્ને જાતિનો પરસ્પર વિશેષ પરિચય હોવાનું કહી શકાય છે, તથા પાણિનીય વ્યાકરણ સૂત્રોમાં વણિક^૧, યવન^૨, નિષાદ^૩, ચણ્ડાલ^૪, કમ્બોજ^૫, સિન્ધુ અને

* “ મ્લેચ્છ અવ્યકાયા ષાચિ ” હૈમ. ધા. પા.

૧ પળેરિજ્વાદેઞ્ચ વ -(ઉજાદિ-૨૩૮ પા૦) ૨ યવન માતુલ-આચાર્યાણામ્ આનુક્-(ભીપ્રત્યય પા. ૪-૧-૪૯)

તક્ષશિલા વગેરે અનેક પરબતિ અને પરદેશ (આર્યાવર્તે શિવા-
યનો દેશ) સુચક સંખ્યોનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ઉપ-
રુક્ત હકીકતને વધારે ટેકો મળતો લાગે છે

બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારે અને ભાષ્યકારે પ્રયોજેલો ‘ મ્લેચ્છેત ’ કે
‘ મ્લેચ્છિતવૈ ’ શબ્દ આર્યેતર ભાષાને અને આર્યેતરોએ કરેલા વૈદિક
ભાષાના વિકારને સૂચવે છે એમા આર્યોથી થએલા વૈદિક ભાષાના
અપભ્રંશ ભાવને સૂચવવાની શક્તિ જણાતી નથી તેથી એમ માની
શકાય ખરૂં કે તે કાળના કાળજવાળા મનુષ્યોના શબ્દશુદ્ધિના
અભ્યાસને લીધે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો થતા સુધી વૈદિક ભાષા કદાચ
અપભ્રંશતાને નહિ પામી હોય, એટલે એ સમય સુધી સાક્ષરી ભાષા
અને વ્યવહાર ભાષા અથવા શાસ્ત્રીય ભાષા અને લૌકિક ભાષા
એવો નજીવો ભેદ ભલે હોય, પણ એ બે વચ્ચે સર્વથા ભિન્ન
ભાષા માનવાનું નિમિત્ત તો નહિ હોય. જો કે આર્યેતરોના સસ-
ર્ગથી એ ભાષાને વિકૃત થવાનું નિમિત્ત મળે તેમ હતું પણ ‘ અશુદ્ધ
ઉચ્ચારણુમા અધર્મ છે, ’ ‘ આર્યેતરોની જેમ શબ્દનો ઉચ્ચાર
કરવો અધર્મ છે, ’ ‘ એ ઉચ્ચાર વિપરીત રળને નીપજવે છે ’
એવા એવા મનજૂત નિયમોને લીધે એ બ્રાહ્મણ સમય સુધી તો
એ શાસ્ત્રીય કે લૌકિક ભાષામા વિકાર થયો અસંભવિત હતો ત્યાર
પછી વર્ધમાન અને યુદ્ધના સમયની પૂર્વે, આગળ જો કારણો ભાષા-
ભેદના જણાયા છે તે કારણોથી એ સમયની વ્યવહાર ભાષામા
ધણી વધારે ફેરફાર થયો લાગે છું એ સમય પહેલા ધણી અગા-
ઉના વખતે વેદોને ધાર્મિક રૂપ મળેલું હોવાથી અને તેની સાથે
સર્વ લોકોના સસર્ગ ન ગહેલો હોવાથી એ શાસ્ત્રીય ભાષામા એટલે
વેદની ભાષામા એક સગી પણ સચરે તેમ ન હતી તો તેમા વિકાર
તો શી રીતે થાય ?

હવે આ સમય સુધીમા આપણે ભાષાના ક્રમવિકાસને કે પરિ-
વર્તનક્રમને આ રીતે ગોઠવી શકીએ ખરા

૧ વૈદિક ભાષા--જે નમુનાને માટે આજ લગી સૂક્તોમા સુર-
ક્ષિત ગદી શકી છે

૩ વ્યાસ-વરુહ-નિષાદ-ચળદાલ-વિમ્બાનામ્ इति वक्तव्यम्
(મહાભાષ્ય ચ૦ અ૦ પૃ ૮૨) ૪ કમ્બોજાલુક્- (૪-૧-૧૭૫
તદ્વિત) ૫ સિન્ધુ-તક્ષશિલાદિમ્ય (૪-૩-૧૩ તદ્વિત)

૨ આર્ય વિદ્વાનોની ભાષા-જે બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં ગદ્યમાં નોંધાયેલી છે

૩ આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા

૪ આર્યેતરોથી બોલાતી સંસ્કૃત ભાષા (હેડલયો હેડલય) અને તેઓની પોતાની ભાષા

આ ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર તો માત્ર આ સમયે પૂજ્ય અને પાઠ્ય જ થઈ ગયો હતો એથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થવાનો સંભવ ન હતો તેમ તે એક સમયનો વ્યવહારુ પ્રકાર આ સમયે અવ્યવહારુ બન્યો હતો, એથી અહીં વિચારવામાં આવતી પરિવર્તનક્રમની પદ્ધતિ બાકીના ત્રણ પ્રકારને લગતી સમજી લેવી જોઈએ

વેદો પૂજ્ય થયા પછીના સમયથી શાકટાયન કે પાણિનિનો સમય આવતા સુધી તો તે સમયની આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા ઘણી ફેરવાઈ ગઈ હતી આર્ય વિદ્વાનો-બ્રાહ્મણો-વેદ અને વેદાંગના અભ્યાસી હોવાથી કદાચ તેઓની ભાષામાં બહુ ફેર ન થયો હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગના અનધિકારી બ્રાહ્મણોની ભાષામાં તેઓની ઉચ્ચારની મદત, શિથિલતા અને અશુદ્ધતાને લીધે વિશેષ ફેરફાર થાય તે બનવા જોગ છે વળી વિશેષમાં તે સમયના લોકોમાં પરબ્ધતિઓનો સહવાસ દિન પરદિન વધતો જતો હોવાથી, તેઓની સાથે વ્યવહારના અનેક પ્રસંગો વધતા હોવાથી, અને તેઓના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો તથા તેઓની પોતાની ભાષાનો સંસર્ગ વધતો જતો હોવાથી અને ત્રિવર્ણની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવાનો કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન ન થયેલો હોવાથી તેઓની એટલે ત્રણ વર્ણોની-ભાષા ફેગવાય તે તદ્દન સમજી શકાય તેવી સરળ હકીકત છે

ભાષાનો આ ફેરફાર નદીના પુરની પેઠે છોળો મારતો એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધતો હશે કે કદાચ પાણિનિ કે તેની પૂર્વના વૈયાકરણોએ સાક્ષરોની-બ્રાહ્મણોની-ભાષાને બેડીમાં નાખવાની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો એ પ્રવાહ એ સાક્ષરી ભાષાને પણ બોળી નાખત અત્યાર સુધી તો માત્ર ‘અશુદ્ધ બોલવું નહિ’ ‘અશુદ્ધ બોલવામાં અર્ધ છે’ એટલું જ કહેવાથી જે ભાષા જળવાતી હતી તે હવે તેમ કહેવાથી જળવાઈ શકે તેમ ન હતી અને મને લાગે છે કે તેવી જ આશંકાને લીધે અને એ સાક્ષરી ભાષાને કાયમ રાખવા

અહં દ્યુતિતનુશ્ચેષ વાનરશ્ચ વિશેષતઃ ।

વાચ ચોદાહરિષ્યામિ માનુષીમિદ્ધ સંસ્કૃતામ્ ॥૧૭॥

યદિ વાચ પ્રદાસ્યામિ દ્વિજાતિરિવ સંસ્કૃતામ્ ।

રાવણં મન્યમાના મા સીતા ભીતા ભવિષ્યતિ ॥૧૮॥

(સુન્દરકાવ્ય સં. ૩૦)

અર્થાત્ હનુમાન વિચારે છે કે “ એક તો હું હીમલયો છું, વળી વધારામાં વાનર છું, માટે અહીં મનુષ્યોની સંસ્કૃત વાણીને બોલીશ (૧૭) જે કદાચ બ્રાહ્મણની પેઠે સંસ્કૃત વાણી બોલીશ તો સીતાને મારા ઉપર રાવણ હોવાનો શક આવશે અને તેથી તે ભય પામશે ” (૧૮)

આ પછી ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ પ્રકારે જણાઈ આવે છે કે વાલ્મીકિના સમયે સંસ્કૃત શબ્દનો ઉપયોગ વાચા-વાણી-ભાષા માટે થતો હતો. આ પદ્યમાં માનુષી અને બ્રાહ્મણી એવા જે સંસ્કૃતના બે ભેદ દર્શાવ્યા છે તેનો મતલબ એ છે કે, વેદની ભાષા પૂજ્યપણાને અને અવ્યવહારૂપણાને પામ્યા પછી જે ભાષા મનુષ્યોમાં અનિયત્રિત પણે બોલાતી હતી તે માનુષી સંસ્કૃત અને તે તે વૈયાકરણોએ જે ભાષાને નિયત્રિત કરી હતી તે બ્રાહ્મણી સંસ્કૃત વાલ્મીકિની જેમ જૈન આગમોમાં પણ ભાષાના નામ તરીકે સંસ્કૃત શબ્દનો નિર્દેશ મળી આવે છે ૧

“ સક્રયા પાયયા ચેવ મણિર્ઞો હોન્તિ દોષિણ વાઃ ।

સરમહલ્મિમિ ગિજ્જન્તે વસત્થા સિમાસિતા ॥ ”

અર્થાત્ “સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવી બે ભણિતિઓ છે અને સ્વરમડલમાં પ્રશસ્ત રૂપિભાષિત-(ભણિતિ) ગવાય છે ” આ જૈન ઉલ્લેખમાં તો ભાષાના અર્થમાં પ્રાકૃત શબ્દ પણ વપરાયેલો છે

હું જે હમણા ભાષાના બે પ્રવાહોની નોંધ આપી ગયો છું એમાંના એક પ્રવાહને આપણે સંસ્કૃત અને બીજાને પ્રાકૃત પ્રવાહ કહીશું તો પણ ચાલી શકે તેમ છે આ બીજા પ્રવાહમાં આર્યતરોની ભાષા પણ સમાઈ જતી હોવાથી મેં તેને અહીં જુદી કલ્પી નથી જો આપણે એ બન્ને પ્રવાહોને કેમ સમયમાં મૂકવા ધારીએ તો તે બન્નેનો સમય અને પાણિનિનો સમય એક હોય એટલે જ. સ. પૂર્વે ૭૦૦-૮૦૦ હોય એમ કલ્પી શકાય ખરૂં અહીં મારે એક ખાસ હકીકત ઉપર આપ સૌનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે અને તે એ છે

કે, જે સમયે પાણિનિએ સંસ્કૃત પ્રવાહને અપભ્રંશ થતો અટકાવવા વ્યાકરણની રચના કરી હતી ત્યારથી તે પ્રવાહમાંથી વેદ સમયની લૌકિકતા લગભગ નાબુદ થઇ હતી એટલે એ વ્યાકરણ-બદ્ધ ભાષા લગભગ ઓજલવાળી સ્ત્રી જેવી થઇ ગઈ હતી અને જે કોઈથી નહીં રોકાએલો બીજો પ્રવાહ હતો તેમાં યદ્યપિ અપભ્રંશતા ભળતી હતી કિંતુ તે સાથે પ્રકારાન્તરે પણ વેદ સમયની લૌકિકતા જળવાઇ રહી હતી બીજી રીતે કહું તો લોકાની ધૂળમાં નહાએલી અને લોકોની પુત્રી જેવી પ્રાકૃત ભાષાના મૂળ કાંઠાનો [ગાત્રનો] સમ્બન્ધ જેટલો લોકોના હૃદય સાથે છે તેટલો જ ગાઢ સમ્બન્ધ તે વૈદિક ભાષા સાથે ધરાવે છે એટલે પ્રાકૃત ભાષાની મા વેદ સમયની લૌકિક ભાષા છે, અને એની બહેન સંસ્કૃત ભાષા છે આમ હોવાથી જ એ સંસ્કૃત બહેન પોતાની ગ્રામ્ય બહેનને પોતાની માતા પાસેથી મેળવેલો શબ્દભૂષણોનો ધણો મોટો જત્યો આપેલો છે અને એ જ દૃષ્ટિએ કેટલાક વૈયાકરણો પ્રાકૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતા “પ્રકૃતિ સંસ્કૃતમ્, તત્ર ભવમ્, તત આગત વા પ્રાકૃતમ્” એમ કહી ગયા છે નહીં તો પ્રાકૃત શબ્દનો ખાસ અર્થ, જે મે શરૂઆતમાં જણાવેલો છે તે જ પૂરતો છે અને વ્યાજબી છે અહીં પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાને જુદી નથી પાડતો તેનું કારણ એ છે કે, હું વર્ધમાન કે બુદ્ધની આસપાસની ભાષાને જુદી જુદી સમજતો નથી માટે હિસાબે પાલી શબ્દ પ્રાકૃત શબ્દનું રૂપાન્તર હોવાથી પણ હું તે સમયની એ ભાષાને જુદી જુદી કહી શકું તેમ નથી જૈન સાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ શબ્દને બદલે અનેક ઠેકાણે “પયડી” શબ્દ વપરાયેલો જેવામાં આવે છે તેથી હું એવું ધોરણ આધી શકું છું કે, પ્રકૃત ઉપરથી પ્રાકૃતી-પાયડી-પાયલી ને પાલી પ્રકારે પાલી શબ્દ અને પ્રાકૃત શબ્દ એ બન્ને એક છે એથી એ સમયની ભાષાને જુદી જુદી ગણવાને મારી હિમત ચાલતી નથી પાલી શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ મે હમણા જણાવી છે તેનો એક સવાદી ઉદ્દેશ્ય મળે છે અને તે આ છે —

“असौ दिसतैं की या संस्कृताच्या निरनिराळ्या रूपां शिवाय आणखी हि एक गावढळाची भाषा या सर्व प्रान्तातून चालु असावी मग तिलाते ‘प्राकृत’ किंवा ‘पाअड’ किंवा ‘पाली’ किंवा इतर काही हि म्हणात” — महाराष्ट्र सारस्वत पृ० २

હવે મારે અહીં આપને એ બતાવવું જોઈએ કે, પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ કાઠું વેદસમયની લૌકિક ભાષાને માતા કહેવાનો દાવો શી રીતે કરી શકે છે ?

સમાન અનિયંત્રણ ૧

પહેલું તો એ કે, જેમ વૈદિક ભાષામાં નિયમ-નિયંત્રણ ઘણું ઓછું છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ નિયમ-નિયંત્રણ ઘણું ઓછું છે. ગણભેદ નથી ૨

વૈદિક ભાષામાં જેમ ધાતુઓના ગણની નીશાનીઓના નિયમ નથી એટલે મિનતિ ને સ્થાને મેદતિ પ્રાં મેઝઈ મિયતે ને સ્થાને મરતિ પ્રાં મરઈ હન્તિ ને સ્થાને હળતિ પ્રાં હળઈ દ્વદાતિ ને સ્થાને દાતિ પ્રાં દાઈ અને દધાતિ ને સ્થાને ધાતિ પ્રાં ધાઈ એવા અનેક રૂપો અને છે, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ ગણભેદનો ગદ્ય આવતો નથી

‘આત્મને’ અને ‘પરસ્મે’ નથી ૩

વૈદિક પ્રક્રિયામાં જેમ આત્મનપદ અને પરસ્મેપદની વિશેષ ભાજગડ નથી એટલે ઇચ્છતિને બદલે ઇચ્છતે અને યુચ્યતે ને બદલે યુચ્યતિ વપરાય છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ એવી માથાકુટને અવકાશ મળેલો નથી

કાળવ્યત્યયની સમાનતા ૪

વૈદિક ભાષામાં જેમ કાળવ્યત્યય થયા કરે છે એટલે વર્તમાનને સ્થાને ભૂત વગેરે પ્રયોગ્ય છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં કાળવ્યત્યાસ થયા કરે છે

વિભક્તિવ્યત્યયની સમાનતા ૫

વૈદિક ભાષામાં જેમ વિભક્તિઓનો વિપર્યાસ એટલે દ્વિતીયાને

૧. બહુલ છન્દસિ-પાંર-૪-૩૯ | ૨-૪-૭૩ | ૨-૪-૭૬ | ૭-૧-૧૦ | ૭-૧-૮ | ઇત્યાદિ ૨. વ્યત્યયો બહુલમ્ ૩-૧-૮૫ | ૩. સુપ્-તિઙ્-ઉપગ્રહ-લિઙ્-નરાણા કાલ-હલ-અઙ્-સ્વર-કર્ત્વે-યજ્ઞા ચ | વ્યત્યયમિચ્છતિ શાસ્ત્રકૃદ્ પષાં સોઽપિ દિ સિઘ્યતિ બાહુલકેન-૩-૧-૮૫ |

૪. છન્દસિ લુઙ્-લઙ્-લિટ્-(૩-૪-૬) લિઙ્થ્યે લેટ્-(૩-૪-૭), જૃઓ-આ ઉપરતું ૩ જુ ટિપ્પણ

૫. ચતુર્થ્યથે બહુલ છન્દસિ-(૨-૩-૬૨); યજ્ઞેષ્ઠ કરણે (૨-૩-૬૩), તૃતીયા ચ હોષ્છન્દસિ (૨-૩-૩).

સ્થાને તૃતીયા અને ચતુર્થાંતે સ્થાને વ્હી વિગેરે વિહિત રીતે વપરાયા કરે છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ વિભક્તિ વ્યત્યયને વિહિત માનેલો છે

અત્ય વ્યંજન લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં વ્યંજનાત શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી એટલે 'તાવત્'ને બદલે 'તાવ', 'કર્મન્'ને બદલે 'કર્મ્મ' અને 'યાવત્'ને બદલે 'જાવ' ઇત્યાદિ વપરાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ અનેક શબ્દોમાં અત્ય વ્યંજનના લોપનું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે, જેમ કે, 'દેવકર્મન્' ઉપરથી 'દેવકર્મેભિ' (ઋ સ ૧૦ ૧૩૦ ૧) 'પચ્ચાત્' (અથ-સ ૪-૧૦-૩) અને 'પચ્ચા' (ઐ ૧૦-૮-૧૧, શત બ્રા ૧ ૧ ૨ ૫) સંસ્કૃતમાં વપરાતો 'પચ્ચાર્ધ' શબ્દ પણ આ 'પચ્ચા' ઉપરથી નિકળેલો છે એ જ પ્રમાણે 'યુષ્માન્'ને બદલે 'યુષ્મા' (વા સં ૧ ૧૩. ૧ શત બ્રા. ૧ ૨ ૬) 'ઉચ્ચાત્'ને સ્થાને 'ઉચ્ચા' (તૈ સ ૨ ૩. ૧૪) અને 'નીચાત્'ને સ્થાને 'નીચા' (તૈ સ ૧ ૨ ૧૪) વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે

‘૨’-‘ય’-લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'ગ્રામ'ને બદલે 'ગામ' અને 'વ્યવસ્થિત'ને બદલે 'વવસ્થિત' વગેરે પ્રયોગો વપરાય છે એટલે આદિ શબ્દ-ગત '૨' અને 'ય'નો લોપ થાય છે તે જાતના લોપનું ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ જાડી આવે છે જેમકે 'અગ્નિલભ'ને બદલે 'અપગલભ' (તૈ સ ૪ ૫ ૬ ૧) 'ત્રિઋચ'નું 'ત્ર્યૃચ' થવાને બદલે 'તૃચ' (શત બ્રા ૧ ૩ ૩ ૩૩) કા શ્રૌ સૂત્રમાં પણ એ 'તૃચ' રૂપ મળી આવે છે

દ્વિર્ભાવ.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'વ્યાખ્યાન'ને બદલે 'વક્ષ્યાણ', 'સમ્ય'ને બદલે 'સવ્મ', 'શક્ત'ને બદલે 'સક્ક' વગેરે રૂપો પ્રયોગાય છે, એટલે વિ-જાતીય સંયુક્ત અક્ષરનો લોપ થાય છે અને પછી દ્વિર્ભાવ થાય છે એ બે ધોરણુમાનું દ્વિર્ભાવ થવાનું ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ મળી આવે છે જેમકે 'વિશ્યાય' = 'વિકશ્યાય' (તૈ સ ૪ ૧. ૨) અશ્યત્ = અવશ્યત્ (ઋ સં ૪ ૧૮ ૧), મેઘ્ય = એઘ્ય (તૈ સં. ૫ ૨૨ ૧૧), આજિઘ્ન = આજિઘ્ન (વા સ ૮ ૪૨) 'અઘ્વન' = અઘ્વન' (વા સ ૮ ૧૬.)

સંયુક્તાની પૂર્વે હસ્વ.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'માત્રા' નું 'મત્તા' થાય છે એટલે સંયુક્તા-ક્ષરની પૂર્વેના દીર્ઘ સ્વરનો હસ્વ થાય છે, તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ એ રીતનો નિયમ લાગુ થતો જણાય છે જેમકે 'રોદસીમા' = 'રોદસિમા' (ઋ સ ૧૦ ૮૮ ૧૦) 'અમાત્ર' = 'અમત્ર' (ઋ સ ૩ ૩૬. ૪)

સંયુક્તના લોપની પૂર્વે દીર્ઘ.

પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ઠેકાણે એટલે 'નિ શ્વાસ' = 'નીસાસ' 'દુસ્સહ' = 'દૂસહ' 'દુર્ભગ' = 'દૂહવ' ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં સંયુક્ત વ્યંજનની આદિના વ્યંજનનો લોપ થયા પછી પૂર્વવર્તી હસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે એ જાતની શૈલી વૈદિક ભાષામાં પણ નજરે આવે છે, જેમકે 'દુર્દમ' = 'દૂદમ', 'દુર્લભ' = 'દૂલભ' (વા સ ૩. ૩૬ ઋ. સ ૪ ૯૮) 'દુર્નાશ' = 'દૂનાશ' (શુ પ્રા. ૩. ૪૩)

'ઋ' નો 'ઉ'

પ્રાકૃત ભાષામાં ઋતુ = ઉડ વગેરે ઘણે ઠેકાણે ઋકારનો ઉકાર થયાનો નિયમ લાગુ થાય છે તેજ નિયમ વૈદિક ભાષામાં પણ પ્રચલિત જણાય છે. જેમકે 'વૃન્દ' = 'વુન્દ' (નિ ૬ ૬. ૪ ૬) તૃ = 'તતુરિ' ગૃ = 'જગુરિ' (કા ૭-૧-૧૦૩)

'ઠ' નો 'ડ'

પ્રાકૃત ભાષામાં ઢંડ = ઢંડ ઢમ = ઢંમ વગેરે અનેક ઠેકાણે ઠકારનો ઉકાર થાય છે તેવું જ ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ મળી આવે છે. જેમકે 'દુઢમ' = 'દૂઢમ' (વા સ ૩ ૩૬) પૂરોદાશઃ = પૂરોઢાશઃ' (શુ પ્રા ૩ ૪૪. શત. પ્રા ૧-૫-૧ ૫)

'અવ'નો 'ઓ' અને 'અય'નો 'ઓ'.

પ્રાકૃત ભાષામાં કેટલેક ઠેકાણે 'અવ'ને સ્થાને 'ઓ' અને 'અય' ને સ્થાને 'ઓ' થતો લાગે છે—અવહસિત = ઓહસિમ, નયતિ = નેતિ એ પ્રમાણે વૈદિક ભાષામાં પણ ઘણે ઠેકાણે થતું જણાય છે, જેમકે, અવળા-ઓળા (તૈ પ્રા ૧૫૧૪ ૫ ૨ ૯) અંતરયતિ = અંતરેતિ (શત. પ્રા. ૧ ૨ ૨ ૧૮, ૪૨૦, ૩ ૧ ૧૬)

'ઘ' નો 'જ'

પ્રાકૃત ભાષામાં ઘ ને બદલે જ અને કોઈ ઠેકાણે જૂ વપરાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ તેવા અનેક પ્રયોગો મળી આવે છે —

દ્યોનિસ્=જ્યોતિસ્, દ્યોતતે=જોતતે, દ્યોતય=જ્યોતય (અથ સ ૪ ૩૭ ૧૦) અવદ્યોતયતિ=અવજ્યોતયતિ (શત. આ. ૧ ૨ ૩ ૧૬) અવદ્યોત્ય=અવજ્યોત્ય (કા. ઔ ૪ ૧૪. ૫) આ પ્રયોગોમા ભેદ એટલો જ છે કે, તેમાંનો 'દ્ય' સાથે રહેલો 'ય' લોપાતો નથી 'હ' નો 'ધ' અને 'ભ'

દાહ=દાષ વિવ્હલ=વિભલ, જિવ્હા, જિભા વગેરે કેટલેક ટેકાણે પ્રાકૃત ભાષામા 'હ' ને સ્થાને 'ધ' અને 'ભ' થતો જણાય છે તે જ પ્રકારે વૈદિક ભાષામા પણ હનો વિપયાસ જોવામા આવે છે જેમકે હ=૫-મેહ=મેષ (નિ ૨ ૧-૨-૩) આહણિ=આઘણિ (ઋ સ ૬. ૫૫ ૧) વિદેહ=વિદેષ (શત. આ. ૧, ૩ ૩ ૧૦, ૧૧, ૧૨ ઇત્યાદિ) હ=ભ-ગૃહોત=ગૃમીત (ઋ. સ ૬ ૪૬ ૧૮) જહાર=જમાર. ગૃહાય=ગૃમાય (વય ૩-૧-૮૪ સ ૩૪૩૩)

'હ' નો 'ધ'.

પ્રાકૃત ભાષામા ઝ્યાય ક્યાય 'હ'ને બદલે 'ધ' થતો જણાય છે (હહ=હધ) તેમ વૈદિક ભાષામા પણ હના ધવાળા રૂપો મળી આવે છે જેમકે, સહ=સધ (ઋ સ ૧ ૧૨૧ ૧૫ ઇત્યાદિ પા ૬ ૩ ૯૬) ગાહા=ગાધા (નિ ૨ ૧ ૩ ૪) વહૂ=વધૂ (ઋ સ ૫. ૩૭ ૩)

'થ' નો 'ધ'

નાય=નાધ મથુરા=મધુરા વિગેરે પ્રાકૃત રૂપોની પેઠે વૈદિક ભાષામા માયવ=માધવ (શત. આ. ૧ ૩ ૩ ૧૦ ૧૧ ૧૭) રૂપો જડી આવે છે એટલે એ બન્નેમા 'થ'નો 'ધ' કરવાનું ધોરણ સરખું જણાય છે

'ય' નો દ્વિર્ભાવ

પ્રાકૃત ભાષામા દેય=દેય્ય રૂપની પેઠે વૈદિક ભાષામા પૌરુષેય=પૌરુષેય્ય (વા સ ૨૧ ૪૩, શુ. પ્રા. ૪ ૧૫૧) રૂપ મળી આવે છે એથી યનો દ્વિર્ભાવ કરવાનું ધોરણ એ બન્નેમા લાગુ થતું જણાય છે.

૨૫૨-ભક્તિ.

પ્રાકૃત ભાષામા કિલન્ન=કિલિન્ન સ્વ=સુવ વગેરે રૂપો મળી આવે છે તેમ વૈદિક ભાષામા તન્વ=તનુવ (તૈ. આ. ૭ ૨૨ ૧) સ્વ=સુવ (ઐ ૬ ૨૭) સ્વર્ગ=સુવર્ગ (તૈ. સ ૪ ૨ ૩ તૈ. આ. ૧ ૧ ૧) રાઙ્યા=રાઙ્ગિયા સહઙ્ય=સહઙ્ગિય વિગેરે અનેક

રૂપો મળે છે, માટે એ બન્નેમાં સ્વરભક્તિનો નિયમ સરખો લાગુ થએલો છે એવા સ્વરભક્તિવાળા રૂપો યજુર્વેદમાં તો ધણા ય મળી આવે છે

મધ્ય વ્યંજનનો લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં રાજકુલ=રાડલ, ક્યાકરણ=કારણ એ રીતે કેટલાક શબ્દોમાં વચ્ચેનો અક્ષર ઉડી જાય છે તે પ્રકારના પ્રયોગો વૈદિક ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે જેમકે, શતક્રતવ =શતક્રત્વઃ પશવે=પશ્વે (પા ૭-૩-૯૭) નિવિવિશિરે= નિવિવિશ્રે (ઋ સ ૮-૧૦૧-૧૮ શત ધ્રા ૨-૪-૨-૪) પા ૬-૪-૮૬. એ બન્ને ભાષાના આ પ્રયોગોમાં પ્રાકૃતમાં સ્વર સહિત વ્યંજન ઉડેલો છે અને વૈદિક ભાષામાં માત્ર સ્વર જ ઉડેલો છે

‘વ’ નો લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં, જીવ=જીઅ અથવા જીય રૂપ થાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ વકારને સ્થાને અકાર કે યકારવાળા રૂપો મળી આવે છે જેમકે પૃથુજ્જવ=પૃથુજ્જય (ઋ-સ ૩-૪૯-૨ નિ ૫-૨-૪) આ વૈદિક રૂપમાં અપભ્રંશમાં થતા ‘ઠ્યાસ’ના ‘ત્રાસ’ રૂપની પેઠે વધારાનો ‘ર’ પણ ઉમેરાયેલો છે (હે ૮-૪-૩૯૨)

અનુસ્વાર પૂર્વે હ્રસ્વ

અનુસ્વારની પૂર્વના દીર્ઘ સ્વરને હ્રસ્વ કરવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં સમાનપણે મળી આવે છે માલામ્=માલમ્ વૈ યુવામ્=યુવમ્ (ઋ સ ૧ ૧૫ ૬) ઇત્યાદિ

‘ક્ષ’ નો ‘છ’

ક્ષને સ્થાને છ કરવાની રીત એ બન્ને ભાષામાં સરખી જણાય છે અક્ષિ=અચ્છિ વૈ અક્ષ=અચ્છ (અથ સ ૩-૪-૩)

અનાદિ ‘ય’ નો લોપ

પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં અનાદિ સ્થિત ‘ય’ ના લોપની પ્રક્રિયા પણ મળતી આવે છે વાયુના=વાડના વૈ પ્રયુગમ્= પ્રડગમ્ (વા સ ૧૫ ૯) વેદસાહિત્યમાં આવા અનેક પ્રયોગો ધણે સ્થળે મળી આવે છે

દ્વિવચનનું બહુવચન

દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનની જેવા રૂપો વાપરવાની પ્રાકૃત ભાષાની પદ્ધતિ પણ વૈદિક ભાષામાં ઠેક ઠેકાણે જણાઈ આવે છે,

જેમકે, ઇંદ્રાવરુણૌ=ઇન્દ્રાવરુણા (વિસર્ગ વિનાનુ) (ઋ. સ. ૭ ૮૨-૧-૫) મિત્રાવરુણૌ=મિત્રાવરુણા, અશ્વિનૌ=અશ્વિના. ભેદ માત્ર એ છે કે, વૈદિક ભાષામાં દ્વિવચન અને બહુવચન એ બન્ને વપરાય છે અને પ્રાકૃત ભાષામાં બેના અર્થમાં પણ બહુવચન જ વપરાય છે

વિસર્ગનો 'ઓ.'

અક્ષરાત શબ્દથી પર રહેલા વિસર્ગનો 'ઓ' કરવાનો નિયમ બન્ને ભાષામાં એક સરખો ધટતો આવે છે દેવ=દેવો. સ=સો વૈ સ ચિત્=સો ચિત્ (ઋ સ ૧ ૧૯૧ ૧૦ ૧૧) સવત્સર અજાયત=સવત્સરો અજાયત (ઋ સ. ૧૦ ૧૯૦ ૨)

લિંગનો અનિયમ

લિંગને લગતી અનિયમિતતા પ્રાકૃત અને વૈદિક એ બન્ને પ્રક્રિયામાં સમાન છે (નુઓ ૨૦૩ પાનાનુ ૩ ટિપ્પણુ) આ ઉપરાંત શુચિયા, ઋણવા, દેવેભિ, કર્તવે, કુહ, કથા, પચ્ચા, વકુ, વિગેરે અનેક વૈદિક શ્લોકોની સાથે શુચિયા, ગુણવા, દેવેહિ, કરિત્તપ, કુહ, કહ, પચ્છા, વક વિગેરે અનેક પ્રાકૃત શ્લોકો સીધું સામ્ય છે તથા પાલી અને પ્રાકૃતમાં બીજા પણ એવા અનેક પ્રયોગો તથા પ્રત્યયો મળી આવે છે જે વૈદિક પ્રયોગો તથા પ્રત્યયો સાથે વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે. તે બે વચ્ચેની આ જાતની વિશિષ્ટ સમાનતાને લીધે મારી સમજણુ * એવી છે કે પ્રાકૃત-પાલીનું મૂળ કાઠું વેદ સમયની લૌકિક ભાષામાંથી વડાએલું છે વળી, પ્રાકૃત-પાલીમાં જે જાતની લૌકિકતા તરવરી રહી છે તે જાતની લૌકિકતાનો નાદ સસ્કૃત શબ્દમાંથી ન ઉઠતો હોવાથી હું એ લૌકિકતાના હેતુને આગળ કરીને ફરીવાર પણ એમ જણાવું છું કે પ્રાકૃત-પાલીનું હૃદય તો વેદ સમયની લોકભાષા સાથે જોડાયેલું આવ્યું છે હું સમજું છું કે, ઉપલી હકીકતને દૃઢ કરવા માટે મારે બીજા પણ અનેક પ્રમાણો અહીં ટાંકી બતાવવા જરૂરી છે, કિંતુ હજી પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષે લખવાનું હોવાથી એ વાતને આટલેથી જ અટકાવવી પડી છે વળી સમય આવ્યે એ હકીકતના સવાદક પ્રમાણો જોઈએ તેટલા હું જણાવી શકીશ છેવટ આ વિષય માટે એક બગાળી સાક્ષરના મતને ઉદ્ધૃત કરી મારે પ્રાકૃત સાહિત્યના વિષય ભણી વળવાનું છે.

પાલીપ્રકાશની પ્રસ્તાવનામા સાક્ષરવર વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યજીએ છે કે—“વૈદિકભાષાર પરિવર્તે સેઈ સમય ચે ભાષા કથિત હૈત આમરા બલીતેછિ તાહાઈ પ્રાકૃત વૈદિક ભાષા ચલન કથ્ય છિલ તલનઈ પ્રાકૃતેર બીજ, અકુર ઓ નવપત્ર દેખા દિયા છિલ, કિંતુ આમરા દેખિતે પાઈ-તેછિ ચે પ્રાકૃત ભાષાય વૈદિક ભાષાર પ્રભાવ સ્યૂતાનુસ્યૂત રહીયા છે, एवं સેઈ પ્રભાવઈ પ્રાકૃતેર વિશેષત્થ સંપાદન કરિયા છે ” (૫ ૩૪)

એ પ્રાચીન અને અનેક વર્ષોથી ઘડાતી આવેલી પ્રાકૃત-પાલી દ્વારા પરમભાગી વર્ધમાને અને પરમદયાળુ છુદ્ધે પોતપોતાનો સંદેશો તે સમયની પ્રજામા આખાજગોપાળ સુધી, જ્ઞાનિ કે વર્ણની દરકાર રાખ્યા સિવાય પહોંચતો કયો હતો હવે જેમ જેમ પ્રજામા પ્રાતિકપણુ આનુ ગયું તેમ તેમ વ્યાપક ભાષા પણ પ્રાતિક બનતી ગઈ અને એમ થવાથી પ્રાતવાર તેના જુદા જુદા નામો પણ પ્રચલિત થયા આ નામો જેના કે મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યભાષા, અવન્તીજાભાષા, માગધીભાષા, પૈશાચીભાષા, ચૃલિકા-પૈશાચીભાષા, શાકરીભાષા, ચાડાલીભાષા, શાખરીભાષા, આબીરીભાષા અને ટાક્કી (ઢાકાની ?) ભાષા તથા અનેક ભેદવાળી દેશભાષા-અપભ્રંશભાષા-નાગર અપભ્રંશ, વ્રાજ્ય અપભ્રંશ અને ઉપનાગર અપભ્રંશ વિગેરે

એકમાથી અનેક થએલી આ ભાષામા ઘણો ફેરફાર વધ્યો કે જેને પરિણામે આપણુ એક-ભાષી ભારત વર્તમાનમા ભાષાઓથી ઉભરાઈ ગએલું થઈ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ એકતાની ઓળખાણુ કરાવી શકેલું નથી

વળા વિદ્વાનો જૈનમહારાષ્ટ્રી-જૈનપ્રાકૃત વિગેરે ભેદો જણાવે છે પણ મારે મન તો તે ભેદો આપણી વચ્ચે વધુ અતર કયો સિવાય બીજા પરિણામ લાવી શક્યા નથી, તેથી હું તે ભેદરૂપનાને નિરર્થક માનુ છું અને આપણે સો ફરીવાર એક ભાષાના પૂજક થઈએ એમ ઈચ્છીને વિરમુ છું

૨.

પ્રાકૃત-સાહિત્ય.

સસ્કૃત સાહિત્યની પેઠે પ્રાકૃત-પાલી સાહિત્ય પણ વિશેષ વિપુલ છે. એ સાહિત્યમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, છંદ, નાટક, નીતિ, રતિ, ચરિત્રો, કથાઓ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે અનેક વિષયો સમાવેલા છે રત્નશેખર^૧ જેવા મોટા મોટા સસ્કૃત વિદ્વાનોએ પણ એ સાહિત્યને મધુર અને મૃદુ કહીને અનેક રીતે વખાણ્યું છે ક્ષેત્રેદ્ર અને સોમદેવ ભટ્ટ જેવા વિદ્વાનોએ એ ભાષાના સાહિત્યને સસ્કૃતમાં ઉતારીને પોતાની અમરતા કરી દીધી છે અને મસ્કૃતના કેટલાક ગ્રંથો-કાદબરી, નાગાનંદ, રત્નાવલી, પ્રિયદર્શના, પચતત્ર, હિતોપદેશ, માલતીમાધવ, મુદ્રારાક્ષસ અને વૈતાલપચવિ-શતિ વિગેરે ગ્રંથોની હયાતી પ્રાકૃત (પૈશાચી) બૃહત્કથાના કેટલાક અંશોને આભારી છે

એ સાહિત્યના ત્રણ વિભાગ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે — હિંદુપ્રાકૃતસાહિત્ય, બૌદ્ધપ્રાકૃતસાહિત્ય અને જૈનપ્રાકૃતસાહિત્ય ગા-થાસમશતી, સેતુબધ, ગૌડવહો, રાવણવહો, કર્પૂરમંજરી અને મહેશ્વરની મહાર્થમંજરી વિગેરે અનેક ગ્રંથો તથા નાટકોમાં વપરા-એલું પ્રાકૃત એ હિંદુપ્રાકૃતસાહિત્ય છે

બૌદ્ધોનું સાહિત્ય માત્ર પાલીમાં જ લખાએલું છે તેઓએ પોતાના સાહિત્યને ત્રણ વિભાગમાં આ પ્રમાણે વહેંચેલું છે અભિ-ધમ્મપિટક, વિનયપિટક અને સુત્તપિટક અહીં બૌદ્ધગ્રંથોનો નામવાર ઉલ્લેખ કરવો એ આપનો સમય લેવા જેવું છે તેમ કરતા એક નાની ચોપડી થઈ જાય તેમ છે માટે તે ત્રિપિટકમાંના કેટલાક મુખ્ય ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ કરીશ

૧ સૂ. “ તા કિં તિ સક્કઅં પરિહરિઅ પાડઅબ્બંધે પયટ્ટો કર્હ ” ?

“પરુસા સક્કઅવધા પાડઅવંધો વિ હોઈ સુડમારો ।

પુરુસ-મહિલાણ જેત્તિઅમિહતર તેત્તિઅમિમાણ ॥”

—કર્પૂરમંજરી.

‘ ગૌડવધ ’ ના કર્તા વાદ્યપતિએ પણ પોતાના એ કાવ્યમાં ૯૨ માં શ્લોકમાં આવેલ જ મતલબ મૂક્યો છે

અભિધમ્મ.

- ૧ ધમ્મસંગણિ,
- ૨ વિભગ.
- ૩ ધાતુકથા.
- ૪ પુગ્ગલપણ્ણત્તિ
- ૫ કથાવત્થુ
- ૬ યમક.
- ૭ પટ્ટાન.

વિનય.

- ૧ પારાજીકકંઠ.
- ૨ પાચિત્તિયકંઠ
- ૩ મહાવગ્ગકંઠ
- ૪ ચુલ્લવગ્ગકંઠ.
- ૫ પરિવારકંઠ.

સુત્ત.

- ૧ દોષનિકાય
- ૨ મઙ્ગલમનિકાય.
- ૩ સંયુત્તનિકાય.
- ૪ અંગુત્તરનિકાય
- ૫ સુદ્ધનિકાય

આ ઉપરાંત સુદ્ધકપાઠ, ધમ્મપદ, ઉદાણ, ઇતિવુત્તક, વિમાનવત્થુ, પેતવત્થુ, થેરગાથા, થેરીગાથા, જાતક, મુગ્ગેસ, અવદાન, સુદ્ધવશ અને ચરિયાપિટક તથા અશોકની ધર્મ-લિપિ વિગેરે અનેક પાલીસાહિત્યની નમુનેદાર શબ્દ-મૂર્તિઓ છે

પાલીભાષા બૌદ્ધ પડિતોના પ્રાણરૂપ હતી તેઓ સંસ્કૃત ગ્રંથો લખતી વખતે પણ તે અસરથી ઘેરાએલા રહેતા તેથી જ લલિતવિસ્તર અને લકાવતાર જેવા ગ્રંથોમાં આપણે બંને ભાષાનું મિશ્રણ થએલું જોઈએ છીએ જે ભાષામાં દીર્ઘતપસવી વર્ધમાનનો ઉપદેશ તેમની હયાતીમાં કણ્ઠસ્થ રખાએલો અને પછી લખાએલો હતો તે ભાષાનું વર્તમાનમાં કશું શેષ ન હોવાથી અહીં તેનો પરિચય શી રીતે આપી શકાય ? ભગવાન વર્ધમાનની સમ-સમયી ભાષાનું સાહિત્ય વર્તમાનમાં મળતું હોત તો તેને હું ભાષાની દૃષ્ટિએ પાલી ભાષાથી જુદું પાડત નહીં અત્યારે જે કાઈ જૈન

૧ અય કુમારો હયવરહ છન્દકથ

ઉદ્યાનપ્રાસો ન ચ પુન શોચિતઠ્યો ।

રાજા શ્રુણિત્વા પરિવૃત્ત શાકિયેભિ-

ઉદ્યાનપ્રાસો પ્રમુદિતુ વેગજાતા. અ. ૧૫, શ્લો. ૩

સૂત્રસાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષે અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા ૬ઠા સૈકામા મૌર્યપુત્રના વલભીનગરમા લિપિબદ્ધ થએલુ કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખાણ સમયની આસપાસની ગણવી જોઈએ.^૧

જૈન બૌદ્ધ સાહિત્યમા પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રાકેલો છે જૈન ઉપ-દેશકોનો ઉદ્દેશ આખાળગોપાળ સુધી પહોચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પત્યેક વિચારા પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરણી અત્યાર સુધી-અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઇ તો પણ-ચાલી આવી છે જૈનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અગો) ઉપાગો, પચનાઓ-(પ્રકાશિકો) નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમા ગુ થાએલા છે તે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે

અંગ.

૧ આચાર.	૫ મગવતી	૯ અનુસરૌપપાતિક
૨ સૂત્રકૃત.	૬ જ્ઞાતધર્મકથા	૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ
૩ સ્થાન.	૭ ઉપાસકદશા	૧૧ વિપાક.
૪ સમવાય	૮ અતકૃત	

ઉપાંગ.

૧ ઔપપાતિક.	૫ જ્ઞબુદ્ધોપપ્રજ્ઞતિ.
૨ રાજપ્રશ્નીય.	૬ ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ
૩ જીવાજીવાભિગમ	૭ સૂર્યપ્રજ્ઞતિ
૪ પ્રજ્ઞાપના.	૮ નિરયાવલ્લી વિગેરે પાંચ ઉપાંગ

હદ.

- ૧ નિશીથ
- ૨ વૃહત્કલ્પ
- ૩ વ્યવહાર.
- ૪ દશાશ્રુત
- ૫ મહાનિશીથ.

મૂલ.

- ૧ આવશ્યક
- ૨ દશવૈકાલિક
- ૩ ઉત્તરાધ્યયન
- ૪ નન્દી
- ૫ અનુયોગદ્વાર.

^૧ જૂઓ “જૈનસાહિત્યસંશોધક” અંક ૧, ‘જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કયું?’ એ લેખ.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, ભદ્રાહની નિર્ધુ-
ક્તિઓ અને ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ તથા પદમચરિય, વસુદેવહિણી,
કુવલયમાલા, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના, કથાના અને ચરિ-
ત્રના સેકડો ગ્રંથો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે

ઉપર જે જે ગ્રંથોના નામો જણાવ્યા છે તે બધામાં કાઈ
એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કાઈ ગ્રંથની પ્રાકૃત વિશેષ
પ્રાચીન છે, કાંઈની અર્વાચીન છે અને કાંઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની
છે દિગમ્બર જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્ય (પ્રવચનસાર વિગેરે) માં
બહુધા શૌરસેની પ્રાકૃત પ્રયોજાએલી જોવાય છે સ્વેનામ્બરોની
ચૂર્ણિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા ઉત્તરેલી છે તે સસ્કૃતમિશ્રિત જણાઈ આવે
છે અને કેટલીક કથાઓની (આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલી
કથાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેવી વિચિત્ર છે

એકદરે આ સાહિત્યમાં આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ
જેટલી સચવાએલી છે એટલી બીજા સાહિત્યમાં ઓછી હોય એમ
માનવાનું કારણ ભાષાની લૌકિકતા છે આ સાહિત્યનો વિશેષ
અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાને માટે, એ કાળના લોકો સુધી
પહોંચવા માટે, આર્યોવર્તનો અને ઔદ્ધ તથા જૈન ધર્મનો રીતસર
ધર્તિહાસ મેળવવા માટે તથા ભાષાશાસ્ત્રની શાળાનો વિસ્તાર કરવા
માટે મને અગત્યનો લાગે છે

મજ્ઞિમ્મનિકાય-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे
पव्वते. तेन खो पन समयेन संबहुला निगठा इसिगिलिपस्से
काळसिलायं उब्भट्टका होंति आसनपटिक्खत्ता, ओपक्क-
मिका, दुक्खा, तिप्पा, कटुका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं
महानाम सायण्हसमयं पटिसंल्लाना बुट्ठितो येन इसिगिलिपस्सं
काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकमिं, उपसकामित्वा ते
निगंठे एतदवोचं:-

૧ આચાર-અગ અને સૂત્રકૃત-અગતા પ્રથમ પ્રથમ શ્રુત-
સ્કંધની ભાષા વિશેષ પ્રાચીન-આર્ય-જણાય છે

किंनु तुम्हे आवुसो निगठा उब्भट्टुका पे० . वेदना
वेदियथा ति. एवं वुत्ते महानाम ते निगंठा म एतदवोचुः—
निगंठो आवुसो नातपुत्तो सव्वञ्जू सव्वदस्सावी अप-
रिसेसं आणदस्सनं पटिजानाति—चरतो च मे, तिट्ठतो च
मे, सुत्तस्स च, जागरस्स च सततं समितं आणदस्सनं
पच्चुपट्ठितं ति सो एवमाह—“ अत्थि खो वो निगंठा पुब्बे
पापं कम्मं कतं, तं इमाय कटुकाय दुक्करकारिकाय निज्जेरेथ.
यं पनेत्थ एतरहि कायेन संवुता, वाचाय संवुता, मनसा
संवुता, तं आयतिं पापस्स कम्मस्स अकरणं—इति पुराणानं
कम्मानं तपसा व्यंतिभावा, नवानं कम्मानं अकरणा, आयतिं
अनवस्सवो, आयतिं अनवस्सवा कम्मक्खयो, कम्मक्खया
दुक्खक्खयो, दुक्खक्खया वेदनाक्खयो, वेदनाक्खया सव्व
दुक्खं निज्जिण्णं भविस्सती—” ति.

तं च पनञ्झाकं रुच्चति चेव, खमति च—तेन चञ्झा
अत्तमना ति. (मज्झिमनि० सूत्र १४, पृ० ६८.)

धम्मपद—

यथापि भमरो पुष्पं वण्ण—गधं अहेठयं ।
पळेति रसमादाय एव गामे मुनी चरे ॥ ४९ ॥
न जटाहि न गोत्तेन न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
यम्हि सच्च च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो ॥ ३९३ ॥
किं ते जटाहि दुम्मेध ! किं ते अजिनसाटिया ।
अब्भंतर ते गहनं बाहिर परिमज्जसि ॥ ३९४ ॥
एकं धम्मं अतोतस्स मुसावादिस्स जंतुनो ।
वितिण्णपरलोकस्स नत्थि पापं अकारिय ॥ १७६ ॥
सुदस्सं वज्जमज्जेसं अत्तनो पन दुदस ।

परेसं हि सो वज्जानि ओपुनाति यथा भुसं ।
 अचनो पन छादेति कलिं व कितवा सठो ॥ २५२ ॥
 अयसा व मलं समुद्धितं तदुटाय तमेव खादति ।
 एवं अतिधोनचारिनं सककम्मानि नयंति दुग्गतिं २४०
 नहि पापं कतं कम्मं सज्जु खीरं व मुच्चति ।
 दहंतं वालं अन्वेति भस्माछन्नो व पावको ॥ ७१ ॥
 न हि वेरेन वेरानि सम्मंति-ध कुदाचनं ।
 अवेरेन च सम्मंति एस धम्मो सनंतनो ॥ ५ ॥
 यो सहस्सं सहस्सेन संगामे मानुसे जिने ।
 एकं च जेय्यमत्तानं स वे सगामजुत्तमो ॥ १०३ ॥
 परिजिण्णं इदं रूपं रोगनिहं पभंगुण ।
 भिज्जति पूतिसदेहो मरणन्तं हि जीवितं ॥ १४८ ॥
 दीघा जागरतो रत्ती दीघ सतस्स योजन ।
 दीघो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥ ६० ॥
 (धम्मपद-पालीपाठा० * पृ० ९६-९७)

सीहचम्म-जातक-

अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारंते बोधिसत्त्वो
 कस्सककुले निव्वत्तित्वा वयप्पत्तो कसिकम्मेन जीवितं कप्पेसि.
 तस्मिं काले एको वाणिजो गद्रभभारकेन बोहारं करोतो
 विचरति. सो गतगतट्टाने गद्रभस्स पिट्ठितो भण्डिकं ओतारेत्वा
 गद्रभं सीहचम्मेन पारुपित्वा सालिजवस्वेत्तेसु विस्सज्जेति.
 खेत्तरक्खका नं दिस्वा ' सीहो ' ति सज्जाय उपसंकमितुं
 न सकोति. अथेकदिवसं सो वाणिजो एकस्मिं गामद्वारे

* पालीपाठावली, गृन्गल पुगतत्त मन्त्रि तग्गथी प्रकट
 थयेली छे डिमन १४ आना

નિવાસં ગહેત્વા પાતરાસં પચાપેતો તતો ગદ્રમં સીહચમ્મં
 પારુપિત્વા યવસ્વેત્ત વિસ્સજ્જેસિ. સ્વેત્તરક્કલ્લકા 'સીહો'
 ત્તિ સંઙ્ગાય તં ઉપગંતું અસક્કોંતા ગેહં ગન્ત્વા આરોચેસું સક-
 લગામવાસિનો આવુધાનિ ગહેત્વા, સંસ્વે ધમેંતા, ખેરિયો
 વાદેંતા સ્વેત્તસમીપં ગંત્વા ઉન્નાદિસુ. ગદ્રમો મરણભયમીતો
 ગદ્રમરવં રવિ. અથઽસ્સ ગદ્રમભાવં અત્વા બોધિસત્તો પઠમં
 ગાથમાદ—

‘ નેતં સીહસ્સ નદિતં ન વ્યગ્ધસ્સ ન દીપિનો ।

પારુતો સીહચમ્મેન જમ્મો નદતિ ગદ્રમો ’ તિ ॥

ગામવામિનો પિ તસ્સ ગદ્રમભાવં અત્વા અટ્ટીની
 મંજતા પોથેત્વા સીહચમ્મં આદાય અગમસુ. અથ સો વાણિજો
 આગંત્વા તં વ્યસનપ્પત્ત ગદ્રમં દિસ્વા દુતિયં ગાથમાદ—

‘ ચિરં પિ સ્વો નં સ્વાદેય્ય ગદ્રમો હરિતં યવં ।

પારુતો સીહચમ્મેન રયમાનો ચ દૂસયી ’ તિ ॥

તસ્મિ એવ વદંતે યેવ ગદ્રમો તત્થેવ મરિ, વાણિજો પિ
 ત પહાય પક્કામિ. (પાલીપાઠા ૦ પૃ ૦ ૬-૭)

આચાર-અંગ—

સુયં મે આજસં ! તેણ ભગવયા એવમક્કલાયં—

રૂપમેગેસિં ણો સણ્ણા ભવઈ, તં જહા-પુરત્થિમાઓ વા
 દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? દાહિણાઓ વા દિસાઓ
 આગઓ અહમંસિ ? ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહ-
 મંસિ ? ઉટ્ટાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? અહોદિ-
 સાઓ વા આગઓ અહમંમિ ? અણ્ણયરીઓ વા દિસાઓ,
 અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ?

एवमेगेसिं णो णायं भवति-

अत्थि मे आया उववाइए ? नत्थि मे आया उववाइए ?
के अहं आसी ? के वा इओ चुए इह पेच्चा भविस्सामि ?

—(प्रथम अध्ययन-प्र० उद्देश)

तुमं सि नाम स चेव जं हंतव्वं ति मन्नसि, तुमं सि
नाम स चेव जं अज्जावेयव्वं ति मन्नसि, तुमं सि नाम स
चेव जं परियावेयव्वं ति मन्नसि, एवं जं परिधिच्चव्वं ति
मन्नसि, जं उद्देवेयव्वं ति मन्नसि, अंजू च-एयपडिबुद्धजीवी-
तम्हा न हंता, न वि घायए-अणुसवेयणमप्पाणेण जं हंतव्वं
न-अभिपत्थए. —(पंचम अध्यय० पंचम उद्देशेक)

सव्वे सरा निअट्ठंति, तक्का जत्थ न विज्जइ, मई तत्थ
न गाहिआ-ओए, अप्पइट्ठाणस्स खेयन्ने-से न दीहे, न
हस्से, न वट्ठे, न तंसे, न चउरंसे, न परिमंडले; न किण्हे,
न नीले, न लोहिए, न हालिहे, न सुक्खिले; न सुरभिगंधे,
न दुरभिगंधे; न तित्ते, न कडुए, न कसाए, न अंबिले, न
महुरे; न कक्खडे, न मउए, न गरुए, न लहुए, न उण्हे न
निद्धे, न लुक्खे; न काऊ, न रुहे. न संगे, न इत्थी, न
पुरिसे, न अन्नहा, परिन्ने, सन्ने, उवमा न विज्जए-अरूवी
सत्ता-अपयस्स पय नत्थि.

—(पंचम अध्य० उद्देशेक ६)

अहामुयं वइस्सामि जहा से समणे भगवं उट्ठाए ।
संखाए तांसि हेमंते अहुणा-पव्वइए रीइत्था ॥ १ ॥
णो चेव-इमेण वत्थेण पिहिस्सामि तांसि हेमंते ।
से पारए आवक्खाए एयं खु अणुधम्मियं तस्स ॥ २ ॥
चत्तारि साहिए मासे बहवे पाणजाइआ आगम्प ।

અમિરુજ્જ કાય વિહરિંસુ આરુસિયા ણ તત્થ હિંસિંસુ ॥૩॥
 સંવચ્છરં સાહિયં માસં જં ન રિક્કા—સિ વત્થગં ભગવં ।
 અચેલણ તઓ ચાઈ ત વોસિજ્જ વત્થમળગારે ॥ ૪ ॥
 અદુ પોરિસિ તિરિયં મિત્તિ ચક્કુમાસજ્જ અતસો જ્ઞાયઈ ।
 અહ ચક્કુમીઆ સંહિઆ તે હતા હંતા વહેવે કદિસુ ॥૫॥
 સયળેહિં વિતિમિસ્સેહિં ઇત્થિઓ તત્થ સે પરિનાય ।
 સાગારિયં ન સેવેઈ ય, સે સયં પવોસિયા જ્ઞાઈ ॥ ૬ ॥
 જે કે દ્યે અગારત્થા મીસીભાવં પહાય સે જ્ઞાઈ ।
 પુટ્ટો વિ નાઽમિભાસિંસુ ગચ્છઈ નાઽવત્તઽ અંજૂ ॥ ૭ ॥
 ણો સુકરમેઘમેગેસિં નામિભાસે ય અમિવાયમાણે ।
 દ્યપુવ્વે તત્થ દંડેહિ ત્હસિયપુવ્વે અપ્પપુણ્ણેહિં ॥ ૮ ॥
 ફરુસાઈ દુત્તિતિક્કવાઈં અઽઅચ્ચ મુળી પરક્કમમાણે ।
 આઘાય—નટ્ટ—ગીઆઽ દંડજુદ્ધાઈં મુટ્ઠિજુદ્ધાઈં ॥ ૯ ॥
 ગદિણ મિહુરુદ્ધાસુ સમયામ્મિ નાયસુણ વિસોળે અદક્કસુ ।
 ણ્યાઈં સે ઊરાલાઈ ગચ્છઈ નાયપુત્તે અસરણયાણ ॥ ૧૧ ॥
 અવિ સાહિણ દુવે વાસે સીઓદં અશુચ્ચા નિકલ્લંતે ।
 ણગત્તગણ પિહિયચ્ચે સે અહિનાયદંસણે સંતે ॥ ૧૧ ॥

—(નવમ અધ્ય૦ ઉદ્દેશક ૧)

અવિ જ્ઞાઈ સે મહાવીરે આસણત્થે અકુકુણ જ્ઞાણં ।
 ઉટ્ઠું અહે તિરિયં ચ પેહમાણે સમાહિમણઢિચ્ચે ॥ ૧૪ ॥
 અકસાઈં વિગયગેહી ય સદ્—રૂવેસુ અમુચ્છિણ જ્ઞાઈ ।
 છત્તમત્થો વિ પરક્કમમાણો ન પમાય સઽ પિ કુલ્લિવત્થા ॥૧૫॥
 સયમેવ અમિસમાગમ્મ આયત્તજોગમાયસોહીણ ।
 અમિનિવ્વુદે અમાઈલ્લે આચકહં ભગવં સમિયા—સસી ॥૧૬॥

—(નવમ અધ્ય૦ ચતુર્થ ઉદ્દેશક)

सूत्रकृत-अंग—

संति पंच महब्भूया इहमेगेसिमाहिया ।
 पुढवी-आउ-तेऊ वा वाउ-आगासपंचमा ॥ ७ ॥
 एए पंच महब्भूया तेब्भो एगो त्ति आहिया ।
 अह तेसिं विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ ८ ॥
 अहा य पुढवीधूमे एगे नाणाहि-दीसइ ।
 एवं भो ! कसिणे लोए विन्नू नाणाहि-दीसइ ॥ ९ ॥
 एवमेगे त्ति जपंति मदा आरंभणिस्सिआ ।
 एगे किच्चा सयं पावं तिब्बं दुक्खं नियच्छइ ॥ १० ॥
 पत्तेअं कसिणे आया जे बाला जे अ पंडिआ ।
 संति पिच्चा न ते संति नत्थि सत्तवेवाइआ ॥ ११ ॥
 नत्थि पुण्णे व पावे वा नत्थि लोए इतोऽवरे ।
 सररिस्स विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ १२ ॥
 कुब्बं च कारय चेव सव्वं कुब्बं न विज्जइ ।
 एवं अकारओ अप्पा एए ते उ पगब्भिआ ॥ १३ ॥
 जे ते उ वाइणो एवं लोए तेसिं कओ सिया ?
 तमाओ ते तमं जंति मंदा आरंभणिस्सिआ ॥ १४ ॥
 संति पंच महब्भूया इहमेगेसिमाहिया ।
 आयच्छट्ठो पुणो आहु आया लोगे य सासए ॥ १५ ॥
 दुहओ ण विणस्संति नो उप्पज्जए असं ।
 सव्वे वि सव्वहा भावा नियतीभावमागया ॥ १६ ॥
 पंच स्वधे वयंतेगे बाला उ खणजोइणो ।
 अण्णो अण्णो णेवाहु हेउयं च अहेउयं ॥ १७ ॥
 पुढवी-आउ-तेऊ य तहा वाऊ य एगओ ।
 चत्तारि धाउणो रूवं एवमाहंसु जाणया ॥ १८ ॥

અગારમાવસતા વિ અરણ્ણા વા વિ પવ્વયા ।
 ઇમં દરિસણમાવણ્ણા સવ્વદુક્ખા વિમુચ્છઈ ॥ ૧૯ ॥
 ઉચ્ચાવયાણિ ગચ્છતા ગબ્ભમેસ્સંતિ પુણો પુણો ।
 નાયપુત્તે મહાવીરે એવમાહ જિણોત્તમે ॥ ૨૭ ॥

-(અ-૧-૩-૧)

આઘાયં પુણ એગેસિં ઉવવણ્ણા પુઠ્ઠો જિઆ ।
 વેદયંતિ સુહ દુક્ખં અદુવા લુપ્પંતિ ઠાણઓ ॥ ૧ ॥
 ન તં સય કઠં દુક્ખં કઓ અન્નકઠં ચ ણં ? ।
 સુહં વા જઈ વા દુક્ખં સેહિઅ વા અસેહિઅં ॥ ૨ ॥
 સય કઠં ન અણ્ણેહિ વેદયંતિ પુઠ્ઠો જિઆ ।
 સંગઈઅ ત તહા તેસિં ઇહમેગેસિ આહિઅ ॥ ૩ ॥
 એવમેયાણિ જંપંતા વાલા પંઢિઅમાણિણો ।
 નિયયાનિયયં સંતં અયાણંતા અબુદ્ધિઆ ॥ ૪ ॥
 એવમેગે ઉ પાસત્થા તે સુજ્જો વિપ્પગબ્ભિઆ ।
 એવ ઉવટ્ઠિઆ સંતા ણ તે દુક્ખવિમોક્ખયા ॥ ૫ ॥
 એવં તુ સમણા એગે મિચ્છદિટ્ઠી અણારિઆ ।
 અસંકિઆઈં સંકંતિ સંકિઆઈં અસંકિણો ॥ ૧૦ ॥
 ધમ્મપણ્ણવણા જા સા તં તુ સંકંતિ મૂઢગા ।
 આરંભાઈં ન સંકંતિ અવિઅત્તા અકોવિઆ ॥ ૧૧ ॥
 સવ્વપ્પગ વિઉક્કસં સવ્વં ણૂમ વિહૂણિઆ ।
 અપ્પત્તિઅં અકમ્મંસે એયમટ્ઠં મિગે ચુએ ॥ ૧૨ ॥
 જે એયં નાભિજાણંતિ મિચ્છદિટ્ઠી અણારિયા ।
 મિગા વા પાસવદ્ધા તે ઘાયમેસંતિઽણતસો ॥ ૧૩ ॥
 માહ્ણા સમણા એગે સવ્વે નાણં સયં વએ ।
 સવ્વલોગે વિ જે પાણા ન તે જાણંતિ કિંચણ ॥ ૧૪ ॥

मिलक्खु अमिलक्खुस्स जहा वुत्ताणुभासए ।

ण हेउं से विजाणाइ भासिअं तऽणुभासए ॥ १५ ॥

—(अ० १-उ-२)

इणमन्नं तु अन्नाणं इहमेगेसि आहियं ।

देवउत्ते अय लोए बंभउत्ते त्ति आऽवरे ॥ ५ ॥

ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।

जीवाऽजीवसमाउत्ते सुह-दुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥

सयभुणा कडे लोए इति वुत्तं महेसिणा ।

मारेण संथुआ माया तेण लोए असासए ॥ ७ ॥

माहणा समणा एगे आह अंडकडे जगे ।

असो तत्तमकासी य अयाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥

सएहिं परियाएहिं लोयं बूया कडे ति य ।

तत्तं ते ण विजाणंति ण विणासी कयाइ वि ॥ ९ ॥

अमणुन्नसमुप्पायं दुक्खमेव विजाणिया ।

समुप्पायमजाणंता कहं नाहिति संवर ? ॥ १० ॥

सुद्धे अपावए आया इहमेगेसिमाहियं ।

पुणो किट्ठापदोसेणं सो तत्थ अवरज्झइ ॥ ११ ॥

इह सबुडे मुणी जाए पच्छा होइ अपावए ।

वियडंबु जहा भुज्जो नीरय सरयं तहा ॥ १२ ॥

एताणुवीइ मेधावी बंभचेरेण ते वसे ।

पुढो पावाउया सव्वे अक्खायारो सयं सयं ॥ १३ ॥

सए सए उवट्टाणे सिद्धिमेव न अन्नहा ।

अहो ! इहेव वसवत्ती सव्वकामसमाप्पिए ॥ १४ ॥

सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसिमाहियं ।

सिद्धिमेव पुरो काउं सासए गढिआ नरा ॥ १५ ॥

असबुडा अणादीयं भमिहिति पुणो पुणो ।

कप्पकालसुवज्जति ठाणा आसुर-किब्बिसिया ॥१६॥

-(अ० १-उ० ३)

संबुज्झह कि न बुज्झह ? संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।

णो हूवणमंति राइओ नो सुलभं पुणरावि जीविअं ॥१॥

इहरा बुढाय पासह गब्भत्था वि चयंति माणवा ।

सेणे जह वट्ठयं हरे एवं आउखयम्मि तुट्ठइ ॥ २ ॥

मायाहिं पियाहिं लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेच्चओ ।

एयाइं भयाइं पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुवण ॥ ३ ॥

जामिणं जगती पुढो जगा कम्मेहि लुप्पंति पाणिणो ।

सयमेव कडेहिं गाहइ णो तस्स मुच्चेज्जऽपुट्ठयं ॥ ४ ॥

देवा गंधव्व-रक्खसा असुरा भूमिचरा सरिसिवा ।

राया नर-सेट्ठि-माहणा ठाणा ते वि चयंति दुक्खिया ॥५॥

कामेहि ण सथवेहि गिद्धा कम्मसहा कालेण जतवो ।

ताले जह बंधणच्चुए एवं आउखयम्मि तुट्ठइ ॥ ६ ॥

जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया ।

अभिणूमकडेहिं मुच्छिण तिह्व ते कम्मेहिं किच्चति ॥७॥

अह पास विवेगमुट्ठिण अवितिन्ने इह भासइ धुवं ।

णाहिसि आरं कओ पर वेहासे कम्मेहि किच्चति ॥ ८ ॥

जइ वि य णिगणे किसे चरे जइ वि य भुंजिय मासमंतसो ।

जे इह मायाइ मिज्जइ आगंता गब्भायऽणंतसो ॥ ९ ॥

पुरिसोरम पावकम्भुणा पल्लियंतं मणुआण जीविअं ।

सन्ना इह काममुच्छिआ मोह जंति नरा असबुडा ॥ १० ॥

जयय विहराहि जोगवं अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा ।

अणुसासणमेव पक्कमे वीरेहि सम्मं पवेइयं ॥ ११ ॥

-(अ० २-उ० १)

पुराकटं अह इमं सुणेह—मेगंतयारी समणे पुराऽऽसी
से भिक्खुणो उवणेत्ता अणेगे आइक्खति णिंह पुढो वित्थरेण १
साऽऽजीविया पट्टविताऽथिरेणं सभागओ गणओ
भिक्खुमज्जे ।

आइक्खमाणो बहुजन्नमत्थं न संधयाती अवरेण पुव्वं ॥२॥

× × ×
पिन्नगपिडीमवि विद्ध सूले केइ पएज्जा 'पुरिसे इमे' ति ।
अलाउयं वावि 'कुमारए' ति स लिप्पति पाणिवहेण
अम्हं ॥ २६ ॥

अहवा वि विद्धूण मिलक्खु सूले पिन्नागबुद्धीइ नर पएज्जा ।
कुमारगं वा वि 'अलावुय' ति न लिप्पइ पाणिवहेण
अम्ह ॥ २७ ॥

पुरिसं च विद्धूण कुमारगं वा सूलम्मि केइ पए जायतेए ।
'पिन्नायपिंढं' सतिमारुहेत्ता बुद्धाण त कप्पति पारणाए २८
सिणायगाणं तु दुवे सहस्से जे भोयए णियए भिक्खुयाणं ।
ते पुन्नखंधं सुमहं जिणित्ता भवंति आरोप्य महंत सत्ता ॥२९॥

× × × × ×
'पुरिसे' ति 'विन्न' ति न एवमत्थि अणारिए से पुरिसे तहाहु ।
को संभवो पिन्नगपिंडियाए वाया वि एसा बुइआ असच्चा ३२
वायाभियोगेण जमावहेज्जा णो तारिस वायमुदाहरिज्जा ।
अट्टाणमेयं वयणं गुणाणं नो दिक्खिए बूय सुरालमेयं ३३ ।
लद्धे अट्ठे अहो ! एव तुब्भे जीवाणुभागे सुविंचितिए व ।

पुव्वं समुदं अवरं च पुट्टे उलोइए पाणितले ठिए वा ॥३४॥
जीवाणुभाग सुविंचितयंता आहारिया अन्नविहीअ सोहिं ।
न वियागरे छन्नपओपजीवी एसोऽणुयम्मो इह संजयाणं ३५

—(अ० ६—द्वितीयश्रुतस्कंध)

સ્થાન-અંગ—

એગે આયા, એગે દંડે, એગા કિરિયા, એગે લોગે, એગે
અલોગે, એગે ધમ્મે, એગે અધમ્મે, એગે વધે, એગે મોક્ષે, એગે
પુણે, એગે પાવે, એગે આસવે, એગે સવરે, એગા વેઅણા, એગા
ખિજ્જરા, એગે જીવે પાઠિક્કણં સરીરેણં —(સ્થા. ૧ ૩૦)

અજ્જો ! ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે ગોતમાદી સમણે
ખિગ્ગથે આમંતેત્તા एवं વયાસી-કિંભયા પાણા સમણાહસો !

ગોયમાતી સમણા ખિગ્ગથા સમણ ભગવં મહાવીરં ઉવ-
સંકમંતિ, ઉવસકમિત્તા વદંતિ, નમસતિ, વદિત્તા-નમસિત્તા
एवं वयासी-णो खलु वयं देवाणुप्पिया एयमट्ठं जाणामो
वा, पासामो वा त जदि णं देवाणुप्पिया एयमट्ठं णो गिला-
यंति परिकहिंत्तते, त इच्छामो ण देवाणुप्पियाण अंतिए
एयमट्ठं जाणिच्चए. अज्जो ! त्ति समणे भगवं महावीरे गोय-
माती समणे निग्गथे आमंतेत्ता एवं वयासी-दुवखभया पाणा
समणाहसो. !

સે ણં મંતે ! દુક્ખે કેણ કહે ?

જીવેણં કહે પમાદેણ.

સે ણ મંતે ! દુક્ખે કહં વેદ્ધજ્ઞતિ ?

અપ્પમાણં —(સ્થા-૩ સ્થાનક, ૩૦ ૨)

તિવિહે વવસાણ પ્પણત્તે. તં જહા-ધમ્મિતે વવસાતે, અ-
ધમ્મિણ વવસાતે, ધમ્મિયાઽધમ્મિણ વવસાતે. અહવા તિવિધે
વવસાતે-પચ્ચક્ખે, પચ્ચતિતે, આણુગામિણ. અહવા તિવિધે
વવસાતે-ઇહલોહિણ, પરલોહિણ, ઇહલોગિતપરલોગિતે. ઇહલો-
ગિતે વવસાતે તિવિધે-લોગિતે, વેતિતે, સામતિતે. લોગિતે
વવસાતે તિવિધે-અત્થે, ધમ્મે, કામે. વેતિગે વવસાતે તિવિધે-

रिउव्वेदे, जउव्वेदे, सामवेदे. सामइते ववसाते तिविधे—णाणे, दंसणे, चरित्ते. तिविधा अत्थजोणी—सामे, दंडे, भेदे.

—(स्था० ३ स्था० उ० ३)

भगवती (व्याख्याप्रज्ञासि):-

ते णं काले णं, ते णं समए णं समणस्स भगवओ महा-
वीरस्स अंतेवासी रोहे णामं अणगारे पगइभदए, पगइमउए,
पगइविणीए, पगइउवसत्ते, पगइपयणु कोह—माण—माया—लोभे,
मिउमद्वसंपन्ने, अलीणे, भदए, विणीए समणस्स भगवओ
महावीरस्स अदूरसामते उड्डंजाणु, अहोसिरे, ज्ञाणकोट्टोवगए
सजमेण, तवसा अप्पाण भावेमाणे विहरइ. तए णं से रोहे
अणगारे जायसड्ढे जाव—पज्जुवासमाणे एव वदासी:-

२१६ प्र०—पुण्वि भंते ! लोए, पच्छा अलोए ? पुण्वि
अलोए, पच्छा लोए ?

उ०—रोहा ! लोए य, अलोए य पुण्वि पेते, पच्छा पेते—
दो वि ए सासया भावा—अणाणुपुव्वी एसा रोहा !

२१८ प्र०—पुण्वि भंते ! अडए, पच्छा कुकुडी ? पुण्वि
कुकुडी, पच्छा अडए ? ‘ रोहा ! से णं अडए कओ ? ’
‘ भयवं ! कुकुडीओ ’ ‘ सा णं कुकुडी कओ ? ’ ‘ भंते !
अडयाओ ?

उ०—एवामेव रोहा ! से य अडए, सा य कुकुडी पुण्वि
पेते, पच्छा पेते—दुवे सासया भावा—अणाणुपुव्वी एसा रोहा !

२२४ प्र०—‘ भंते ’ त्ति भगवं गोयमे समणं जाव—एवं
वयासी:-कइविहा णं भंते ! लोयट्ठिती पन्नत्ता ?

उ०—गोयमा ! अट्ठविहा लोयट्ठिती पन्नत्ता. तं जहा:-
अगासपइट्ठिए वाए. वायपइट्ठिए उदही. उदयपइट्ठिया पुढवी.

પુઢવિપ્પ^૪દ્વિયા તસા, થાવરા પાળા. અજીવા જીવપ્પ^૫દ્વિયા.
જીવા કમ્મપ્પ^૬દ્વિયા. અજીવા જીવસંગહિયા^૭. જીવા કમ્મ-
સંગહિયા^૮.

૨૨૫ પ્ર૦—સે કેળદ્દેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઇ—‘ અદ્ધવિહા
જાવ-જીવા કમ્મસંગહિયા ’ ?

૩૦—ગોયમા ! સે જહાણામ એ કેઈ પુરિસે બત્થિમાહોવેઇ,
બત્થિમાહોવેત્તા ઉપ્પિ—સિતં બંધઇ, બધઇત્તા; મજ્જેણ ગંઠિં બંધઇ,
બધઇત્તા; ઉવરિહં ગંઠિ મુયઇ, મુઇત્તા; ઉવરિહં દેસ વામેઇ,
ઉવરિહં દેસં વામેત્તા; ઉવરિહં દેસં આઝયાયસ્સ પૂરેઇ, પૂરિત્તા;
ઉપ્પિ—સિતં બધઇ, બંધિત્તા મજ્જિહં ગંઠિં મુયઇ, મુઇત્તા; સે
પૂણં ગોયમા ! સે આઝયાયે વાઝયાયસ્સ ઉપ્પિ ઉવરિમત્તલે
ચિદ્ધઇ ? હંતા, ચિદ્ધઇ સે તેળદ્દેણં જાવ—‘ જીવા કમ્મસંગહિયા. ’

—(મ૦ શ્લોક-૧, ઉદ્દેશક ૬. રાયચંદ્રજિના૦
પૃ૦ ૧૬૭ અને ૧૭૦)

ભગવતી:—

૩૭ પ્ર૦—તહારૂવં ણં મંતે ! સમણં વા, માહણં વા પજ્જુવા-
સમાણસ્સ કિફલા પજ્જુવાસણા ?

૩૮—ગોયમા ! સવણફલા.

૩૮ પ્ર૦—સે ણ મંતે ! સવણે કિફલે ?

૩૮—ણાણફલે.

૩૯ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! ણાણે કિફલે ?

૩૯—વિન્નાણફલે.

૪૦ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! વિન્નાણે કિફલે ?

૪૦—પચ્ચક્કવાણફલે.

૪૧ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! પચ્ચક્કવાણે કિફલે ?

उ०—संजमफले

४२ प्र०—से णं भंते ! संजमे किंफले ?

उ०—अण्हयफले.

४३ प्र०—एवं अण्हये ?

उ०—तवफले.

४४ प्र०—तवे ?

उ०—वोदाणफले.

४५ प्र०—से ण भंते ! वोदाणे किंफले ?

उ०—अकिरियाफले.

४६ प्र०—से णं अकिरिया किंफला ?

उ०—सिद्धिपज्जवसाणफला

(शतक-२, उ० ५. रा. जि. पृ० २८३-२८४)

उत्तराध्ययनः—

दुमपत्तए पंडुअए जहा निवडइ राइगणाण अच्चए ।

एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १ ॥

कुसगो जह ओसबिंदुए थोवं चिट्ठति लंबमाणए ।

एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं केसा पंडुरगा भवंति ते ।

× × ×

से सोयबळे य हायइ समयं गोयम ! मा पमायए ॥२१॥

अरई गंडं विसुईया आयका विविहा फुसंति ते ।

विहडइ विद्धंसइ ते सरीरयं समयं गोयम ! मा पमायए ॥२७॥

बुद्धिइ सिणेहमप्पणो कुमुय सारइयं व पाणियं ।

से सव्वसिणेहवज्जिए समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २८ ॥

चिच्चाण धणं च भारियं पव्वइओ हि सि अणगारिअं ।

मा वंतं पुणो वि आविए समयं गोयम ! मा पमायए ॥२९॥

ण हु जिणे अज्ज दीसइ बहुमए ढीमइ मग्गदेसिए ।
 संपइ नेआउए पहे समय गोयम ! मा पमायए ॥ ३१ ॥
 अवसोहिय कटगापहं ओइन्नो सि पहे महालयं ।
 गच्छसि मग्ग विसोहिया समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३२ ॥
 तिण्णो सि अण्णवं महं किं पुण चिट्ठसि तीरमागओ ? ।
 अभितुर पारं गमित्तए समय गोयम ! मा पमायए ॥ ३४ ॥
 बुद्धस्स निसम्म भासियं सुकहियमदुपदोवसोहियं ।
 रागं दोसं च छिंदिया सिद्धिगइ गए गोयमे ॥ ३७ ॥

—(१० अध्ययन.)

जो लोए वंभणो वुत्तो अग्गी वा महिओ जहा ।
 सदा कुसलसंदिट्ठं तं वयं बूम माहणं ॥ १९ ॥
 जो न सज्जइ आगंतु पव्वयंतो न स्रोअइ ।
 रमए अज्जवयणम्मि तं वयं बूम माहणं ॥ २० ॥
 तसे पाणे वियाणित्ता संगहेण य थावरे ।
 जो न हिंसइ तिविहेण तं वयं बूम माहणं ॥ २२ ॥
 कोहा वा जइ वा हासा लोहा वा जइ वा भया ।
 मुसं न वयइ जो उ त वयं बूम माहणं ॥ २३ ॥
 चित्तमंतमचित्त वा अप्प वा जइ वा बहु ।
 न गिण्हइ अदत्त जो तं वयं बूम माहणं ॥ २४ ॥
 दिव्व-माणुस्स-तेरिच्छं जो न सेवेइ मेहुणं ।
 मणसा काय-वक्केण तं वयं बूम माहणं ॥ २५ ॥
 जहा पोम्मं जले जायं नोवल्लिप्पए वारिणा ।
 एवं अलित्तं कामेहिं तं वयं बूम माहणं ॥ २६ ॥
 अलोलुयं मुहार्जीविं अणगारं अकिंचण ।
 असंसत्तं गिहत्थेहिं तं वयं बूम माहणं ॥ २७ ॥
 न वि मुंडिएण समणो न उक्कारेण वंभणो ।

ન મુળી રણવાસેનં કુસચીરેણ ન તાવસો ॥ ૨૮ ॥
 સમયાણ સમણો હોઈ બંધચેરેણ બંધણો ।
 નાણેણ ય મુળી હોઈ તવેણં હોઈ તાવસો ॥ ૨૯ ॥
 કમ્મુણા બંધણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સ્વત્તિઓ ।
 વડ્ડસો કમ્મુણા હોઈ સુદ્ધો હવડ્ડ કમ્મુણા ॥ ૩૦ ॥
 એવં ગુણસમાડતા જે હવંતિ દિડત્તમા ।
 તે સમત્યા ઉ ઉદ્ધત્તું પર અપ્પાણમેવ ય ॥ ૩૩ ॥

—(અધ્યયન ૨૫-ચઙ્ગીય)

દશઘૈકાલિક:-

જયા જીવમજીવે અ દો વિ ણે વ્યાણહ ।
 તયા ગઈં બહુવિહં સવ્વજીવાણ જાણહ ॥ ૧૪ ॥
 જયા ગઈં બહુવિહં સવ્વજીવાણ જાણહ ।
 તયા પુણ્ણં ચ પાવં ચ વંધં મુક્કલં ચ જાણહ ॥ ૧૫ ॥
 જયા પુણ્ણં ચ પાવં ચ વંધં મુક્કલં ચ જાણહ ।
 તયા નિર્વિવદ્દે ભોણે જે દિવ્વે જે અ માણુસે ॥ ૧૬ ॥
 જયા નિર્વિવદ્દે ભોણે જે દિવ્વે જે અ માણુસે ।
 તયા ચયડ્ડ સંજોગં સંભિતરવાહિરં ॥ ૧૭ ॥
 જયા ચયડ્ડ સંજોગ સંભિતરવાહિર ।
 તયા મુંડે ભવિત્તાણં પવ્વડ્ડે અણગારિયં ॥ ૧૮ ॥
 જયા મુંડે ભવિત્તાણં પવ્વડ્ડે અણગારિયં ।
 તયા સંવરમુક્કિદ્ધં ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ॥ ૧૯ ॥
 જયા સંવરમુક્કિદ્ધં ધમ્મં ફાસે અણુત્તર ।
 તયા ધુણહ કમ્મરયં અબોહિ-કલ્હસં કદં ॥ ૨૦ ॥
 જયા ધુણહ કમ્મરયં અબોહિ-કલ્હસં કદં ।
 તયા સવ્વત્તગં નાણં દંસણં ચાભિગચ્છહ ॥ ૨૧ ॥

—(ચતુર્થ અધ્યયન)

प्रज्ञापना—

से किं तं आरिया ?

(आरिया) नवविहा पणत्ता. तं जहा-खेत्तारिया,
जातिआरिया, कुलारिया, कम्मारिया, सिप्पारिया, भासा-
रिया, नाणारिया, दंसणारिया, चारित्तारिया.

से किं तं खेत्तारिया ?

खेत्तारिया अद्धच्छवीसतिविहाणा—

रायगिह मगह, चंपा अंगा, तह तामलित्ति बंगा य ।

कंचणपुर कलिंगा, वाणारसी चेव कासी य ॥

साण्य कोसला, गयपुरं च कुरु, सोरियं कुसट्टा य ।

कंपिष्ठं पंचाला, आहिच्छता जंगला चेव ॥

बारवई सोरट्टा, मिहिल विदेहा य, वच्छ कोसंबी ।

नंदिपुरं संडिल्ला, भदिलपुरमेव मलया य ॥

वइराड वच्छ, वरणा अच्छा. तह मत्तियावई दसण्णा ।

सोत्तियवई य चेदी, वीयभय सिंधुसोवीरा ॥

महुरा य सूरसेणा, पावा भंगी य, मास पुरिवट्टा ।

सावत्थी य कुणाला, कोडीवरिस च लाटा य ॥

सेयविया विय णयरी केकयअद्धं च आरियं भणिअं ।

इत्थुप्पत्ती जिणाणं चकीणं राम-कण्हाणं ॥ से तं खेत्तारिया.

से किं तं जाइआरिया ?

जाइआरिया छन्विहा—

अंबट्टा य कल्लिदा य विदेहा वेदगाइआ ।

हरिया चुचुणा चेव छ एया इब्भजाईओ ॥ से तं
जाइआरिया.

से किं तं कुलारिया ?

कुलारिया छन्विहा-उग्गा, भोगा, राइन्ना, इक्खागा,
णाया, कोरव्वा-से तं कुलारिया.

સે કિં ત કમ્મારિયા ?

કમ્મારિયા અણેગવિહા-દોસિયા, સુત્તિયા, કપ્પાસિયા, સુષ્વેયાલિઆ, મંહવેયાલિયા, કોલાલિયા, નરવાહણિઆ જે યાડવન્ને તહપ્પગારા. સે તં કમ્મારિયા.

સે કિં તં સિપ્પારિયા ?

સિપ્પારિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા:-તુણ્ણાગા, તંતુવાયા, પટ્ટાગા, દેયડા, વરુટ્ટા, છવ્વિયા, કટ્ટપાડયારા, મુંજપાડયારા, છત્તારા, વજ્જારા, પુચ્છારા, લેપ્પારા, ચિત્તારા, સંસ્વારા, દંતારા, મંડારા, જિજ્ઞારા, સેહારા, કોહિંગારા-જે યાડવન્ને તહપ્પગારા સે તં સિપ્પારિયા.

સે કિં તં માસારિયા ?

માસારિયા તે ણં અદ્દમાગહાણ માસાણ માસેતિ, તત્થ વિ ય ણં જત્થ બંમી લિવી પવત્તહ. બંમીણ ણં લિવીણ અદ્દારસ વિહે લેક્કવિહાણે-બંમી, જવણાણિયા, દોસાપુરિયા, સ્વરોટ્ટી, પુક્કસરસારિયા, મોગવડયા, પહરાડયા, અંતક્કસારિયા, અક્કસરપુડિયા, વેણડયા, નિણ્ણડયા, અંકલિવી, ગણિઅલિવી, મંબવ્વલિવી, આયંસલિવી, માહેસરી, દોમિલિવી, પોલિંદી-સે તં માસારિયા”-(પ્રથમ પદ પૃ૦ ૫૫-૫૬-સમિતિ).

છેવટ, આ નિબંધ લખવામા મને ૫૦ વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રીજીની ‘પાલિપ્રકાશ’ની પ્રસ્તાવનાની વણી સહાય મળી છે. એમાના કેટલાક ઉતારા પણ મેં અહીં નોંધેલા છે, માટે તેમનો અને કેટલીક સૂચનાઓ આપવા બદલ અધ્યાપક રા. રસિકલાલભાઈનો આભાર માની આપને કૃતાજ્ઞો આપ્યો તે બદલ ક્ષમા યાચુ છું

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ

[ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના આધારે]

અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

દેવાનામિદમામનન્તિ મુનય શાન્ત ક્રતુ ચાક્ષુષમ્
રુદ્રેણેદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાક્ષે વિભક્ત દ્વિધા ।
ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમગ્ર લોકચરિતં નાનારસ દૃશ્યતે
નાટય ભિન્નરુચેર્જનસ્ય બહુધાપ્યેક સમારાધકમ્ ॥

કાલિદાસ, માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ અ ૧, શ્લોક ૪

(સુનિઓ આને [નાટકને] દેવોનો શાન્ત [એટલે કે હિંસા રહિત] યત્ન માને છે. રુદ્રે આને ઉમાસયુક્ત પોતાના અગ્રભા બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યું છે આમાં ત્રણ ગુણુમાંથી [સત્, રજસ્, તમસ્] ઉત્પન્ન થતું વિવિધ રસવાળું લોકચરિત જણાય છે બિન રચિવાળા લોકને અનેક રીતે પ્રસન્ન કરનાર ફક્ત એક નાટક જ છે)

સાહિત્ય પ્રકારોની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં નાટકની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન વિશેષ ધ્યાન બેચે છે આ પ્રશ્ન અનેક દૃષ્ટિએ ચર્ચાય છે હજી એનો નિર્ણય થયો છે એમ કહી શકાય નહિ આ ચર્ચાની એક રીત જૂના ગ્રંથોમાં અને લોક પરંપરામાં આ પ્રશ્ન ઉપર જે કાંઈ વિચારો થયા હોય તે એકઠા કરી તેમાંથી જો બને તો એકાદ સિદ્ધાન્ત તારવી કહાડવો એ છે આ નિર્ણયમાં મારો ઉદ્દેશ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયમાં આ પ્રશ્ન વિષે અને નાટકના સ્વરૂપ વિષે જે વિચારો આવે છે તે આપના આગળ રજૂ કરવાનો છે સાથે સાથે ભૂમિકા રૂપે ઉત્પત્તિ વિષે બીજા મતોની ચર્ચા કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે

નાટકની ઉત્પત્તિ એટલે શું એ જરા વધારે સ્પષ્ટ કરે નાટકમાં લગભગ બધી કળાઓનો સંયોગ થાય છે, જોકે કાવ્યમીમાસકો એને કાવ્ય અથવા સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે વર્ણવે છે ? પણ

૧ જુઓમહામહાલકાર-ચતુર્ધા મિશ્રતે પુન । સર્ગબન્ધો-
ડમિનેયર્થમ્ તથૈવાસ્વાયિકાકથે । અને Moulton's Modern
Study of Literature, pp 15-19.

નાટકની વિશિષ્ટ રીતનું લક્ષણ આપતા સ્પષ્ટ ક્રમુલ કરી દે છે કે એમાં બીજી એક કળાનો પણ સગ્ગો ભાગ છે પ્રસિદ્ધ આલકારિકામાં સૌથી પ્રાચીન^૨ ભામહી નાટકને ‘અભિનેયાર્થ’ કહે છે કે આમાં અર્થ ગોઠવવાનું કામ કાવ્ય કે સાહિત્યનું છે, પણ અભિનય બીજી કળાનો વિષય છે—નૃત્યનો.^૪ અને તેની આવશ્યકતા લગભગ અર્થના જટલી જ છે બીજી કળાઓનું—ચિત્ર, સંગીત વગેરેનું—ગૌણ સ્થાન છે

હવે નાટકની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં આ બન્ને બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે નાટક શબ્દ એ નટ્-ધાતુમાંથી બનેલો છે અને આ બાબત એમ સૂચવે છે કે નાટકનો મૂળ સંબંધ નૃત્ય સાથે છે એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ નૃત્ય સાથે ‘અર્થ’ ક્યારે અને કેવી રીતે મળી નાટકનું સ્વરૂપ બધાયું ?

આર્ય જાતિના જૂનામાં જૂના ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં દષ્ટિ કરીએ તો જણાય છે કે એમાં નૃત્ અને તેના બીજા રૂપોનો ઉપયોગ લગભગ નવ દશ વાર થયેલો છે નાચનારાઓની ઉપમા પણ અપાય છે નૃત્યતામિષ (૧૦-૭૨-૬) ^૧ આ ઉપરથી ઋગ્વેદકાલીન સમાજમાં આ કળાની હયાતી સહેલાઈથી કંઈપી શકાય છે પણ તે

૨ જુઓ ૨૧ બ ક પ્રા ત્રિવેદી મપાદિત પ્રતાપરુદ્રયજ્ઞો-મૂષળની પ્રસ્તાવના (B S S)

૩ નાટકં દ્વિપદીશમ્યારાસકસ્કન્ધકાદિ ચત્ ।

उक्तं तदभिनेयार्थम्... ...૨૪. પ્ર ૫

૪ સરખાવો —

“Indian acting or dancing—the same word, Natya, covers both ideas” Introduction p 3 અને “Natya is dancing used in a drama combined with an original plot” p 14 The Mirror of Gesture, Trans by A Coomarswamy

૫ વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે નટ્’ ધાતુ પ્રાકૃત ભાષાનો અને તે સંસ્કૃત ‘નૃત્’ને મળતો છે (જુઓ Monier Williams’ San-Eng Dictionary) અને Weber’s History of Indian Literature, p 197

૬ ઉપાના સૂક્તમાં “અધિ પેશાસિ વપતે નૃતૂરિષ ૧-૯૨-૪

સમયમા અભિનયદ્વારા દર્શાવી શકાય એટલો કથાવસ્તુનો-અર્થનો—
અને આ કલાનો સયોગ થયો હશે એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ
છતાં એ એનો સભવ છે ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તો સવાદના રૂપમા
છે, જેમકે યમ-યમી, પુરુવા-ઉર્વશી, વૃષા કપિ ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રાણીનું ૮
આ સવાદોને સાભિનય બોલાતા કલ્પીએ તો નાટકના સવાદ જેવા
લાગે ખરા । પણ ખાત્રીથી કશું કહી શકાય નહિ ૯

કથાવસ્તુનો અને અભિનયનો આવો સયોગ ક્યારે થયો
હશે એ કહેવું અશક્ય છે પણ એ કેવી રીતે થયો હશે તેને વિષે
અનેક કલ્પના કરવી શક્ય છે

અમુક અભિનય માણુમને સ્વાભાવિક છે ભાગ્યેજ કોઈ એવો
હશે કે જે થોડા ઘણા અભિનય વિના પોતાનો વ્યવહાર કરતો હશે
આ સ્વાભાવિક વૃત્તિ સાહિત્યમા પણ પ્રવેશ પામે છે, અને તેથી
સાહિત્યના ગમે તે પ્રકારમા-મહાકાવ્ય, કથા કે સૂક્તકમા-અમુક
અભિનય અપેક્ષિત છે ગચ્છતા કવિના મનમા અને વાચતા વાચ-
નારના મનમા અમુક અભિનય થયા જ કરે છે

બીજી સ્વાભાવિક બાબત એ છે કે-જેમ ભાવ વધારે ઉદામ
તેમ અભિનયને વધારે અવકાશ આ દૃષ્ટિએ જેતા સાધારણ આખ્યા
નમાથી પણ નાટકની સૂચના મળી શકે છે આખ્યાન કહેવાનો રીવાજ
એ લગભગ ખુદ્દિના ઉદયનો સમકાલીન છે એ રીવાજ જ ગલી પ્રજા-
ઓમા પણ છે અને બાળક સમજવું થાય છે ત્યારથી જ કથા સાભ-
ળવી અને કહેવી એને ગમે છે યજુર્વાગાદિકના મ્હોટા સત્રોમા

૮. મ ૧૦ સૂ. ૧૦, મ ૧૦ સૂ. ૯૫, મ ૧૦ સૂ. ૮૬

૯ “These scholars, [Hertel and others] in
accordance with older suggestions of Max Muller
and Lévi, see in the so-called Akhyana hymns
of the Rigveda, in which Oldenburg finds actual
specimen of the supposed literary genus, though
the prose has been lost, actual remains of ritual
dramas Elsewhere it has been suggested that
the hymns in question are merely literary dia-
logues” શૈલુષ-કે જેનો અર્થ નટ થાય છે-તેનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદમા
છે. Macdonell and Keith, Vedic Index. Vol I 77-8.

આખ્યાનો એ વિનોદનું મુખ્ય સાધન હતું ૧૦ આ આખ્યાન સાધન રણુ રીતે સાભિનય કહેવાતું હશે તેમા ઉદ્દામ કાર્યનો અથવા ભાવનો પ્રસંગ દર્શાવવામા અભિનયનો ખાસ ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે (માણુભટ્ટની કથામા આ ઘણી વાર જોઇએ છીએ) અહીંઆ વિશેષતા તે તે પાત્રમય થઇ જવામા છે કુશળ કવિઓ અને શ્રોતાજનોના ખ્યાલમા એ વિશેષતાને આવતા વાર ન લાગે. આખ્યાનમા જ સવાદવાળા ભાવમય ભાગો આ પ્રમાણે એક અથવા વધારે માણુસોથી દર્શાવતા નાટકને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ જાય. આ દૃષ્ટિએ નાટકના પૂર્વજનું સ્વરૂપ આલુ કદ કદ હોય કથાના નિરૂપણમા સાધારણ બાબતોનું વર્ણનદ્વારા કથન અને ભાવમય પ્રસંગોનું સાભિનય પદ, ગીત કે સવાદ દ્વારા દર્શન પ્રારમ્ભમા અને વચમા જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં આ કામ એકાદ માણુસ કરે અને બાકીના ભાગ ભજવી બતાવાય આ વિકાસની શરૂઆતમા વર્ણનનો ભાગ વધારે રહેતો હશે અને જેમ જેમ નાટ્યકલા દૃઢરૂપ થતી હશે તેમ તેમ તે ઓછો થતો હશે આ બાબતનો ખ્યાલ ભાસના 'પચરાત્ર'માથી કેટલેક અંશે આવે છે પ્રારમ્ભમા યજ્ઞ પૂરો થયાનું જરા લાલુ વર્ણન ત્રણ બ્રાહ્મણો આપે છે, અને આમ કથાની પૂર્વભૂમિકા સમજવી નાટક શરૂ થાય છે આ દૃષ્ટિ નાટકની શાસ્ત્રીય ચર્ચામા પણ દેખાઇ આવે છે ધન જય દર્શકમા કહે છે કે

“ દ્વેષા વિભાગ, કર્તવ્ય સર્વસ્યાપીઠ વસ્તુન ।

સૂચ્યમેવ ભવેત્ કિંચિદ્ દુશ્યન્નવ્યમથાપરમ્ ॥

૬૬, પ્રકાશ ૧

(અહીં બધી વસ્તુના એ વિભાગ કરવા જોઇએ, ...એમા કેટલોક સૂચ્ય થાય અને બાકીનું 'દુશ્યન્નવ્ય' થાય) વિષ્ણુમ્ભક વગેરે આ સૂચ્ય ભાગ માટે છે કે જે સાધારણ રીતે ' નીરસ અને અનુચિત વસ્તુવિસ્તર છે ')

ઉત્પત્તિના આ અહેવાલમા ૧૬૫ એક જ બાબત સમજાય છે તે એ છે કે-નાટક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે શી રીતે ' આખ્યાન

૧૦ અતરેય બ્રાહ્મણમા ' રાજસૂય ' વખતે ' શૌન શેષ આખ્યાન' તથા ' આખ્યાનવિદ્ ' વગેરે માટે જુઓ Vedic Index, Vol. I p 52 નાટકનો ઉદય થયા પછી પણ આખ્યાનો જોવાતા હશે તે માટે જુઓ વાત્સ્યાયનનું કા સુ. વિદ્યાસમુદેશ પ્રકરણમા આખ્યાનદર્શન

સામાન્ય'માંથી વિશેષતાને પામ્યું હશે આમા એતુ evolutionary differentiation “ વૈકાસિક વિશેષ ” (?) કલ્પવા પ્રયાસ કર્યો છે અને નાટકના સ્વરૂપતુ આ પણ એક તત્વ છે.

પણ પ્રારંભમા કહ્યું તે પ્રમાણે નાટક એ મુખ્ય ભજવી બતાવવાની બાબત છે, અને તેથી એની ઉત્પત્તિનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ એટલે કે ભજવી બતાવવાની વસ્તુ તરીકે નાટક શી રીતે ઉદય પામ્યું હશે ?

આ દૃષ્ટિએ નાટકનું મૂળ દેવોની પૂજા અર્ચામા શોધાય છે ૧૧ પૂજા અર્ચાનો મૂળ હેતુ દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો હોય છે અને તે માટે આપણે દેવોની સ્તુતિ કરીએ છીએ સ્તુતિમા દેવના ગુણતુ વર્ણન અને પરાક્રમનું વર્ણન થાય છે આ વાણીદારા વર્ણવી શકાય કે અભિનયદારા ભજવી બતાવાય નાટકને આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો એક પ્રકારનો યજ્ઞ કહી શકાય અને આ બાબતનો કાલિદાસ પૂરાવો આપે છે “ દેવાનામિદમમનન્તિ મુનય શાન્તઃ કર્તું ચાશ્લષમ્ ” ॥ દેવનું કોઈ એકાદ પરાક્રમ કે દેવના સમગ્ર ચરિતને સંગીત અને નૃત્ય સાથે ભજવી બતાવી દેવને પ્રસન્ન કરવાને પ્રયત્ન થતો આમા નાટકની રચના માટે કવિની અપેક્ષા નથી લોકમા પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત દેવનું કોઈપણ પરાક્રમ લઈ ભજવી બતાવવામા ફક્ત નટોની જ અપેક્ષા છે અને તે કામ ‘ યાજ્ઞિકો ’ કે પૂજારીઓ પણ કરતા હશે .

અહિ આ એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે આ પ્રમાણે પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનો રીવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો હશે ? એટલો જ જવાબ આપી શકાય કે માણસનો-વ્યક્તિ તરીકે અને સમાજ તરીકે-એ સ્વભાવ છે યોતે કરેલા વિશિષ્ટ કાર્યનું અનુકરણ માણસને અને

૧૧. જુઓ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol IV Drama -

“ Yet, on the whole, it would appear that drama took its origin, not from the imitation of men, but from the actions, whether legendary or mythological, of far more worshipful beings than men, that is to say, of Divine Beings, the very gods themselves ” etc p. 868

સમાજને રોચક થાય છે એક પ્રભાએ બીજી પ્રભા પર વિજય મેળવ્યો હોય ત્યારે એનું પુનર્દર્શન આહ્વાદક અને ઉત્તેજક થાય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે આદ્યનાટકનો વિષય એ દેવતાઓએ રાક્ષસો ઉપર મેળવેલો વિજય છે ભરત મુનિના પુત્રોનો એ આદ્ય પ્રયોગ છે

આ પ્રમાણે અવસ્થા અનુકૃતિનું બીજા માણસની પ્રકૃતિમા છે પણ એમ પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે કે આ પ્રમાણે લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાના રીવાજ ઉપરથી દેવપરાક્રમનું અનુકરણ કરવાની સૂચના મળી હશે કે દેવપરાક્રમના અનુકરણ ઉપરથી લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું સૂચ્યું હશે ? આ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો અશક્ય છે બન્ને પ્રકારના મત પ્રચલિત છે મને આ બન્ને રીવાજો સમકાલીન અને એક બીજાના ઉપકારક લાગે છે. એ બન્નેનું મૂળ જનસ્વભાવમા છે

પણ એમા સાહિત્યનો તન્તુ પછીથી મળ્યો હશે એમ લાગે છે સાહિત્યનું પ્રથમ સ્વરૂપ વર્ણનાત્મક આખ્યાનનું જ હશે ૧૨ આખ્યાનમાથી નાટકનો કેવી રીતે સભવ છે એ ઉપર બતાવ્યું છે નાટકને અનુકૂળ આખ્યાનને ઘડવાનું કામ ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિ-માથી સહેલાઈથી સૂઝે એમ છે

સંસ્કૃત નાટકને બીજા કોઈ દેશના નાટકમાથી સૂચના મળી હશે ? વેપર, સ્ત્રીય વગેરેનો એવો મત હતો કે ગ્રીક નાટકમાથી

૧૨ સરખાવો

“ The primary element of literary form is the ballad dance This is the union of verse and musical accompaniment and dancing, the dancing being, not exactly what the word suggests to modern ears, but the imitative and suggestive action of which an orator's gestures are the nearest survival Literature, where it first appears spontaneously, takes this form, a theme or story is at once versified, accompanied with music, and suggested in action ” Moulton's Modern Study of Literature p 11

સસ્કૃત નાટકને સૂચના મળી છે પણ બન્નેના તુલનાત્મક અભ્યાસથી, અને બન્નેની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિની પૂરેપૂરી શક્યતા હોવાથી ધણી ખરા વિકાસો એમ માને છે કે સસ્કૃત નાટકનો ઉદય અને વિકાસ સ્વતંત્ર છે ૧૩

નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે સભવિત મતોની ચર્ચા કરી આપના આગળ ભરતનાટયશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયનો સાર રજુ કરૂં છું નિર્ણયસાગરે પ્રકાશિત કરેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે પાઠ ત્રુટિ અને ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે કેટલીક જગાએ શ્લોકો સ્પષ્ટ થયા નથી

‘એક અનધ્યાયને દિવસે જપ કરી નિવૃત્ત થઇ પુત્રો સાથે બેઠેલા ભરતમુનિની પાસે આત્રેય વગેરે ઋષિઓ આવ્યા અને પૂછ્યું

નાટયવેદ કથ ચાયમુત્પન્ન કસ્ય વા કૃતે ॥ ૪ ॥

કત્યજ્ઞ કિંપ્રમાણશ્ચ પ્રયોગશ્ચાસ્ય કીદૃશ ॥ ૫ ॥

(નાટયવેદ કેવી રીતે અને કોના માટે ઉત્પન્ન થયો ? એના કેટલા અંગ છે અને એતું પ્રમાણ કેટલું છે ? અને એનો પ્રયોગ કેવો છે ?)

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રીવાજ પ્રમાણે ત્રેતાયુગમાં લોકમાં થએલી અનવસ્થાથી વાત શરૂ કરી મહેન્દ્રાદિ દેવોને અહ્યા પાસે મોકલે છે ‘ આ અનવસ્થાના વર્ણનમાં એક વાચ્ય ધ્યાન ખેંચે એવું છે ‘ ગ્રામ્ય-ધર્મે પ્રવૃત્તે તુ । (ગ્રામ્ય ધર્મ પ્રવૃત્ત થએ)’ લોકમાંથી નાગરિકતા-વિદગ્ધતા-સસ્કારીપણ ચાલ્યા ગયા હતા નાટયવેદની ઉત્પત્તિ માટે આવી પરિસ્થિતિ એ ખરૂં કારણ કહેવાય જ

દેવતાઓની માગણી વિચારવા જેવી છે

ક્રીડનીયકમિચ્છામો કૃશ્ય શ્રવ્ય ચ યજ્ઞવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ન વેદવ્યવહારોડય સંશ્રાવ્ય શૂદ્રજાતિષુ

તસ્માત્સૃજાપરં વેદં પશ્વમં સાર્વર્ણિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

(એવું ક્રીડનીયક ઇચ્છીએ છીએ કે જે દૃશ્ય અને શ્રવ્ય હોય આ [વિદ્યમાન] વેદોનો વ્યવહાર શૂદ્ર જાતિઓમાં કરાવાતો નથી. તેથી પાંચમો સાર્વર્ણિક વેદ સર્જો)’

૧૩ જુઓ Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol 4 p 888, અને Early History of India by V A Smith

૧૪ નિ સા આવૃત્તિમાં વેદવિહારોદય એવો પાઠ છે. ઉપરના પાઠ ગ્રોસેટની ફ્રેન્ચ આવૃત્તિમાંથી લીધા છે

દેવતાઓ જેની ઇચ્છા કરે છે તે ‘ક્રીડનીયક’ છે ક્રીડાનુ-
વિનોદનુ—સાધન છે એમની પાસે જાણે નૃત્યનુ દ્રશ્ય ક્રીડનીયક છે,
અને આખ્યાનનુ શ્રવ્ય ક્રીડનીયક છે એ બન્નેના સયોગવાળુ ત્રીજુ
ક્રીડનીયક જોઇએ છે ।

અત્યાર સુધીના વેદો (અને તેના શાસ્ત્રો) સાર્વવર્ણિક નથી
એ દોષોને નવુ શાસ્ત્ર સાર્વવર્ણિક—શુદ્ધો પણ ઉપયોગ કરી શકે એવુ-
જોઇએ છે આ શુ સૂચવે છે ? નાટક એ સાર્વલૌકિક કળા છે
તેના અનેક પારિભાષિક શબ્દો^{૧૫} સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાકૃત-
જનની કળા છે નાટક ભજવવાનુ મૂળ કામ કુશીલવોનુ—શુદ્ધ ભતિ-
ઓનુ હતું^{૧૬} પણ સરકારી જમાનામા એને ઉચ્ચ સ્થાન મળી ગયુ
દેવોએ એની ઇચ્છા કરી એના શાસ્ત્રને વેદનુ સ્થાન મળ્યુ અને
એ નાટક ભજવનારાના પૂર્વજને ઋષિનુ પદ પ્રાપ્ત થયુ અને છતાં
એ પોતાનુ મૂળ સ્થાન ન છોડ્યુ **સાર્વવર્ણિક**—આ એક શબ્દ
જાણે નાટ્યકલાના અભ્યુદયનો સક્ષિત ઇતિહાસ છે

પિતામહે મહેન્દ્રને રજા આપી અને ‘એતિહાસ પચમવેદ’
કરવાનો સકલ્પ કર્યો ચારે વેદમાથી નાટકને જોઇતી ચાર વસ્તુઓનુ
ગ્રહણ કરી લીધુ

‘જગ્રાહ પાઠયમૃગ્વેદાત્ સામમ્બ્યો ગીતમેવ ચ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાથર્વણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

(ઋગ્વેદમાથી પાઠયનુ ગ્રહણ કર્યું, સામમાથી ગીત, યજુ-
ર્વેદમાથી અભિનયો અને અથર્વવેદમાથી રસ) ’

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો છે શાસ્ત્ર ભલે પોતાને
પહેલુ ગણે પણ શાસ્ત્ર પહેલા વસ્તુ છે એ નિર્વિવાદ છે પહેલી
ભાષા અને પછી વ્યાકરણ, તે પ્રમાણે પહેલા નાટક અને પછી
નાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા નરસા ધણા નાટકોનો
અનુભવ હોવો જોઇએ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી નાટકની મુખ્ય
બાબતોનુ લખનારને કેટલુ ચોક્કસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે

૧૫ જેવા કે—મોહાયિતમ, વિચ્છેદક, રાસક, સદૃક
ઇત્યાદિ

૧૬ જુઓ—અર્થશાસ્ત્ર શૂદ્રસ્ય .. કારુકુશીલવકર્મ ચ ।

અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર ૧. અ ૩

‘ ભરતમુનિ પિતામહ પાસે જાય છે શાસ્ત્ર શીખી લે છે અને
‘હું શુ કરું’ એમ પૂછે છે પિતામહ પ્રયોગ માટે આજ્ઞા કરે છે

“ અર્ચ ધ્વજમહ શ્રીમાન્ મહેન્દ્રસ્ય પ્રવર્તેતે ।

અન્વેદાનીમય વેદો નાટ્યસંજ્ઞ પ્રયુજ્યતામ્ ॥ ૨૧ ॥

(મહેન્દ્રનો શ્રીમાન્ ધ્વજમહોત્સવ પ્રવર્તે છે નાટ્યવેદનો આ
અવસરે અહીં પ્રયોગ કરો)

‘ પછી ભરતમુનિ નાન્દી કરે છે, અને નાટક શરૂ થાય છે

‘ તદન્તેऽનુકૃતિર્લેખા યથા દૈત્યા સુરૈર્જિતા ॥ ૨૪ ॥

(તેના [નાન્દીના] અન્તે દૈત્યો દેવતાઓ વડે જીતાયા તેની
અનુકૃતિ કરી)

પ્રયોગ સરસ થયો, દેવતાઓ ખુશ થઇ ગયા અને ઉપકરણોના
વગસાદ વરસાવ્યો

રાક્ષસો પણ ત્યા હતા તેઓને આ પ્રયોગથી સતોષ ન થયો ।
વિરૂપાક્ષે કહ્યું ‘ નેત્યમિચ્છામહે નાટ્યમેતદાગમ્યતામિતિ । ‘આલો
અહીંથી આ નાટક અમારે નથી જોઇતું’ રાક્ષસોએ વિદ્વો ઉત્પન્ન
કર્યા “ નાચનારાના વાણી એષ્ટા અને સ્મૃતિને અટકાવી દીધા ”
ઇન્દ્ર મહારાજે ધ્યાન વડે આ બધું જાણી લીધું, અને ધ્વજ વડે
રાક્ષસોને જીતી કરી નાખ્યા દૈત્યોના આવા કૃત્યોથી હમેશા બચવા
માટે ભરતમુનિ બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્માએ વિશ્વકર્મા પાસે નાટ્યગૃહ
તૈયાર કરાવ્યું દેવતાઓને નાટ્યગૃહના જૂદા જૂદા ભાગનું રક્ષણ
કરવા આદેશ કર્યો, અને

રક્ષણોઠસ્ય મધ્યે તુ સ્વયં બ્રહ્મા પ્રતિષ્ઠિત ।

इत्यर्थं रक्षमध्यે तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥ ૬૧ ॥

(રંગમીઠના મધ્યમા બ્રહ્મા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી
રંગમીઠના મધ્ય ભાગમા ફૂલ વેરવામા આવે છે)

આ પ્રમાણે ઉપાયો યોજાયા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રક્ષ-
સોને ‘ સામ ’ વડે શાન્ત પાડવા વિનન્તી કરી. બ્રહ્માએ તેઓને
પૂછ્યું કે “ તમે શા માટે નાટ્યનો નાશ કરવા આવ્યા છો ? બ્રહ્માનું
વચન સામળી વિરૂપાક્ષે કહ્યું “ તમે દેવતાઓની ઇચ્છાથી આ જે
નાટ્યવેદ તૈયાર કર્યો તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કર-
વાનું [એક સાધન] કર્યું છે. ”

નાટકના આ આઘ પ્રયોગના અહેવાલમાથી નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે કાષ્ઠક ખ્યાલ મળે છે આ બાબતનો ઉદ્દેશ પૂર્વે કર્યો છે. એકાદ આર્ય જાતિ બીજી આર્ય કે અનાર્ય જાતિ ઉપર જીત મેળવી આવું જ કષ્ઠક કરતી હશે, અને હારેલી પ્રજા આ 'દાઝ્યા ઉપર હહામ' સહન ન થવાથી નાટકના પ્રયોગ વખતે વિદ્વો પણ ઉત્પન્ન કરતી હશે નાટકનો આ સ્વભાવ હજી ગયો છે એમ તો કહી શકાય નહિ !

બ્રહ્માનો પ્રત્યુત્તર નાટકને અગત સતોષ અને દ્વેષના સાધનની ભૂમિકા ઉપરથી ઉચકી જીવનના આદર્શની ઉચ્ચ અને તટસ્થ ભૂમિકા ઉપર એકદમ મુકી દે છે ૭૨ થી ૮૬ સુધીના શ્લોકો નાટક શુ છે અને એમાં શુ શુ આવે એનો લગભગ સંપૂર્ણ અહેવાલ આપી દે છે બ્રહ્મા વિનવે છે કે 'દૈત્યો' ક્રોધ કરવાની જરૂર નથી. તમારે દીલગીર ન થવું

भवता देवताना च शुभाशुभविकल्पक + ।

कर्मभावान्धयापेक्षी नाटयवेदो मया कृत ॥ ७२ ॥

नैकान्ततोऽत्र भवता देवाना चानुभावनम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाटय भावानुकीर्तनम् ॥ ૭૩ ॥

(તમારા અને દેવતાઓના શુભઅશુભ વિકલ્પોવાળો, કર્મ અને ભાવના અન્વય-નિયતસંધ-ની અપેક્ષાવાળો નાટયવેદ મે તૈયાર કર્યો છે આમા કાષ્ઠક તમારું કે દેવોનું-જ અનુભાવન (એટલે કે અભિનય દ્વારા ભાવદર્શન) થતું નથી, નાટય તો સમગ્ર ત્રિલોકના ભાવનું અનુકીર્તન છે)

પછી જીવનના જે જે ભિન્ન પ્રસંગો નાટકમા આવી શકે તેનું વર્ણન કરી કહે છે કે—

नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥

लोकवृत्तानुकरण नाटयमेतन्मया कृतम् ॥ ૭૮ ॥

(વિવિધ ભાવોવાળું વિવિધ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓવાળું 'લોકવૃત્ત'નું અનુકરણ કરતું આ નાટય મે તૈયાર કર્યું છે)

આ નાટયમાથી નિષ્પન્ન શુ થશે ? ક્ષેત્રમા એ શી રીતે ઉપ-કારક થશે ? તો કહે છે કે—

+ નિ સ્મ આદૃતિમા વિકલ્પક અને ચાપિભાવનમ્ એવા અનુક્રમે પાઠ છે ઉપરના પાઠ ઓરોટની આદૃતિના છે

દુ સ્નાતાના અમાતાના+ શાકાર્તાના તપસ્વિનામ્ ।

વિશ્રાન્તિજનન કાલે નાટયમેતન્મયા કૃતમ્ ॥ ૮૦ ॥

(દુઃખથી પીડાતા, થાકેલા, શેઠથી પીડાતા [અને] તપ-
સ્વિઓને યોગ્ય સમયે વિશ્રાન્તિ આપનાર નાટ્ય મે કર્યું છે)

અને વળી

ધર્મ્ય યશસ્યમાયુષ્ય દિતં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ।

લોકોપદેશજનન નાટયમેતદ્ ભવિષ્યતિ ॥ ૮૧ ॥

(ધર્મ, યશ, અને આયુષને કરનાર, હિતકારક, બુદ્ધિ વધાર-
નાર અને લોકોપદેશ કરનાર આ નાટક થશે)

અને આ નાટક સર્વ વિદ્યા અને કલાતુ ધામ છે બધી
કલાઓનો નાટકમાં સંયોગ છે અને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને નાટકમાં
અવકાશ છે કહે છે કે—

ન તત્કૃત ન તત્કિલ્પં ન સા શિષ્યા ન સ્ત્ર કલા ।

નાસૌ યોગો ન તત્કર્મ યજ્ઞાટયેઽસ્મિન્ન બુદ્ધ્યતે ॥ ૮૨ ॥

(એવું શાસ્ત્ર નથી, એવું શિક્ષણ નથી, એવી વિદ્યા નથી,
એવી કલા નથી, એવું કામણુદુઃખણુ નથી, એવું કર્મ નથી—જે આ
નાટ્યમાં ન દેખાય)

નાટકનો વિષય એ લોકોનો કોઈ અમુક ભાગજ નથી “દેવ-
તાઓતુ તેમજ રાક્ષસોતુ, રાજાઓતુ તેમજ બ્રહ્મર્ષિઓતુ વૃત્તાન્ત
નાટક બતાવે છે” છેવટે નાટ્યની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે

યોઽયં સ્વભાવો લોકસ્ય સુખદુઃખસમન્વિત ।

સોઽજ્ઞાત્યભિનયોપેતૌ નાટયમિત્યભિધીયતે ॥ ૮૫ ॥

(લોકોનો આ જે સુખદુઃખથી યુક્ત સ્વભાવ છે તે અગ આદિના
અભિનયથી યુક્ત થતા [એટલે કે તે વડે દર્શાવતા] નાટ્ય
કહેવાય છે)

છેવટે પિતામહ ભવિષ્ય વાણી ભાષે છે કે—

વિનોદકરણં લોકે નાટયમેતદ્ ભવિષ્યતિ ।

(લોકમાં આ નાટ્ય વિનોદનું સાધન થશે)

+ નિ. સા. આવૃત્તિનો પાઠ ‘સમર્થાનામ્’ છે. ઉપરનો
પાઠ ઓસેટનો છે

છેવટે નાટ્યમંડપનું વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞન કરવાનો જ્ઞાનો આદેશ વર્ણવી અધ્યાય પૂરો થાય છે

આ અધ્યાયમાથી આટલી બાબતો ફલિત થાય છે

૧—નાટકની ઉત્પત્તિ, આની સંવિસ્તર ચર્ચા ઉપર કરી છે

૨—નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ખાસ કરીને ‘ગ્રામ્યધર્મ’ પ્રવૃત્તિ થવાથી છે લોકોમાથી કલાની દૃષ્ટિ જતી રહે-સારા નરસાનો વિવેક ન રહે ત્યારે શાસ્ત્રની જરૂર ઉત્પન્ન થાય

૩—નાટક એ સુખ્યતમા ‘ક્રીડનીયક’ છે વિશ્રાન્તિ, વિનોદ અને ઉપદેશનું સાધન છે

૪—નાટક એ લોકસ્વભાવનું અનુકરણ છે લોકચરિતને શુભ-અશુભ વિકલ્પોથી પ્રેરાએલ કર્મ અને ભાવના ચોક્કસ સંમંધની દૃષ્ટિએ દર્શાવવામા આવે છે

૫—નાટક ‘દ્રશ્ય શ્રવ્ય’ કલાપ્રકાર છે પાઠ્ય, ગીત, અભિનય, અને રસ-આ ચાર બાબતોની એને અપેક્ષા છે

૬—નાટક સાર્વવર્ણિક કે સાર્વભૌમિક છે

૭—નાટ્યગૃહની જરૂર નાટક ભજવતી વખતે ઉત્પન્ન થતા વિધ્નો દૂર કરવા માટે છે

નાટ્યશાસ્ત્રના આ વિચારોની ચિકિત્સા કરવાનો આ આખ્યાનમા મારો ઉદ્દેશ નથી નાટ્યચર્યાના સાહિત્યના મારા અલ્પ જ્ઞાનના આધારે બોલવાની ધૃષ્ટતા કરે તેમ એમ કહું કે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આના કરતા ખાસ વધારે હજી સુધી ભાગ્યેજ કહેવાયુ છે

